

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
ISLOM KARIMOV NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
TEXNIKA UNIVERSITETI**

**FAYZULLA TOLIPOV
MURAT ATAMURATOV**

O‘ Z B E K I S T O N T A R I X I
(O‘quv-uslubiy qo‘llanma)

Toshkent 2019

F.S.Tolipov, M.Atamuratov. «O‘zbekiston tarixi». O‘quv-uslubiy qo‘llanma (Nomutaxassislik oliy ta'lim muassasalari professor-o‘qituvchilari hamda talabalari uchun).

«O‘zbekiston tarixi» fanidan mazkur o‘quv-uslubiy qo‘llanma nomutaxassislik oliy ta'lim muassasalari tarix fani professor-o‘qituvchilari va bakalavriat bosqichi barcha yo‘nalishlari talabalari uchun mo‘ljallangan. Unda o‘zbek xalqi va uning davlatchilik tarixining ilk davrlaridan, to bugungi kungacha bo‘lgan tarixiy jarayonlar davriy ketma-ketlikda yoritilgan. Uning o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, boshqa o‘quv qo‘llanmalardan farqli ravishda, har bir ma'ruza mavzusi bayon etilishi bilan birga, ular bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlarning dars ishlanmalari, darsda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish metodikasi ham berilgan. O‘quv-uslubiy qo‘llanmada, shuningdek, har bir mavzuga taalluqli tayanch so‘z va iboralar, nazorat savollari, mustaqil ta'lim mavzulari, ayrim sxema va jadvallar ham ilova qilindi.

Taqrizchilar:

t.f.n. V.Ishquvatov. Nizomiy nomli TDPU tarix fakulteti «Manbashunoslik va tarix o‘qitish metodikasi» kafedrası dotsenti.

R.Xoliqova. ToshDTU O‘zbekiston tarixi kafedrası professori.

Mazkur o‘quv-uslubiy qo‘llanma ToshDTU Ilmiy kengashida muhokama qilingan (№ sonli majlisi) va nashrga tavsiya etilgan.

F.Tolipov, M.Atamuratov

Kirish

Insoniyat tarixining ajralmas qismi bo'lgan xalqimiz va uning davlatchilik tarixi kishilik jamiyatining eng qadimgi davrlariga borib taqaladi. Unda xalqimiz tarixining ibtidoiy davridan to hozirgi kunlarga bosib o'tgan uzoq va murakkab tarixiy yo'li, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy hayoti o'z aksini topgan. Zero, O'zbekiston tarixi xalqimizning tarixiy taraqqiyoti, ajdodlarimiz qoldirgan boy moddiy va ma'naviy merosini, davlatchilikning tashkil topishi va ularning ichki va tashqi siyosatini chuqur o'rgatadi. Xalqimizning mustaqillikka erishishi, mustaqillik yillarida jamiyatimizda milliy, huquqiy davlatchilik qurilishi, demokratik, fuqarolik jamiyat qurish, erkin bozor iqtisodiyotini yaratish jabhalaridagi faoliyatini o'rganish ham maqsad qilingan.

O'lkamizdan dunyo sivilizasiyasi tarixiy taraqqiyotida o'chmas iz qoldirgan olimu fuzalolar, davlat arboblari, sarkardalar yetishib chiqqanki, biz ular bilan xaqli ravishda faxrlansak arziydi. Ayniqsa qadimgi davrlarga oid ko'plab manzilgohlar, shahar qoldiqlari, turar joylar, aholi tomonidan yasalgan qadimgi ashyolar topilayotganligi xalqimiz va uning davlatchilik tarixi boy ekanligini tasdiqlaydi.

Tarix fanini o'rganish tarixiy manbalarga tayanadi. Busiz umuman fanni va uning ob'ektini tasavvur etib bo'lmaydi. Zero, bizgacha yetib kelgan bunday moddiy va yozma manbalar O'zbekiston tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega ekanligi bilan xarakterlidir.

Tarix fani va unga oid bilimlar jamiyat manfaatlariga, insonlarning ma'naviy dunyosiga ijobiy ta'sir qilishi, kishilarda tarixiy xotira, ajdodlar merosidan faxrlanish tuyg'usini uyg'ota olishi lozim. Bu borada o'z fikrlarini bayon qilgan **Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2018-yil 28-dekabrda Oliy Majlisga qilgan Murojaatnomada, oldimizga qo'ygan ulkan vazifalarni amalga oshirishda biz uchun kuch-qudrat manbai bo'ladigan milliy g'oyani rivojlantirishimiz zarur. Vatanimizning qadimiy va boy tarixini o'rganish, bu borada ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish, gumanitar soha olimlari faoliyatini har tomonlama qo'llab-quvvatlashimiz lozim. O'tmishga berilgan baho albatta xolisona, eng muhimi, turli mafkuraviy qarashlardan xoli bo'lishi zarur¹**, degan edi.

Ta'kidlash lozimki, xalqimiz o'zining boy tarixi, ma'naviy merosi va madaniyatiga ega. Bularning barchasiga bugungi kunda yangicha tafakkur

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. -T., 2019. 20-bet.

va dunyoqarash asosida munosabat bildirilmoqda. Ular xususida kitoblar, monografiya va o'quv qo'llanmalari chop etish, yoshlar, umuman, keng xalq ommasiga yetkazish payti kelganligini ta'kidlash o'rinli. Bu borada mustaqillik yillarida amalga oshirilgan tub iqtisodiy-siyosiy islohotlar bilan bir qatorda fan va ta'lim sohalarida ham asrlarga tatigulik chuqur, keng qamrovli islohotlar amalga oshirildi.

Ayniqsa, xalqimizning o'tmish tarixi, milliy urf-odatlar, qadriyatlari o'ziga qaytarildi, ma'naviyatimiz mustaqillik sharofati bilan tiklanib, uni boyitish yo'lida qator hayrli ishlar qilindi. Xalqimiz o'z oldiga "Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etish" maqsadini qo'ydi. Ana shu maqsadni amalga oshirish uchun yurtimizda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan jamiyatni barpo etish ehtiyoji tug'ildi. Buning uchun har tomonlama ma'naviy barkamol insonlarni voyaga yetkazish, ular ongida tarixiy qadriyatlariga nisbatan hurmat, o'z vataniga nisbatan milliy g'urur va iftixor hissini shakllantirish lozim.

Umuman, mazkur o'quv-uslubiy qo'llanma O'zbekiston tarixining qadimgi davrlaridan boshlab, hozirgi kungacha bo'lgan katta davrni o'z ichiga oladi. Undagi mavzularni yoritishda va tahlil qilishda namunaviy o'quv dasturiga asoslangan holda mavzularning tub mohiyati, tarixiy-madaniy jarayonlarning asoslari, omillari va rivojlanishi, sabablari, oqibatlari va natijalariga katta e'tibor qaratildi. Shuningdek, Vatanimiz hududida bo'lib o'tgan tarixiy-madaniy, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jarayonlar haqida xolisona xulosalar chiqarishga harakat qilindi.

Mualliflar ushbu qo'llanmani yozishda «O'zbekiston tarixi» fanini o'qitishning dolzarbligi hamda ahamiyatini bayon etish bilan birga, mazkur fanning tuzilishi, mazmuni hamda fan bo'yicha o'qitishning o'quv va nazariy mohiyatini ochib berishga intilganlar. Bu borada bugungi kunda darslarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar va yangicha o'quv-uslubiy yondashuvlar asosida o'qitishga katta ahamiyat berilmoqda. Shu boisdan O'zbekiston tarixini o'rganishda moddiy va yozma manbalarning o'rni hamda ahamiyati, O'zbekistonning umumjahon sivilizatsiyasi o'choqlaridan biri ekanligi, O'zbekiston tarixining jamiyatimiz uchun har tomonlama yetuk, milliy g'oya ruhida tarbiyalangan yoshlarni tarbiyalashdagi o'rni katta ekanligining o'ziyoq ushbu o'quv qo'llanmaning o'rni va ahamiyati muhim ekanligini ko'rsatib turibdi. Mualliflar ushbu o'quv qo'llanmani yozishda qator darsliklar, o'quv qo'llanmalar, monografiyalar, tarixiy hujjatlar va boshqa manbalardan foydalandilar.

1-mavzu. «O‘zbekiston tarixi» fanining predmeti, uni o‘rganishning nazariy-metodologik asoslari, manbalari va ahamiyati

Reja:

1. O‘zbekiston tarixi fanining predmeti, ob'ekti, uni o‘rganishning nazariy-metodologik tamoyillari. O‘zbekiston tarixining jahon xalqlari tarixi bilan bevosita uyg‘unligi.

2. O‘zbekiston tarixini o‘rganishda moddiy va yozma manbalarning o‘rni.

3. Insonlarni har tomonlama yetuk, ma'naviyatli va komil etib tarbiyalashda O‘zbekiston tarixi fanining ahamiyati

1. O‘zbekiston tarixi fanining predmeti, ob'ekti, uni o‘rganishning nazariy metodologik tamoyillari. O‘zbekiston tarixining jahon xalqlari tarixi bilan bevosita uyg‘unligi. Tarix fani insoniyatning o‘tmishi, aholining turmush tarzi, jamiyat ijtimoiy taraqqiyotiga oid sodir bo‘lgan voqea va hodisalarni, insoniyat jamiyatining barcha tadrijiy (evolyusion) rivojlanish jarayonlarini o‘rganadi. Vatanimiz tarixi jahon tarixining ajralmas qismi bo‘lib, u ajdodlarimizning bosib o‘tgan tarixiy yo‘li, turmush tarziga oid ma'lumotlarni ma'lum izchillikda va ketma-ketlikda o‘rganadi. O‘zbekiston tarixi fanini o‘rganish orqali biz ajdodlarimizning hayoti, turmush tarzi xususida tushunchalarga ega bo‘lish barobarida, ularning jahon xalqlari tarixiy taraqqiyotiga qo‘shgan hissalarini haqida zarur ma'lumotlarga ega bo‘lamiz.

Tarix xususida xolis ma'lumotlarga ega bo‘lish uchun fanning predmeti va ob'ektini to‘g‘ri belgilab olish muhim ahamiyatga ega. Zero, hozirgi kunda tarixchilar oldida turgan muhim masalalardan biri bu, o‘zbek xalqi va uning davlatchilik tarixini fanning predmeti va uni o‘rganish ob'ektidan kelib chiqib, ma'lum nazariy-metodologik tamoyillarga suyanan holda haqqoniylik, xolislik asosida yoritishdan iboratdir.

Tarix fani ham boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar kabi mustaqil fan hisoblanadi. U barcha fanlar qatori alohida o‘z o‘rni va mavqeiga ega bo‘lib, ijtimoiy-gumanitar va boshqa ayrim fanlar bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganiladi. Birinchidan, u o‘z xususiyatiga ko‘ra, o‘tmish haqida saboq beradi, insonlarni sodir bo‘lgan voqea va hodisalar haqida kerakli xulosalar chiqarishga, kishilarni ajdodlarimizning o‘tmishdagi hayot tarzini, ular yaratgan moddiy va ma'naviy merosini qadrlashga undaydi.

Ikkinchidan, tarix fanini o'rganishda barcha ijtimoiy-gumanitar fanlar uchun xos barcha shakl va uslublarga tayaniladi, hatto uni o'rganishda matematik usuldan ham foydalanilishi bejiz emas. Tarixiy voqea va hodisalar qat'iy aniqlikda, davriy ketma-ketlikda, xronologik asosda o'rganiladi. Ularni o'rganishda tarixiy hujjat va dallilarning haqiqiy ekanligi, ular qachon, qayerda, qanday tarixiy muhit va sharoitda yaratilganligiga ham ahamiyat bermoq lozim. O'zbekiston tarixi fani o'tmishdagi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy jarayonlarni, ularning rivojlanishi va tanazzulining sabab hamda oqibatlarini o'rganadi, kishilarni ulardan kelajak uchun saboq va xulosalar chiqarishga undaydi. Bu esa bo'lg'usi avlodlar kamolotida katta ahamiyatga ega.

Fanning predmeti shu mintaqada sodir bo'lgan jamiki voqea va hodisalar, ulardagi umumiylik va aloqadorlik qonuniyatlari, tarixiy hodisa va jarayonlar, umuman insoniyatning barcha tarixiy faoliyat jarayonlarini o'rganishdir. O'zbekiston tarixi fanini o'rganish ob'ekti O'zbekiston tarixida sodir bo'lgan barcha voqea va hodisalardir. Tarixiy ob'ekt (makon)ga nisbatan fanning maqsadi, vazifasi, yo'nalishini belgilaydi. Ma'lum bir ma'noda ob'ekt bilan predmet bir-biriga juda yaqin tushuncha bo'lsa-da, ular tarix fanida tutgan o'rni va vazifasi bilan farqlanadilar.

Ob'ekt aniq tarixiy davr, makon, zamon va geografik va umumiy mintaqaviy chegaralar, ma'lum xalqlar, mamlakatlar tarixi bilan bog'liq jarayonlar bo'lib, ular voqea va hodisalarni bir butun va yaxlitlikda qamrab oladi. Shu boisdan ijtimoiy-gumanitar fanlarning ob'ekti aniq reallikda sodir bo'lgan va bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, o'zgarishlar, voqea va hodisalardir. Predmet esa mana shu ob'ekt ichidagi aniq tarixiy-madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardan iborat bo'lgan aniq voqea va hodisalarni o'rganishdir.

Tarix fanini o'rganishda ma'lum nazariy-metodologik tamoyillar, ilmiy g'oya va nazariyalarning o'rni va ahamiyati katta. Ular tarix fanining mazmun va mohiyatini chuqurroq anglashga, shuningdek, fanni o'rganishning maqsad va vazifalarini kengroq ochib berishga yordam beradi. Shuning uchun ham uni ma'lum nazariy-metodologik tamoyillar, ilmiy-nazariy asoslariga tayangan holda o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan **Prezident Shavkat Mirziyoyev** tomonidan izchil davom ettirilib, mustaqillik yillarida haqqoniy tariximizni o'rganish borasida yo'l qo'yilgan ayrim xato va kamchiliklarning ro'yi rost tahlil qilinishi ham muhim voqea bo'ldi. Bu borada o'z fikr-mulohazalarini bildirgan Prezidentimiz quyidagilarni qayd etadi: **"Afsuski, yurtimiz tarixini o'rganishda o'tgan davrda arxeologik tadqiqotlar yetarli**

darajada olib borilmadi. Shuning uchun Fanlar akademiyasining Arxeologiya va San'atshunoslik institutlari faoliyatini oliy o'quv yurtlari va muzeylardagi arxeologik izlanishlarni chet ellik hamkorlar bilan birga tashkil etish zarur"².

Keyingi yillarda O'zbekiston tarixi fanida boy o'tmishimizni davrlashtirish masalasi o'z yechimini topdi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Vaholanki, har bir xalq va millat tarixi ma'lum mahalliy shart-sharoitlar va qonuniyatlar asosida rivojlanadi va shu asosda davrlashtiriladi. Chunki, insoniyat tarixi dunyoning turli mintaqalarida turli tarixiy davrlarda turlicha kechgan bo'lib, biron bir mintaqadagi tarixiy jarayonlar ikkinchi mintaqadagi tarixiy jarayonlardan tubdan farq qilishi mumkin.

Aynan O'zbekiston tarixini yangicha davrlashtirish borasida o'zining nazariy konsepsiyasini ilgari surgan akademik A.Asqarov bu borada to'g'ri ta'kidlab, o'ziga xos ilmiy tavisiyalarini ilgari surib, quyidagilarni qayd etadi: "Sho'rolar davri tarix fanida kishilik jamiyati tarixini 5 ta ijtimoiy-iqtisodiy farmatsiyalar (ibtidoiy jamoa tuzumi, quldorlik, feodalizm, kapitalizm va sotsializm)ga bo'lib o'rganish an'anaga aylangan edi. Sobiq SSSR parchalanib, kommunistik g'oya va sotsializm sistemasi barbod bo'lgan bugungi kunda hayot tarixga, jamiyat taraqqiyotining rivojlanish qonuniyatlarini o'rganishda ob'ektiv, aniq va birlamchi manbalar asosida yondashishni taqozo etmoqda.

Zero, jamiyatning rivojlanish qonuniyatlarini 5 ta formatsiyalarga bo'lib o'rganishlik endilikda zamon talabiga to'g'ri kelmay qoldi. Chunki, O'rta Osiyo xalqlari tarixi misolida oladigan bo'lsak, quldorlik tuzumi maxsus ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya sifatida bizda bo'lmagan. Sotsialistik jamiyat esa tarix taqozo etmagan hayoliy bir uydirma bo'lib chiqdi. O'rta Osiyo sharoitida ana shu 5 ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaning faqat uchtasigina (ibtidoiy jamoa tuzumi, feodal jamiyati va kapitalistik munosabatlarning dastlabki bosqichlari) yuz berganligini ta'qidlash mumkin. Sovet davri jamiyati esa davlat monopolistik kapitalizmi shaklida rivojlandi.

2. O'zbekiston tarixini o'rganishda moddiy va yozma manbalarining o'rni va ahamiyati. O'zbekiston tarixi fanini o'rganishda tarixiy manbalarining o'rni va ahamiyati katta. Ular xalqning bebaho moddiy va ma'naviy merosi, boyligi hisoblanib, muzeylarda, arxivlarda, kutubxonalarda saqlanmoqda. Manbalar o'z mazmuniga ko'ra, moddiy va

² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. -T., 2019. 20-bet.

yozma turlarga bo‘linadi. Yozma manbalar eng qadimgi rasmlar, yozuvlar, bitiklar, hujjatlar va kitoblardan iboratdir. O‘tmishda mamlakatimiz hududida va boshqa hududlarda bitilgan qadimgi va o‘rta asrlarga oid yozma manbalarni o‘rganish bo‘yicha talaygina ishlar amalga oshirilgan bo‘lishiga qaramay, bu yo‘nalishda bajariladigan ishlar hali ko‘p. Jumladan, mavjud manbalar ham xalqimiz tarixi, moddiy va ma'naviy qadriyatlari xususida to‘liq, zarur va yetarli ma'lumotlarni beravermaydi. Shu boisdan ularni sinchiklab o‘rganish, tarjima qilish, ilmiy tadqiq etish muhim.

Xususan, Markaziy Osiyo, Eron, Ozarbayjon xalqlari tarixida muhim o‘rin tutuvchi eng qadimgi manbalar qatorida zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto», qadimgi davr tarixiga oid muhim manba, Erondagi Behistun qoyatosh bitiklari, qadimgi Rim, Yunoniston tarixchilarining yozib qoldirgan ayrim asarlarida hozirgi O‘rta Osiyo xalqlari tarixi, turmush tarzi, moddiy va ma'naviy madaniyatiga oid zarur ma'lumotlar mavjud. Tarixiy manbalar qatorida shuningdek Abulg‘oziyning «Shajari turk», Mirzo Ulug‘bekning «To‘rt ulus tarixi», Sharafuddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Muhammad Yusuf Bayoniyning «Shajarai Xorazmshohiy» va shu kabi boshqa asarlarni ham tarixiy manba sifatida misol qilish mumkin. Shu bilan birga Amir Temurning «Temur tuzuklari», Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asarlarini ham muhim yozma manba sifatida keltirish o‘rinli.

Tarixni o‘rganishda arxeologik, etnografik, numizmatik va toponimik manbalar va ma'lumotlarning ham o‘rni katta. Ular qatoriga qadimgi aholi manzilgohlari, shaharlar xarobalari, mozor va qo‘rg‘onlarning qoldiqlari, aholi turmushi va xo‘jaligida ishlatilgan buyumlar, mehnat va jang qurollari, turli-tuman ro‘zg‘or ashyolarini kiritish mumkin. Shunday manzilgohlar bugungi kunda respublikamizning **Surxondaryo, Qashqadaryo, Toshkent vohasi, Xorazm, Farg‘ona vodiysi** hududlaridan ko‘plab topilmoqda. Aslida moddiy manbalar, bu inson qo‘li va mehnati bilan yaratilgan moddiy ashyolar va narsalardir. Moddiy manbalarga quyidagilar misol bo‘ladi:

- uy-joylar, ro‘zg‘or buyumlari;
- kiyim-kechaklar va oziq-ovqatlar;
- transport vositalari, mashina va jihozlar;
- turli tarixiy topilmalar, moddiy ashyolar;
- bino va inshootlar (zavodlar, korxonalar va boshqalar).

Tarixiy moddiy manbalar bu, asosan ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan va bizgacha yetib kelgan ashyolar, narsa va buyumlardir. Moddiy va yozma manbalar asosida tarixiy ma'lumotlarni solishtirib, haqqoniy tarixni talqin etish va o'rganish bugungi muhim vazifalardan biridir. Umuman, talabalar manbalarni o'rganish jarayonida o'tmishda xalqimizning, ya'ni ajdodlarimizning hayoti, turmush tarzi, ularning ajnabiy bosqinchilarga qarshi mustaqillik va ozodlik uchun kurashlari, mardligi va jasorati haqida kerakli ma'lumotlarga ega bo'ladilar. Xalq qahramonlari, davlat arboblari, olim-u fuzalolar faoliyatlarini o'rganadilar. Manbalar orqali talabalar mamlakatimizning mustaqillikka erishish yo'lining murakkab jarayonlarda kechganligini, unga ulkan kurashlar evaziga erishilganiga, mustaqillik yillarida jamiyatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar, xalqimiz ma'naviy qadriyatlarining tiklanishi, fuqarolar ongida tarixiy xotira tuyg'usini shakllantirish yo'lida amalga oshirilayotgan ijobiy o'zgarishlar xususida ma'lumotlarga ega bo'ladilar.

Shuningdek, dars jarayonida muhim manbalar qatorida **arxiv materiallaridan** ham foydalanish muhim rol o'ynaydi. Zero, arxivlarda xalq va davlat tarixiga oid yozma hujjatlar saqlanadi. Ma'lumki, arxiv materiallari barcha moddiy va ma'naviy hamda yozma manbalar qatori tarixiy jarayonlarni haqqoniy, xolis o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Shu boisdan fanga oid mavzuni yoritishda arxiv materiallaridan foydalanish muhim rol o'ynaydi. Zero, tarix fanini o'rganish ko'p jihatdan tarixiy manbalarga tayanadi, usiz fanni va uning ob'ektini tasavvur etib bo'lmaydi. Xususan, Respublikamiz Markaziy Davlat Arxivi, viloyatlar va tumanlarda joylashgan arxivlar mamlakatimiz tarixiga oid ko'plab hujjatlar saqlanadigan muhim markazlardir. Darsda ularda saqlanayotgan hujjatlardan unumli hamda o'z o'rnida foydalanish o'qituvchidan katta mahorat talab qiladi.

Uzoq yillik sovet tuzumi hukmronligi yillaridagi mafkuraviy tazyiqlar, tarixni soxtalashtirishga urinishlar, ma'naviy cheklashlarga qaramasdan ana shu hujjatlar va kitoblarning arxivlarda saqlanib qolganligi vatanimiz tarixini yanada to'laroq, xolisona yoritilishiga, tariximiz sahifalaridagi «oq» va «qora» dog'larning barham topishiga ko'maklashmoqda.

3. Insonlarni har tomonlama yetuk, ma'naviyatli va komil etib tarbiyalashda O'zbekiston tarixi fanining o'rnini. Bugungi kunda darslarni yangicha o'quv-uslubiy yondashuvlar, yangicha manbalar va materiallarga tayangan holda o'qitishga katta ahamiyat berilmoqda. Zero, bu O'zbekistonning umumjahon sivilizatsiyasining qadim o'choqlaridan

biri ekanligini, uning jamiyatimiz uchun har tomonlama yetuk, barkamol avlodni tarbiyalashdagi o'rni katta ekanligidan kelib chiqib, tarix avvalambor insonlarni g'oyaviy tarbilab, ularda milliy g'urur va iftixorni shakllantirishga katta hissa qo'shishini ta'kidlash o'rinli.

Shuningdek, talabalar fanni o'rganish jarayonida o'tmishda xalqimizning ya'ni ajdodlarimizning hayoti, turmush-tarzi, ularning ajnabiy bosqinchilarga qarshi mustaqillik va ozodlik uchun kurashlari, mardligi va jasorati haqida nazariy ma'lumotlarga ega bo'ladilar, xalq qahramonlari, davlat arboblari, olim-u fuzalolar keng faoliyatlarini o'rganadilar. Shu bilan birgalikda talabalar mamlakatimizning mustaqillikka erishishi, mustaqillik yillarida jamiyatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar, xalqimiz ma'naviy qadriyatlarining tiklanishi, demokratik fuqarolik jamiyat qurish yo'lida amalga oshirilayotgan ijobiy o'zgarishlar xususida ma'lumotlar oladilar.

Albatta, bu qadimiy va tabarruk tuproqdan buyuk allomalar, fozillar, olim-u ulamolar, siyosatchilar, sarkardalar yetishib chiqqan. Ko'plab diniy va dunyoviy ilmlarning asoslari mana shu zaminda yaratilgan, sayqal topgan. Eramizgacha va undan keyin qurilgan murakkab suv inshootlari, shu kungacha o'z ko'rkini, mahobatini yo'qotmagan osori aktiqlarimiz qadim-qadimdan yurtimizda dehqonchilik, hunarmandchilik madaniyati, me'morchilik, shaharsozlik san'ati yuksak bo'lganidan dalolat beradi.

Tarixga e'tibor jamiyatga e'tibordir. Uning yana bir ahamiyatli jihati shundaki, undagi uzviylik jamiyatning ma'naviy va intellektual salohiyatini kengaytirmoqda, davlatning ijtimoiy va ilmiy-texnik taraqqiyotini takomillashtirish omili sifatida jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlamoqda.

Tarix insonning umumiy ma'naviy madaniyati saviyasini yuksaltirishga qaratilgan ta'lim va tarbiyadir. Tarixiy bilimlar turli sohalar, uslublar orqali insonlarga singdiriladi. Bular oila, maktabgacha tarbiya muassasalari, maktab, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari, oliy o'quv yurtlari, jamoat tashkilotlari va boshqalardir. Tarix tom ma'noda insonning bugungi va o'tmish faoliyatining barcha jihatlarini qamrab oladi.

Agar o'tmishga murojaat qilsak, tarixning asosiy manbalari sifatida zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto», islom dinining muqaddas kitobi Qur'oni Karim, hadislar, Qobusnoma, Zafarnoma, Boburnoma, Temurnoma, Abu Rayhon Beruniyning «O'tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar», Abu Ali ibn Sinoning «Tib qonunlari», Ahmad Yassaviy, Bahovuddin Naqshbandiylarning tariqatlari, Abu Nasr al-

Forobiyning falsafiy qarashlari, Sohibqiron Amir Temurning o'g'itlari va boshqa manbalarni keltirish mumkin.

Buyuk alloma va mutafakkirlar, aziz avliyolar yetishib chiqqan joyda, avvalo, ilmu tarix, madaniyat va ma'naviyat o'choqlari rivojlangan bo'lishi kerak. Bo'm-bo'sh joyda hech qachon buyuk sivilizatsiya paydo bo'lmaydi. Jahon tarixi buni ko'p-ko'p misollarda isbotlab beradi.

Ota-bobolarimizdan bizga meros qolgan bebaho asarlar insonlarning yanada ma'naviyatli, ma'rifatli bo'lishiga undab kelmoqda. Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Burxoniddin Marg'inoniy, Abu Rayhon Beruniy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Mirzo Ulug'bek va boshqa ulug' allomalarimiz asarlari bunga yorqin misol bo'la oladi. Boy moddiy va ma'naviy merosni o'rganish uchun quyidagi manbalar muhim ahamiyatga ega:

- Arxeologik ashyolar va topilmalar.
- Tarixiy yodgorliklar.
- Etnografik manbalar.
- Qadimgi yozuvlar va ularga oid manbalar.
- Xalqimizning urf-odatlar, an'ana va marosimlari.

Qadimiy yodgorliklarda xalqimizning azaliy urf-odatlar, turmush tarzi aks etadi. Ma'naviy meros bu, madaniyatning tarkibiy qismlari: tarixiy madaniy boyliklar, yodgorliklar, qadriyatlar, adabiyot, san'at durdonalari, rivoyat va ertaklar, folklor namunalari, urf-odatlar, insonlardagi poklik, halollik, komil insonni tarbiyalash, ota-onaga hurmat-izzat, diniy e'tiqod, kiyinish madaniyati va boshqalardir. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ajdodlarimiz jamiyat tarqqiyotidagi ma'naviy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy va boshqa turli sohalarni o'zlarida mujassamlashtirgan va shu sohalarda o'z bilim, malakalari orqali bitmas-tuganmas meros qoldirganlar.

Xulosa qilib aytganda, tarix fanini o'rganish sohasidagi yangilanishlar O'zbekistonda fuqarolar, ayniqsa yoshlar dunyoqarashida tarixiy xotira tuyg'usini shakllantirishda muhim rol o'ynamoqda. Yurtimizda amalga oshirilayotgan demokratlashtirish jarayonlari, yoshlar tafakkurining yangilanishi o'ziga xos tarixiy xotira va tafakkur tuyg'usi orqali amalga oshirilmoqda. Bunda tarix fanini o'rganishda ma'lum nazariy-metodologik tamoyillar, ilmiy g'oya va nazariyalarning o'rni va ahamiyati muhim rol o'ynamoqda.

1-mavzu yuzasidan seminar darsi

Mazkur dars mashg'ulotida o'qituvchi O'zbekiston tarixi fanini o'rganishning dolzarbligi va ahamiyati, uning ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimida tutgan o'rni va ahamiyatiga e'tiborni qaratadi. Vatanimiz tarixini o'rganishda moddiy va yozma manbalarning o'rni katta ekanligini tushuntirgan holda xalqimizning ulkan moddiy va ma'naviy merosining bir qismi kutubxonalar, arxivlarda saqlanib kelayotganligiga ham urg'u beradi. Darsda o'qituvchi arxeologik, etnografik, lingvistik, toponimik ma'lumotlar ham o'tmishni o'rganishda katta ahamiyatga ega ekanligini uqdiradi.

O'qituvchi darsni yanada qiziqarli, jozibali bo'lishini ta'minlash uchun ushbu mavzu doirasida talabalarga bir yoki bir qancha savollar bilan murojaat qilishi mumkin. Xususan, savollar quyidagicha bo'lishi mumkin:

- 1. Tarixiy meros va tarixiy qadriyat tushunchalariga izoh bering.**
- 2. Ma'naviyat va ma'naviy meros deganda nimani tushunasiz?**
- 2. Tarixiy manbalarga nimalar kiradi?**

Tarix fanini o'rganishda arxeologik, etnografik ma'lumotlar bilan birglikda yozma manbalar, qo'lyozmalarning ham o'rni katta bo'lib, ayniqsa sharq manbashunosligi muhim ahamiyatga ega ekanligi tushuntiriladi. Shu o'rinda darsda yozma ma'lumotlar bilan ishlashning nazariy-metodologik usullari xususida tushunchalar berish mumkin. Talabalarga yozma manbalarning kodikologik, qo'lyozma asarlar mazmuni, tahlili, tarixnavisligini tushuntirish katta ahamiyatga ega. Zero, yozma ma'lumotlar haqida ma'lumot berganda ushbu metoddan foydalanish muhim. Kodiologik ma'lumotlar asosida asar haqida ma'lumotlar berish bilan birga quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- a) Asar muallifining nomi yoki u haqda qisqacha ma'lumot.**
- v) Asarning yaratilgan vaqti.**
- s) Qo'lyozma yoki manbaning saqlanayotgan joyi yoki manzili.**
- d) Qo'lyozmaning paleografik xususiyatlari** (qaysi tilda yozilgan, o'lchami, qo'lyozmaning tarixiy qimmati va boshqa xususiyatlari).

Bularning barchasi asar to'g'risidagi kodiologik ma'lumotlardir. Talabalarga manbalarning kodiologik xususiyatlaridan tashqari yozma manbalarning mazmunini tushuntirish, tahlil etish, uning tarkibiy qismlarini o'rgatish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda quyidagilarga ahamiyat berish lozim:

- 1. Asarning tarkibiy tuzilishi.**
- 2. Asarning umumiy ma'no va mazmuni.**

3. Asarning g'oyaviy-siyosiy tahlili, ilmiy qimmati.
4. Asarning boshqa tarixiy asarlardan farqli tomonlari, o'sha soha va yo'nalishdagi o'rni va ahamiyati.

Darsda FSMU texnologiyasidan foydalanish:

Bu texnologiya orqali talabalarga tanish bo'lgan biron bir asarni tahlil qilish, u xususdagi bilimlarni umumlashtirish muhim ahamiyat kasb etgan holda, unda talabalar individual, ya'ni yakka holda ishlaydilar. Buning uchun talabalarga quyidagi tarqatma materiallar tarqtatiladi (1-jadval).

<u>F</u> ikr	-	
<u>S</u> abab	-	
<u>M</u> isol	-	
<u>U</u> mumlashtirish	-	

Talabalarga o'qituvchi tomonidan quyidagi mavzu yuzasidan topshiriq beriladi. Masalan, Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» asarini o'rganamiz" mavzuida bo'lishi mumkin.

Jadval tarqatilgach, talabalar yakka tarzda jadvalni to'ldira boshlaydilar. Talabalarning intilishlari, bilim va ko'nikmalarini, intilishlarini rivojlantirish uchun hamda ularning bilim va ko'nikmalaridan kelib chiqib texnologiya mazmun-mohiyati xususida tushunchalar berib o'tiladi. Jumladan:

Fikr (Talabaning manba xususidagi yaxlit fikri) – ushbu asarlar O'rta Osiyo xalqlari tarixi, aholisining turmush tarzi xususidagi muhim tarixiy-etnografik manbadir. Unda mintaqa xalqlari tarixiy taqdirLARining mushtarakligi, aholining etnik tarkibi, o'rta asrlar, xususan, mo'g'ullar istilosidan keyingi davrda Movarounnahrda etnik-madaniy jarayonlar bayon etilgan.

Sabab (Yuqorida bildirilgan fikrlarga izoh) – asarda mo'g'ullar hukmronligi davrida, xususan, Chig'atoy va uning avlodlariga meros sifatida Movarounnahrda berilgan hududlar, u yerdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat, mo'g'ullar imperyasining to'rt ulusga bo'linish sabablari, Chig'atoy ulusi va uning tarkibidagi hududlar va qo'shni mintaqalar xalqlari o'rtasidagi etnomadaniy jarayonlar ko'rsatib o'tiladi.

Misol (Yuqorida bildirilgan fikrlarni isbotlovchi misollar yoziladi). Chingizxon tomonidan bo'lib berilgan Chig'atoy ulusiga 1224-yildan boshlab Movarounnahr, Ettisuv, Koshg'ar hududlari kirgan. Keyinchalik

ulusni boshqarish biroz qiyinlashagach, Chig'atoy o'z yerlarini boshqarishni xorazmlik savdogar Mahmud Yalavoch va uning o'g'li Ma'sudbekka topshirgan. 1242-yilda Chig'atoy vafot etgach, Munke va Botuxon uning yerlarini tugatishga qaror qiladilar. 1251-yilda imperiya qurultoyida Chig'atoy ulusi tasarrufidagi yerlarni Munkexon va Botuxon o'zaro bo'lishib oladilar. XIII asrning 60-yillarida Chig'atoyning nabirasi Olg'uxon Chig'atoylar hokimiyatini tiklagach, mahalliy aholi bilan yaqin aloqada bo'ladi, islomni qabul qiladi, xon qarorgohi va yarim ko'chmanchi aholining katta qismi Ettisuvdan Movarounnahr ga ko'chib o'tadilar. Amir Temur hokimiyatga kelgach Chig'atoylar hukmronligiga butunlay barham beriladi.

Umumlashtirish – Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» asari muhim tarixiy-etnografik manba bo'lib, u o'z mohiyatiga ko'ra nafaqat o'zbek xalqi tarixi, balki Markaziy Osiyoda qadimdan yonma-yon, hatto aralash yashab kelayotgan etnoslar, etnik tarixi va tarkibi, turmush tarzi xususidagi muhim tadqiqotdir. Ushbu asar XV asr birinchi yarmida yozilgan bo'lib, ushbu asarda Movarounnahr, Ettisuv va Mo'g'uliston hududlarida sodir bo'lgan muhim tarixiy jarayonlar bayon etilgan.

Mavzu yuzasidan tayanch so'z va iboralar

O'zbekiston tarixi, fanning predmeti, ob'ekti, nazariy-metodologik asoslari, xolislik, tarixiy manbalar, insonparvarlik, vatanparvarlik, milliy g'oyaga hurmat tamoyillari, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, an'ana va urf-odatlar, moddiy va yozma manbalar, sivilizatsiya, metod va metodologiya.

Mustaqil ta'lim mavzulari:

1. O'zbekiston tarixi fanining fan sifatidagi o'rni va ahamiyati qanday?
2. Tarixni o'rganishda xolislik, insonparvarlik, vatanparvarlik, tamoyillarining o'rni va ahamiyati.
3. O'zbekiston tarixi fanining barkamol avlodni tarbiyalashdagi o'rni va ahamiyati.
4. Tarixiy manbalar va ularning o'tmishni o'rganishdagi o'rni.

Nazorat savollari

1. O'zbekiston tarixi fanini o'rganishning nazariy-metodologik asoslari deganda nimani tushunasiz?

2. O'zbekiston tarixi fanini o'rganishda moddiy va yozma manbalarning ahamiyati qanday?
3. Kishilar ongida Milliy g'oyani shakllantirishda tarix fanining o'rnini qanday?
4. Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan haqqoniy tariximizni o'rganish borasida bugungi kunda qanday g'oyalar ilgari surilmoqda?

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. -T., 2019.
2. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. -T., 2007.
3. Rahimov J. O'zbekiston tarixini o'rganishda arxiv manbalaridan foydalanish. -T.: O'qituvchi, 1995.
4. Sagdullaev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. -T.: Universitet, 1996.
5. Usmonov Q., Sodiqov M., Oblomurodov N. O'zbekiston tarixi. I qism. O'quv qo'llanma. -T.: Meros, 2002.
6. Karimov Sh., Shamsutdinov R. Vatan tarixi. -T.: O'qituvchi, 1997.

2-mavzu. Markaziy Osiyo – jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi

Reja:

1. **O'zbekiston qadimgi sivilizatsiya beshiklaridan biri. Qadimgi davr (paleolit, mezolit, neolit va eneolit) odamlarining turmush tarzi va madaniyati.**
2. **O'zbekiston tarixida bronza davri va ilk shahar madaniyatining shakllanishi.**
3. **Avesto qadimgi ajdodlarimiz ma'naviy hayotini o'rganishda muhim manba.**

1. **O'zbekiston qadimgi sivilizatsiya beshiklaridan biri. Qadimgi davr (paleolit, mezolit, neolit va eneolit) odamlarining turmush tarzi va madaniyati.** O'zbekiston insoniyatning qadimgi o'choqlaridan biri ekanligi, o'lkamiz hududlaridan topilgan qator moddiy yodgorliklar, xususan, qadimgi aholi manzilgohlari, shaharlar va qo'rg'onlar, qadimgi qabrlar, uy-joy qoldiqlari o'rnidan topilgan ashyolar to'la tasdiqlaydi. beriladi. Bular qatorida Machay, Qo'shilish, Selung'ur, Obiraxmat, Omonqo'ton, Teshiktosh, Qo'tirbuloq, Zamonbobo, Sopollitepa, Jarqo'ton

manzilgohlari va yodgorliklari alohida o‘rin egallaydi. Shuningdek, Farg‘ona vodiysidagi **Selung‘ur** (So‘x tumanida joylashgan) g‘ori ilk paleolit davriga oid manzilgoh bo‘lib, u o‘n uchta madaniy qatlamdan iborat ekanligi aniqlangan.

Ma'lumki, odamzot birinchi bor mehnat qila boshlaganidan boshlab to dastlabki urug‘ jamoalari bo‘lib uyushishiga qadar bo‘lgan «*ibtidoiy to‘da*» davrini boshidan kechirgan. Bu davr odamzotning ilk shakllanish bosqichi bo‘lib, bu davrda Zinjanthropalar, Pitekanthropalar, Sinantrop va Neandertal kabi ilk inson ajdodlari tabiatdan o‘z rizqini termachilik va yirik hayvonlarni ov qilish yo‘li bilan topgan o‘ljasi hisobiga yashaganlar. Bu davrda na ishlab chiqarish, na jamoatchilik bo‘lgan edi. Aslida, «ibtidoiy urug‘chilik jamoasi davri» tarixi urug‘ jamoalarining tashkil topishidan, ya'ni ona urug‘i jamoasi qaror topgan davrlardan boshlanadi.

Insoniyat tarixini arexologik davrlashtirishda bu davr qadimgi tosh davrining yuqori paleolit bosqichiga to‘g‘ri keladi. Bu davrga kelib, odamzot har tomonlama mukammal odam holiga keladi. Shuning uchun ham bu davr odami «**homo sapiens**» odami, ya'ni aql-idrokli odam deb yuritiladi. Bu davrga kelib kishilik tarixida qator ixtirolar yuz bergan. Xususan, odamzotning ilk jamoasi, jamiyatning dastlabki kurtagi - matriarxat, ya'ni ona urug‘i, urug‘chilik jamoasi tarkib topgan. Buyuk muzliklar erib, shimolga chekinishi bilan odamlar g‘or va ungurlardan chiqib birinchi bor o‘zlariga kulbalar qurishni o‘rganadilar. Aynan shu davrga kelib, insoniyatning uch irqi shakllanadi. Shu davrdan boshlab «**ibtidoiy urug‘chilik jamoasi**» **davri** tarixi boshlanadi.

Umuman olimlarning tadqiqotlariga ko‘ra eng qadimgi davr ilk paleolit ya'ni ilk tosh davri, bundan taxminan 3-2,5 million yilliklardan, 100 ming yilliklargacha bo‘lgan davrni, o‘rta paleolit bundan taxminan 100-40 ming yilliklarni, so‘ngi paleolit miloddan taxminan 40-12 ming yilliklarni o‘z ichiga oladi. Ibtidoiy jamiyatning ikkinchi bosqichi mezolit davri deb yuritiladi. Bu davr miloddan avvalgi 12-7 ming yilliklarni, neolit davri, ya'ni yangi tosh davri esa miloddan avvalgi 6-4 ming yilliklarni, eneolit, ya'ni mis-tosh davri esa miloddan avvalgi 4-3 ming yilliklar boshlarini, bronza davri miloddan avvalgi 3-2 minginchi yilliklar oxirlarini va ilk temir davri esa miloddan avvalgi 2 ming yilliklar oxiri va 1 minginchi yillar boshlarini qamrab oladi.

Ibtidoiy to‘da davri – eng qadimgi odamlarning ulkan jamoasi yashagan davr bo‘lib, insoniyat taraqqiyotining bu bosqichida odamlar to‘da tarzida hayot kechirganlar. Ibtidoiy to‘da davri odam paydo

bo'lganidan to urug'chilik jamoasiga qadar, ya'ni 40-35 ming yillikkacha davom etgan.

Paleolit. Ilk paleolit davri odamlari jismoniy jihatdan ham, aqliy jihatdan ham hozirgi qiyofadagi aql-idrokli odamlardan anchagina ajralib turganlar. Ular asosan termachilik va ovchilik bilan tirikchilik o'tkazganlar. Ular tabiat oldida anchagina ojiz bo'lib, asosan tabiatdagi tayyor mahsulotlarni o'zlashtirish hisobiga yashaganlar. Toshkent vohasidagi Ko'lbuloq makonidan qadimgi yodgorliklar ochib o'rganilgan bo'lib, uning eng ostki qatlamlari ilk paleolit davriga oiddir.

O'rta paleolit. Qadimgi tosh davrining muhim bosqichi hisoblanib, bu davrga oid yodgorlik Surxondaryo viloyatining Boysuntog' etaklaridagi Teshiktosh g'oridan (manzilgohi) topilgan. Mazkur makondagi ibtidoiy bola qoldiqlari va unga tegishli buyumlar 1938-yilda arxeolog A.Okladnikov tomonidan ochib o'rganilgan. Shu bilan birga O'rta Osiyo hududlarida tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan izlanishlar natijasida o'rta paleolit davriga oid ko'plab makonlar aniqlanganligi va ular sinchiklab o'rganilgan. Bular qatorida Omonqo'ton, Qo'tirbuloq va Zirabuloq, Obirahmat, Ko'lbuloqning yuqori qatlamlari, Xo'jakent kabi ko'plab makonlar o'rta paleolit davriga oid bo'lib, ulardagi topilmalarning o'ziga xos xususiyatlari mavjud.

O'rta paleolit davrining mashhur yodgorliklarida biri Teshiktosh manzilgohi hisoblanadi. O'rta paleolit davriga mansub ushbu makon Markaziy Osiyodagi eng ko'hna ibtidoiy insonlar manzilgohi bo'lib, uning joylashish kengligi 20 m, balandligi 9 m, chuqurligi 21 m ga teng. Tadqiqotlar natijasida manzilgohdan beshta madaniy qatlam aniqlanib, bu qatlamlardan 3000 ga yaqin tosh qurollar topilgan. Undan tashqari turli hayvonlar, qoplon, yovvoyi ot, eshak, quyon va turli qushlarning suyak qoldiqlari ham aniqlangan.

Shu bilan birg o'rta paleolit davriga oid Obirahmat manzilgohi – Toshkent viloyatidagi Tyanshan-Chotqol tizmasidagi Paltov soyining yuqori oqimidan topilgan qadimgi yashash manzilgohidir. Toshkent viloyatining (Ohangaron tumani) **Ko'lbuloq** makonining yuqori uchta qatlami so'nggi paleolit davriga oid manzilgohdir. Bu qatlamlardan nisbatan takomillashgan tosh qurollar hamda ko'plab hayvon suyaklari topilgan. Shuningdek, so'nggi yillarda Toshkentning g'arbidagi Bo'zsuv makoni ham so'nggi paleolit davriga oid ekanligi aniqlangan. So'nggi paleolit davriga kelib odamlarning hayoti va turmush tarzida ham turli o'zgarishlar sodir bo'lgan, xususan, odamlar g'orlardan yengil turar joylar, chayla va yarim yerto'lalarga ko'chib o'tadilar.

Mezolit (o'rta tosh) davri – O'rta Osiyoda mezolit davri mil. avv. 12-7 ming yilliklarni o'z ichiga olgan. Mezolit davri qadimgi odamlarning yer yuzi bo'ylab keng tarqalish davri bo'lib, ular shimol tomonga ham, Pomir kabi baland tog'li hududlarga ham tarqala boshlaydilar. Kaspiy dengizi bo'ylaridan Tyanshan Pomirgacha hamda Kopetdog' etaklarigacha bo'lgan hududlardan mezolit davri yodgorliklarining manzilgohlari topib o'rganilgan. *Machay (Surxondaryo)*, *Obishir (Farg'ona vodiysi)*, *Bo'zsuv*, *Qo'shlish (Toshkent vohasi)* kabilar shular jumlasidandir. Mezolit davriga kelib yer yuzidagi ulkan muzlikning yana shimolga tomon siljishi natijasida iqlim barqarorlashib hozirgi davrdagiga ancha o'xshab qolgan edi. Buning natijasida O'rta Osiyo hayvonot olami va o'simliklar dunyosida ancha o'zgarishlar sodir bo'ldi.

Neolit. O'rta Osiyo tarixida neolit davrining (yangi tosh asri) yuqori chegarasi mil. avv. VI, quyi chegarasi IV-III ming yilliklar bilan belgilanadi. Neolit davri qabilalari aksariyat hollarda daryo sohillari va irmoqlari yoqasida, ko'l bo'ylarida yashab, tabiiy imkoniyatlardan kelib chiqqan holda baliqchilik va ovchlik, ba'zan dehqonchilik va chorvachilik, ayni vaqtda qisman hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar. Neolit davri turli sharoitlarda yashagan odamlarning mehnat qurollari mezolit davridagiga nisbatan takomillasha borgan.

Xususan, **Joytun makonidan** qo'lda ishlangan sopol idishlar namunalari ham topilgan bo'lib, ular O'rta Osiyodagi dastlabki sopol namunalari. Joytun qishlog'i aholisi mil. avv. VI-V ming yilliklarda yashab asosan dehqonchilik, chorvachilik, qisman esa ovchilik bilan shug'ullanganlar. Joytunda O'rta Osiyodagi dastlabki dehqonchilik madaniyati rivojlanadi va bu makon hozircha mintaqadagi dastlabki dehqonchilik qishlog'i hisoblanadi.

Kaltaminor madaniyatiga oid makonlar dastlab Amudaryo etaklari va Xorazm hududidan topilgan bo'lib, bular orasida Xorazmdagi **Jonbosqal'a** makoni diqqatga sazovordir. Bu yerni qazish paytida chayla va yarim yerto'la shaklidagi makon ochilgan, bu makon yog'och ustun, sinchlar bilan ko'tarilgan. Ustiga ko'ndalang yog'ochlar tashlanib, usti qamish bilan berkitilgan. Chayla o'rtasidan katta markaziy o'choq qoldig'i, atrofida mayda o'choq qoldiqlari aniqlangan. Makondan nayza poykonlar, kamon o'qlarining uchlari va boshqa tosh qurollar topilgan.

Eneolit - tadqiqotlar natijalariga qaraganda tosh va bronza davrlari o'rtasida mis-tosh (eneolit) davri sodir bo'lgan. Bu davr metall qurollarning barchasi bronzadan qilinmay, sof misdan yasalganligi ma'lum. O'rta Osiyoda eneolit davri nisbiy tarzda mil. avv. IV ming

yillikning oxiri – III ming yillikning boshlarini o‘z ichiga oladi. Bu davrda mis o‘zining kimyoviy xossalari (tez eruvchanlik, egiluvchanlik) tufayli xo‘jalik hayotda ustunlik qila olmadi. Ishlab chiqarishda avvalgidek tosh qurollar asosiy o‘rinda bo‘lib qoldi. Shuning uchun ham bu davr mis-tosh asri deb yuritladi.

2. O‘zbekiston tarixida bronza davri va ilk shahar madaniyati shakllanishi. O‘rta Osiyoda bronza davri mil. avv. III ming yillikdan II ming yillikning oxirlarigacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga olgan bo‘lib, u uchta katta xronologik davrga, ya‘ni ilk, rivojlangan va so‘nggi bronza davrlariga bo‘linadi. O‘zbekiston hududida bronza davrida asosan chorvachilik va dehqonchilik bilan shug‘ullangan jamoalarning moddiy-madaniy yodgorliklari Xorazm vohasida ko‘plab o‘rganilgan bo‘lib, ulardan eng mashhuri Tozabog‘yob madaniyati nomi bilan mashhurdir. Bu madaniyatga mansub sopol buyumlar Qozog‘iston va Sibir hududlaridan topilgan sopol buyumlarga ancha o‘xshab ketsada, o‘ziga xos xususiyatlari bilan Sharqiy Yevropa chorvadorlari yaratgan bronza davri madaniyat namunalari hamda Qozog‘iston va Sibirdagi Andronovo madaniyatidan ham farqlanib turadi. Bunga asosiy sabab, tozabog‘yobliklar orasida dehqonchilik keng tarqalganligidir.

Miloddan avvalgi II-ming yillikning birinchi yarmida Murg‘ob vohasini qadimgi dehqonchilik jamoalari tomonidan o‘zlashtirilishi va ushbu makonda **Kaunchitepa, Gonurtepa** kabi qator aholi punktlari paydo bo‘ladi. Bu davrda Janubiy O‘zbekistonda **Sopollitepa** va **Jarqo‘ton** kabi o‘troq aholi manzilgohlari qad ko‘taradi. Sopollitepa va Jarqo‘ton yodgorligi Surxondaryoning Sherobod tumanida joylashgan bo‘lib, bu manzilgohda ham oila jamoalari birgalikda qal'a va qo‘rg‘onlarda yashaganlar. **Tozabog‘yob** madaniyati miloddan avvalgi 2-ming yillik o‘rtalarida Amudaryoning quyi oqimida yashagan zoroatchi va chorvador qabilalar madaniyatidir. Miloddan avvalgi 1-ming yillik boshlaridagi Amirobod yodgorligi, **Chust madaniyati** qadimgi ziroatchi oilalarning bronza davri oxirlaridagi manzilgohi (miloddan avvalgi 2-ming yillik oxiri - 1-ming yillik boshlari)dir.

Bronza davri oxirlarida asosan shimoldan janubga chorvador oilalar o‘troq dehqon jamoalari yashaydigan vohalarga siljishi ro‘y bera boshlagan. Natijada etnik jarayonlar kuchayib, shimol va janub oilalarining dastlabki konsolidatsiyalashuv jarayoni yuz beradi. Ya‘ni, akademik **A.Asqarov** qayd etganidek, bronza davriga kelganda (miloddan avvalgi II-ming yillik oxiri I-ming yillik boshlari) ibtidoiy ajdodlarimiz hayotida tub sotsial-iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlar yuz berdi. Bu

o'zgarishlarning ildizi miloddan avvalgi III-ming yillikning oxirgi choragida har ikki dunyoda, ya'ni qadimgi dehqonchilik va ovchi-baliqchi qabilalar jamoalarida bir vaqtda yuz beradi³.

Bronza davrining oxirlari, ilk temir davrida kulolchilik charxi, naqsh bilan bezatilgan sopol buyumlar keng tarqaladi. Temirchilik bosqoni, qo'l tegirmoni vujudga keladi, metallga ishlov berish rivojlanadi. Oilada ip yigirish va matolar to'qish, kiyim tikish tobora kengayib bordi, oilalarning turar-joylari qurilishi bir muncha yaxshilanadi, 10-20 tadan xonasi bo'lgan katta maydonli uylar qurilishi bilan birga, g'ishtdan, sinchdan alohida kichik oilalarga mo'ljallangan uylar qurish keng tarqaladi.

3. Avesto qadimgi ajdodlarimiz ma'naviy hayotini o'rganishda muhim manba. “Avesto” – Turonzamin hududlarida shakllangan qadimiy din – zardushtiylikning muqaddas kitobidir. Unda o'zbek, tojik, turkman, ozarbayjon, fors, afg'on va boshqa xalqlarning ibtidoiy va qadimiy ahloqiy tasavvurlari, koinot va yerdagi dunyoning yaratilishi bilan bog'liq tushunchalar, afsona va rivoyatlar, falsafiy-ahloqiy qarashlar o'z ifodasini topgan.

“Avesto”da zardushtiylarning muqaddas olovi – “azar-xurra” birinchi marta yoqilgan mamlakat hamda Axuramazda Zardushtga namoyon bo'lgan mamlakat sifatida “Aryonam vayjo” eslatiladiki, “Avesto”da keltirilgan geografik-iqlimiy sharoitlar ko'proq Xorazmga mos keladi. Shuningdek, “Avesto”da Axuramazda tomonidan yaratilgan mamlakatlar sanab o'tilgan. Birinchi o'rinda “Aryanam-vayjo” (Xorazm) turib, “go'zallikda u bilan dunyoda hech narsa tenglasha olmaydi” deyiladi. Keyin “odamlarga va chorvaga boy Gava (So'g'd)”, “Qudratli va muqaddas Mouru (Marg'iyona)”, “Bayroqlari baland ko'tarilgan mamlakat Bahdi (Baqtriya)” ta'riflanadi. Yuqoridagi ma'lumotlarga asoslanib “Avesto” Vatani O'rta Osiyo ekanligi haqida xulosa chiqarishimiz mumkin.

“Avesto”ni fransuz olimi Anketil Dyu Peron birinchi bo'lib tadqiq etgan. 1771-yilda u “Avesto”ni fransuz tiliga tarjima qiladi. Dastlabki “Avesto” 21 ta kitobdan iborat bo'lgan. Bizgacha “Avesto”ning Yasna – “qurbonlik keltirish”, Visprat – “hamma hukmronlar”, Yasht – “qadrlash”, Videvdat – “devlarga qarshi qonun” qismlari saqlanib qolgan. “Avesto”da ahmoniylargacha bo'lgan geografik, hududiy nomlar, atamalar, ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlar, siyosiy tarix, diniy falsafa va turli ma'lumotlar saqlangan.

³ Asqarov A. O'zbek xalqining etnogezi va etnik tarixi. -T., 2007.

“Avesto”da tilga olingan ko‘plab mamlakatlar – Markaziy Osiyo (Xorazm, Zarafshon vohasi) va O‘rta Sharq, Afg‘oniston, Eronning shimoliy-sharqiy hududlari bilan bog‘liqdir. Yasht qismlari oriylarning yerlari haqida quyidagicha e‘lon qiladi: “U mamlakatning jasur sardorlari ko‘pdan ko‘p harbiy yurishlar qiladi. Uning keng yaylovlarga ega, suvga serob tog‘larida chorva tinch o‘tlov va yemish bilan ta‘minlangan, bu yerdagi sersuv chuqur ko‘llar to‘lqinlanib turadi, kema qatnaydigan keng daryolarning oqimi Pourutadagi Eskta, Xaravaydagi Mouru, So‘yoddagi Gava va Xvarizam tomoniga toshib intiladi”.

“Avesto” dastlab 21 kitobdan iborat bo‘lgan. Bizgacha uning ayrim qismlarigina saqlanib qolgan. Bu qadimgi qismlar Yasna, Visparat, Yasht va Videvdat deb nomlanadi. Zamonamizgacha yetib kelgan Avesto qismlari milodning III-VII asrlarida tahrir qilingan. “Avesto” boblari “pahlaviy” – o‘rta fors alifbosi asosida 48 ta belgili yozuvdan iboratdir.

Avestoga ko‘ra jamiyatning boshqaruv tartibi ham alohida ahamiyatlidir. Manbada keltirilishicha, oriylar o‘lkasi quyidagi to‘rtta ma‘muriy hududiy birlikka bo‘linadi: 1-patriarxal oilaga tegishli bo‘lgan turar-joylar (**nmana**); 2-qishloqlar (**vis**); 3-tumanlar (**zantu**); 4-viloyat - o‘lka (**daxyu**). Ushbu birliklarning har biri o‘z yo‘lboshchisiga ega bo‘lgan: 1-nmanopati (uy boshlig‘i); 2-vispati (qishloq boshlig‘i); 3-zantupati (tuman oqsoqoli); 4-daxyupati (viloyat-o‘lka yo‘lboshchisi).

2-mavzu yuzasidan seminar darsi.

Seminar trening darsi:

Ushbu trening talabalarda dars jarayonida mustaqil fikrlashga, o‘z fikrlarini erkin holda bayon eta olishga hamda ularda bahslashish madaniyatini tarbiyalashga qaratilgan bo‘lib, odatda bunday mashg‘ulot talabalarni kichik guruhlariga bo‘lgan holda o‘tkaziladi.

Darsning borishi. O‘qituvchi mashg‘ulotni boshlashdan avval talabalarni muloqot, bahs-munozarani o‘tkazishga qo‘yilgan talablar, qoidalar bilan tanishtiradi, so‘ngra ushbu trening bosqichma-bosqich o‘tkazilishini tushuntiradi.

Darsning birinchi bosqichi. O‘qituvchi mashg‘ulot o‘tkaziladigan muloqotning mavzusini e‘lon qiladi. Mavzu: «**O‘zbekiston insoniyat taraqqiyotining qadimgi o‘choqlaridan biri**». Talabalar bir nechta guruhlariga bo‘linadilar, har bir guruh alohida mavzularni tanlaydilar.

1- guruh. Paleolit davri.

2-guruh. Mezolit davri.

- 3-guruh. Neolit davri.
- 4-guruh. Eneolit davri.
- 5-guruh. Bronza davri.

Dasrning ikkinchi bosqichi. Har bir guruhdagi talabalar o'z mavzulari asosida kerakli materiallar: dalillar, misollar, aniq fikrlar, o'z fikrlarini tasdiqlovchi qo'rgazmali materiallar, maqolalar, mutafakkir va olimlarning so'zlari va boshqalarni tayyorlaydilar. Guruhdan bir kishini himoya uchun tanlaydilar, qolganlarini esa o'z fikrlarini qo'shimcha qilishlari mumkin. O'qituvchi guruhlarini tayyorgarlik ko'rishlari uchun sharoit va imkoniyatga qarab vaqt beradi.

Dasrning uchinchi bosqichi. Guruhlar himoyaga tayyor bo'lgach, o'qituvchi guruhlarining biriga himoya uchun so'z beradi (himoyaga chiqish ixtiyoriy ravishda bo'lishi mumkin). Guruh vakili guruh nomidan so'zga chiqib ularga berilgan mavzuni tayyorlangan materiallar, dalillar asosida himoya qilishga kirishadilar. Guruh vakili fikrini tugatgach, guruhning qolgan a'zolari o'z fikrlari bilan qo'shimcha fikrlar bildirishlari mumkin.

Dasrning to'rtinchi bosqichi. Mashg'ulotning 3-bosqichidagi kabi bu bosqichda ham o'qituvchi navbatdagi guruh vakiliga himoya uchun so'z beradi. Ikkinchi guruh ham birinchi guruh kabi o'z mavzusi bo'yicha himoya qiladi. Himoya tugagach, o'qituvchi mashg'ulotning keyingi bosqichiga o'tadi. Har ikkala guruhning himoyasi vaqtida o'qituvchi iloji boricha ularga xalaqit bermaslikka, o'z fikr va mulohazasini bildirmaslikka, savol bermaslikka harakat qiladi, hech qaysi guruhga yon bosmagan holda muloqotni boshqaradi, guruhlar himoyasi vaqtida tartib saqlanishiga va muloqotni o'tkazishga qo'yilgan talab, qoidalarni to'liq bajarilishiga erishishga harakat qiladi. Bu bosqichda, asosan, ikki guruh erkin, mustaqil faoliyat ko'rsatishlari kerak bo'ladi.

Dasrning beshinchi bosqichi. Guruh a'zolari bir-birlariga savol berishni boshlaydilar. Guruhlar tomonidan beriladigan savollar ular himoyasi vaqtida aytilgan dalillar, misollar, fikrlarni yanada oydinlashtirish maqsadida, shuningdek, o'z guruhlarining fikrlarini yanada ta'kidlab, isbotlab, qolganlarni ham shu fikrga qo'shilishlariga da'vat qilish uchun berilishi mumkin. Talabalar erkin holda o'zlarining chiqishlari bilan barchaga ta'sir ko'rsatishga, o'z fikrlarini ma'qullashga harakat qiladilar. O'qituvchi bunday holatga sharoit, imkoniyat yaratadi, ya'ni u bahs-munozarani samimiylik bilan boshqaradi.

Dasrning oltinchi bosqichi. O'qituvchi har ikki tomonning bir-birlariga savollari, aytadigan fikrlari, ma'qullaydigan so'zlari tugagach, har

ikki guruh tomonidan aytilgan fikrlarni umumlashtiradi va o'zining bu masala haqidagi fikr va mulohazasini bayon etadi va guruh talabalari tomonidan tushgan savollarga kerakli javobni berishga harakat qiladi.

Mashg'ulot oxirida o'qituvchi har ikkala guruhning dars jarayonidagi faoliyatlarini tahlil etgan holda seminar trening darsiga yakun yasaydi va mavzu yuzasidan xulosalarni umumlashtiradi.

Mavzu yuzasidan tayanch so'z va iboralar

Ibtidoiy jamiyat, ibtidoiy manzilgohlar, paleolit, mezolit, neolit, eneolit, "homo Sapiens", kromanon, urug'chilik jamoasi, matriarxat, patriarxat, chopperlar, petrogliflar, o'q-yoy, diniy tassavurlar, mis-tosh davri, bronza davri, temir davri.

Mustaqil ta'lim mavzulari:

1. Ibtidoiy davr va uning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Ibtidoiy jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va mulkchilik shakllari.
3. Paleolit davri va uning rivoji.
4. O'rta Osiyoda mezolit davri va jamiyat hayotidagi o'zgarishlar.
5. Bronza davrining o'ziga xos xususiyatlari.
6. Ibtidoiy san'atning shakllanishi, rivojlanishi va inson hayotida tutgan o'rni.

Nazorat savollari:

1. O'rta Osiyoda insoniyatning dastlabki ajdodlari qayerlarda yashagan va ularning turmush tarzi qanday bo'lgan?
2. Ibtidoiy jamiyatni davrlashtirish deganda nimani tushunasiz?
3. Aql-idrokli (homo Sapience) odamlar qanday xususiyatlarga ega bo'lganlar?
4. Mehnat quollarining takomilashuvining jamiyat taraqqiyotiga ta'siri qanday bo'lgan?
5. Urug'chilik jamoasi ona urug'i (matriarxat) va ota urug'i (patriarxat) jamoasining shakllanishi va uning tarqqiyotida qanday farqlar mavjud?
6. Mezolit (o'rta tosh) davrining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
7. Diniy tassavurlarning paydo bo'lishi va ularning shakllari haqida gapiring.

8. Bronza davrida Oʻrta Osiyo hududlarida qanday oʻzgarishlar sodir boʻlgan?

Adabiyotlar roʻyxati

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. -T., 2019.
2. Asqarov A. Eng qadimiy shahar. -T.: Ma'naviyat, 2001.
3. Asqarov A. Oʻzbek xalqining kelib chiqish tarixi. -T., 2015.
4. Kabirov A., Sagdullayev A. Oʻrta Osiyo arxeologiyasi. -T., 1990.
5. Sagdullayev A. Qadimgi Oʻzbekiston ilk yozma manbalarda. -T.: Universitet, 1996.
6. Eshov B.J. Sivilizatsiya tizimida ilk shaharlar. -T.: Zar qalam, 2004.
7. Murtazaeva R.X. va boshqalar. Oʻzbekiston tarixi. (Ma'ruzalar matni). -T., 2000.
8. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. Oʻzbekiston tarixi. «Darslik». -T., 2006.

3-mavzu. Oʻzbek xalqi davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari

Reja:

1. Oʻrta Osiyoda ilk davlatchilikning shakllanishidagi asosiy omillar va boshqaruv.
2. Qadimgi Xorazm, Baqtriya va Soʻgʻd (Soʻgʻdiyona) davlatlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot.
3. Eron Ahmoniylari va Yunon Makedon qoʻshinlarining Oʻrta Osiyoga hujumi va ularga qarshi milliy ozodlik kurashlari.
4. Oʻrta Osiyoda antik davr va ilk yer egaligi davlatlari.
5. Qadimgi savdo yoʻllari va Buyuk ipak yoʻlining shakllanishi hamda rivojlanishi.

1. Oʻrta Osiyoda ilk davlatchilikning shakllanishidagi asosiy omillar va boshqaruv. Jahon tarixida ilk davlatchilikning shakllanishi masalasi hozirgi kunda tadqiqotchilar orasida eng dolzarb boʻlib turgan masalalardan biri hisoblanadi. Masalani oʻrganib, unga aniqlik kiritishdan oldin talabalarni davlatchilikning ildizlari va paydo boʻlish shart-sharoitlariga diqqat-e'tiborlarini qaratmoq lozim.

So‘nggi bronza davriga kelib kulolchilik charxining ishlatila boshlashi natijasida O‘rta Osiyoda Sopolli, Oltintepa, Gonur, Jarqo‘ton kabi manzilgohlarda kulolchilik mahallalari paydo bo‘ladi. Shuningdek, hunarmandchilikning toshga, metallga, yog‘ochga, suyakka ishlov berish turlari ham keng tarqaladi. Hunarmandchilikning ixtisoslashuvi, alohida xo‘jalik tarmog‘i sifatida shakllanib rivojlanishi jamiyatdagi iqtisodiy taraqqiyot uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, davlatchilik paydo bo‘lishi uchun muhim bo‘lgan qo‘shimcha mahsulot ko‘payishiga turtki bo‘ladi. Aholining o‘troqlashish jarayonlarining tezlashuvi, ortiqcha mahsulotning paydo bo‘lishi, mehnat taqsimotining yangicha ko‘rinishi, hunarmandchilikning o‘sishi, o‘troq aholi manzilgohlari atroflarining tosh va paxsa devorlar bilan o‘rab olinishi kabilar ham davlatchilik shakllanishidagi ilk omillardan biridir.

Miloddan avvalgi II ming yillikning oxirlari va I ming yillikning boshlarida ajdodlarimiz temirni ishlatishni, undan qurol-yarog‘lar tayorlashni o‘zlashtirganlar. Shu tarzda mehnat qurollarining takomillashishi ham mintaqada davlatchilikning shakllanishiga turtki bo‘lgan muhim omillardan edi. Bu esa o‘z navbatida inson faoliyatining muhim mahsuli bo‘lib, bu holat jamiyatning barcha sohalarida iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy sohalar rivojiga turtki bo‘lgan.

Umuman bu davrda aholi ishlab chiqarishning ma‘lum bir sohalariga dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka ixtisoslashib bordi. Bu jarayon ishlab chiqaruvchi kuchlarning o‘sishi va ularning bir yerga to‘planishi uchun zamin yaratdi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning o‘sishi o‘z navbatida mahsulot hajmining o‘shishiga, qo‘shimcha mahsulot paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan. Demak, qadimgi xo‘jaliklarning ixtisoslashuvi, sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi, metallning hayotga jadallik bilan kirib kelishi va yoyilishi, hunarmandchilikda turli tarmoqlarning rivojlanishi, o‘zaro ayirboshlash va savdo-sotiq taraqqiy etishi natijasida jamiyat hayotida ijtimoiy-iqtisodiy yuksalish kuzatiladi. Bu yuksalish ilk davlatchilikning asosiy poydevori hisoblangan.

Mil. av. bir minginchi yillarning boshlarida ajdodlarimiz temirdan mehnat qurollari, qurol-yarog‘lar, bezakli buyumlar yasashni o‘zlashtiradilar va temirdan foydalanish keng tarqaladi. Odamlar hayotida temir davri boshlanadi. Temirdan yasalgan omoch, ketmon, belkurak va boshqa mehnat qurollari oila yumushini yengillashtirgan, ular bilan ancha keng maydonlarni haydash, to‘g‘onlar qurish, kanal va ariqlar qazib suv chiqarish imkoni paydo bo‘lgan. Bu dehqonchilikning yuksalishiga olib kelgan. Temirning kashf etilishi hunarmandchilikni yanada yuqori

pog'onaga ko'taradi. Temirdan qattiq va o'tkir pichoqlar, o'roqlar yasalishi mehnat umumdorligini oshirishga yordam bergan.

2. Qadimgi Xorazm, Baqtriya va So'g'd (So'g'diyona) davlatlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot. Insoniyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti natijasida mil. avv. I ming yillikning boshlariga kelib, O'rta Osiyoning nisbatan rivojlangan hududlarida ilk davlat uyushmalari paydo bo'la boshlaydi. Mil. avv. IX-VIII asrlarga kelib, Baqtriya (Janubiy O'zbekiston, Janubiy Tojikiston, Shimoliy Afg'oniston) hududlarida ana shunday siyosiy birlashmalar tashkil topadi. O'sha davrda Marg'iyona va So'g'diyona qadimgi Baqtriya va Xorazmda davlatchilik shakllana boshlaganligi haqida ma'lumotlar bor.

Qadimgi Xorazm davlati O'rta Osiyodagi eng qadimgi davlatlardan biri bo'lib, bu davlat birlashmasi mil. avv. VII-VI asrlarda Amudaryoning o'rta oqimi qismidan Orol havzalarida vujudga kelgan. Baqtriya va Xorazm davlatining hududiy chegaralari o'rta Amudaryo oqimidagi yerlar orqali o'tganligi aniqlandi. Xorazmning yirik sug'orish inshootlari mil. avv. VII-VI asrlarga oiddir. Manbalarda qayd etilishicha VII-VI asrlarda Xorazmda ulkan sug'orish inshootlari mavjud ekanligi ma'lum.

Qadimgi Xorazmda baliqchilik, keyinroq dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik rivojlangan. Iqlim sharoitidan kelib chiqib, dastlab tabiiy toshqinlar va yomg'ir suvlaridan foydalanilgan bo'lsa, keyinroq dehqonchilikda sun'iy sug'orishga o'tila boshlangan. Natijada ishchi kuchidan foydalanish shakllari ham o'zgara borgan. Sodir bo'lgan bunday o'zgarishlarni Markaziy Osiyoning turli joylaridan topilgan arxeologik topilmalar ham tasdiqlaydi.

Qadimda Markaziy Osiyo hududi, xususan, qadimgi Xorazm yashash nuqtai nazaridan qulay hududlar hisoblangan. Shu sababli, bizning davrimizga kelib bu hududlarda ko'plab ilmiy tekshirishlar olib borilgan. Jumladan, akademik S.P.Tolstov, akademik Ya.G'ulomovlar tomonidan olib borilgan izlanishlar shular jumlasidandir. Ular turli davrlarga mansub bo'lgan qadimiy shaharlar, qo'rg'onlar, maqbaralar, sug'orish inshootlari, turli xil istehkomlarni ochib o'rganganlar.

Qadimgi Baqtriya mil. Avv. VII-VI asrlarda sharqdagi eng muhim harbiy va iqtisodiy markazlardan biri bo'lib, aholining, qudratli shaharlar va qal'alarining ko'pligi, tabiiy xom ashyoga boyligi, muhim markaziy savdo yo'llari chorrahasida joylashganligi, hunarmandchilikning ravnaqi kabilar bilan shuhrat topgan. Qadimgi Baqtriyaga hozirgi Janubiy O'zbekiston (Surxondaryo), Janubiy-G'arbiy Tojikiston va Shimoliy Afg'oniston yerlari kirgan. Ilk o'rta asrlar davriga kelib qadimgi Baqtriya

yerlarida ko'chmanchi turkiy qabila – toxarlar keng yoyilishi munosabati bilan Tohariston deb yuritilgan.

Mintaqaning tabiiy-geografik o'rni, iqlim xususiyatlari xo'jalikning qadimdan sun'iy sug'roishga asoslangan o'troq dehqonchilik, yer egaligi, dasht va cho'l tabiiy sharoitiga mos ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi chorvachilik kabi turlari muttasil rivojlanganligidan dalolatdir. Bu holat davlatlarning ishlab chiqarish darajasini yuksalishiga, ularning qudratining o'sishiga turtki bo'lgan. Masalan, o'lkada sun'iy sug'rorishga asoslangan dehqonchilikning rivojlanganligi qadimdan ulkan miqdordagi ishchi kuchlariga ehtiyoj sezilgan. Xususan, miloddan avvalgi VII-VI asrlardayoq Xorazmda ulkan sug'orish tizimlari mavjud bo'lganligi, ularni barpo etishda esa minglab chorakorlar xizmat qilganligi tarixdan ayon. Sun'iy sug'orishga bunchalik katta ahamiyat berilganligi mazkur davlatlarda ajdodlarimiz hayotida dehqonchilik naqadar katta o'ringa ega ekanligidan guvohlik beradi.

Olimlar tomonidan o'lkamiz hududlarida bu davrga oid ko'pgina shahar va qishloqlar xarobalari ochib o'rganilgan. Ulardagi topilmalar, manzilgohlar, xom g'isht va paxsadan qad ko'targan bo'lib, aholi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan. Shaharlarda hunarmandchilik rivojlanganligi haqida talablalarga ma'lumotlar beriladi. **Sug'diyona** – geografik hudud. Qashqadaryo va Zarafshon daryolari havzasi. Hozirgi Tojikistonning Panjikent tumani, O'zbekistonning Samarqand, Qashqadaryo va Buxoro viloyatlari o'rniga to'g'ri keladi.

3. Eron Ahmoniylarining O'rta Osiyoga hujumi va ularga qarshi milliy ozodlik kurashlari (To'maris, Shiroq, Frada qo'zg'olonlari misolida) Mil. avv. 559-yilda Eronda podsho **Kir II** ahmoniylar davlatiga asos soladi. Mil. avv. 545-540-yillarga kelib ahmoniy podsholari O'rta Osiyodagi Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya, So'g'diyona kabi viloyatlar va ko'chmanchi qabilalar ustidan o'z hukmronliklarini o'rnatadilar. O'rta Osiyo xalqlari bosqinchilarga qarshi mardonavor kurash olib bordilar. Xususan, ko'chmanchi massaget qabilalari ahmoniylarning katta qo'shinlarini tor-mor etdilar (mil. avv. 530-yil). Bu jangda fors podshosi Kir II ham halok bo'ldi. Shuningdek, mil. avv. 522 va 519-518-yillarda Marg'iyonada hamda saklar o'lkasida forslarga qarshi qo'zg'olonlar ko'tariladi. Shunday qo'zg'olonlar **To'maris** va **Shiroq** boshchiligida ko'tarilgan bo'lib, uning asosiy sababi bosqinchilarning o'lkadagi zo'ravonliklari hamda mahalliy xalqlar boshiga solingan katta miqdordagi boj va o'lponlar edi.

Qayd qilinishicha, sak qabilalariing vakili bo'lgan Shiroq ismli cho'pon hiyla yo'li bilan forslarning katta qo'shinlarini suvsiz sahro ichkarisiga adashtirib qo'yadi. Shiroq ham, fors qo'shinlari ham ochlik va tashnalikdan halok bo'ladilar.

Mil. avv. 522-yilda ahmoniylar taxtiga Doro I o'tiradi. U taxtga o'tirishi bilanoq Parfiya, Marg'iyona va saklar o'lkasida forslarga qarshi qo'zg'olonlar ko'tariladi. Behistun yozuvlariga qaraganda, 522-yilning oxirida Marg'iyonada ko'tarilgan qo'zg'olonga Frada ismli kishi boshchilik qiladi. Doro I Baqtriya satrapi Dadarshish boshchiligidagi qo'shinlarni qo'zg'olonchilarga qarshi jo'natadi. Qo'zg'olon shavqatsizlarcha bostirilib 55 ming marg'iyonalik halok bo'ladi. Frada ham qo'lga olinib qatl ettiriladi.

519-518-yillarda bo'lib o'tgan bu kurashda saklar forslar tomonidan mag'lubiyatga uchraydi. Saklarning ko'pchiligi o'ldirilib, ko'pchiligi asir olinadi. Ularning yo'lboshchisi Skunha asir olinib, o'rniga boshqa yo'lboshchi tayinlanadi. Xullas, forslar O'rta Osiyodagi mahalliy aholinining qahramonona qarshiligini qiyinchilik bilan sindirganidan keyingina bu hududlarni batamom o'zlariga bo'ysundirdilar.

Mil. avv. **329-yil**ga kelib, makedoniyalik Aleksandrning O'rta Osiyoga yurishlari boshlanadi. Iskandar o'z qo'shinlari bilan miloddan avvalgi 329-yilda Oks (Amudaryo)dan o'tib, O'rta Osiyo hududlariga kirib keldi. Ammo, O'rta Osiyoda Iskandar va uning istilochi qo'shiniga oson bo'lmadi. Ular O'rta Osiyoda, uning erksevar xalqining qattiq qarshiliklariga uchradi va katta talofatlar evozig uni bosib oldi. Iskandar qanchalar kuchli va tajribali qo'shin va lashkarboshilarga ega bo'lishiga qaramay, O'rta Osiyo xalqidan cho'chib qoladi. Chunki O'rta Osiyoning erksevar mahalliy tub joyli aholisining tashqi dushmanga qarshi nafrati kuchli edi. Uning qo'shinlari So'g'diyona va Ustrushona yerlarida juda qattiq qarshilikka duch keladilar. Janglarda Aleksandrning o'zi ham bir necha marta yarador bo'ladi. Mil. avv. 329-327-yillar davomida mahalliy So'g'diy aholi **Spitamen** (ba'zi manbalarda Spitaman tarzida uchraydi) boshchiligidagi yunon-makedon bosqinchilariga qarshi kurash olib borib, ularga juda katta talafot yetkazdi. Makednoskiy qo'shinlari hech qachon So'g'diyonadagidek qarshilikka uchramagan edilar.

Mil. avv. 328-yilning bahoridan yunon-makedonlarga qarshi kurash yana avj oldi. Mahalliy aholi yirik shaharlar, qal'alar, tog'li hududlarda kurashni davom ettirdilar. Yunon-makedonlarning shafqatsiz urushlari natijasida ko'pgina mahalliy aholi qirilib ketdi. Qolganlari ham tog'li hududlarda kurashni davom ettirdilar. Ammo mil. avv. 328-yilning oxirida

Spitamena janglarning birida halok bo'ldi. U tajribali sarkarda sifatida bosqinchilarni ona-yurtidan haydab chiqarishi uchun imkoniyati bo'lgan barcha tadbirni ko'rdi, choralardan unumli foydalanishga harakat qildi. U mohir sarkarda bo'lib dushmanning kichik xatosidan ham unumli foydalanar va uning zaif tomonlarini topishga harakat qilardi. Ammo, Iskandar harbiy kuch-qudrati jihatdan Spitamandan ustun edi.

Mil. avv. 323-yilda makedoniyalik Aleksandr vafot etganidan so'ng O'rta Osiyo yerlari Salavka hukmronligi ostiga o'tadi (mil. avv. 306-yil). Salavkiylardan bo'lgan Antiox I davrida (mil. avv. 280-261-yy.) O'rta Osiyo viloyatlarida tinch hayot boshlanib, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, savdo-sotiq anchagina rivojlanadi. Mil. avv. III asrning o'rtalariga kelib, salavkiylar davlatida taxt uchun o'zaro kurashlar avj olib ketadi. Natijada dastlab Parfiya, keyin esa **Yunon-Baqtriya** davlatlari salavkiylardan ajralib chiqadi. Mil. avv. 250-yilda birinchi Yunon-Baqtriya podshosi Diodod o'zini hukmdor deb e'lon qildi va tangalar zarb etadi.

4. O'rta Osiyoda antik davr va ilk yer egaligi davlatlari. Mil. avv. III asrning o'rtalarida mustaqil davlat sifatida tashkil topgan Parfiya davlati hozirgi Turkmaniston va Eronning bir qismini o'z ichiga olgan. Bu davlatning birinchi hukmdori Arshak bo'lib, u mil. avv. 247-yili taxtga o'tirgan. Mil. avv. 235-yildan boshlab, Parfiya podsholari o'z yerlari hududlarini kengaytirib bordilar.

Ammo Parfiya davlatining ulkan imperiyaga aylanib xalqaro siyosat maydoniga chiqishi Mitridat I hukmronligi bilan bog'liqdir. R.Murtazayeva rahbarligida, hammualliflar tomonidan yozilgan O'zbekiston tarixi kitobida qayd qilinishicha, o'ttiz besh yil (mil. avv. 171-137-yy.) hukmronlik qilgan bu podsho ko'plab harbiy yurishlar qilgan. Uning hukmronlik davrida g'arbga qilingan ko'p yillik urushlar, ichki nizolar va beqarorlik tufayli Salavkiylar davlati zayiflasha boshlagan edi. Bundan unumli foydalangan Mitridat I dastlab Ekbatanni, keyin esa Hindistonni bosib oldi. Mil. avv. 141-yilda Bobil bo'ysundirildi. Shu tariqa Mitridat I Parfiyani qudratli davlatga aylantirib, Arshakiylarning ko'pgina erkinliklarini qayta tikladi.

Shu tariqa milodning III asriga qadar Parfiya davlatiga Arshakiylar sulolasi hukmronlik qildi. Milodning 207-222-yillarida Parfiya davlati ikkiga bo'linib ketadi (213-y.). Shu davrda Parfiyadan janubiy sharqda yangi davlat – sosoniylar davlati tashkil topadi. Tez orada sosoniylar ulkan Parfiya saltanatini ag'darib tashlaydilar. Shunday qilib, milodiy III asrning birinchi choragida sosoniylar arshakiylar hukmronligini tugatib, Parfiyada hokimiyatni to'la qo'lga oldilar.

Antik davrda O'rta Osiyoda hukmronlik qilgan davlatlardan yana biri **Yunon-Baqtriya** davlatidir. Ushbu davlat hozirgi Qashqadaryo, Surxondaryo, Tojikiston janubi, Zarafshon vodiysi, Afg'onistonning shimoliy, Turmanistonning sharqiy hududlarida tarkib topgan. Mil. avv. 250-140, 130-yillar davomida Yunon-Baqtriya davlati mustaqil davlat sifatida mavjud bo'lib, bu davrda Diodot, Evtidem, Evkratid kabi podshohlar hokimiyatni boshqarganlar. Davlatning markazi Baqtra shahri edi, hukmdorlari esa, asosan, yunon aslzodalari bo'lgan. Mustaqil Yunon-Baqtriya davlatiga asos solgan, o'zini shoh deb e'lon qilgan Diadot va uning o'g'li davrlarida bir muncha yuksaladi. Bu jarayon Evtidem va evtidimiylar sulolasi boshqaruvi davrida yanada kuchayadi. Baqtriya davlati sarhadi keyinchalik Sharqiy Turkiston, Sharqiy Eron, shimoliy-g'arbiy Hindiston, Sind o'lkasi hududlarigacha kengaygan.

Qadimgi Farg'ona turli davr manbalarida Dovon, Parkana kabi nomlar bilan eslatib o'tiladi. Yani, qadimgi Farg'onada mahalliy kadxudotlar, vispati va zantupati maqeidagi hokimliklar siyosiy uyushmasidan iborat Davan davlati tarkib topdi. Ma'lumotlarga qaraganda Ershi (Marhamat) shahri Dovonning poytaxti edi. Antik davr Dovon aholisi dehqonchilik, uzumchilik, yilqichilik bilan shug'ullanishgan. Dovonning «samoviy otlari» o'lkadan tashqarida ham ma'lum va mashhur bo'lgan. Mil. avv. II asrning oxirlarida Xitoy hukmdorlari Dovon yerlarini bosib olishga harakat qildilar. Ammo qo'shni davlatlar tomonidan qo'llab-quvvatlangan dovonliklar o'z mustaqilligini saqlab qolishga muvaffaq bo'ldilar.

Miloddan avvalgi II-I asrlarda Xitoy bilan Dovon (qadimgi Farg'ona) o'rtasidagi munosabatlar o'lpon va to'lovlar masalasida yanada keskinlashganligi tarixdan ayon. Shu maqsadda xitoyliklar ushbu o'lkaga bir necha marotaba yurishlar qiladilar. Birinchi yurish muvaffaqiyatsiz tugagach, ular miloddan avvalgi 102-yilda bu yerga ikkinchi marta yurish qiladilar.

Mil. avv. III asrlar boshlarida paydo bo'lgan **Qang' davlatining** hududlari Sirdaryoning o'rta oqimidagi yerlar edi. Mil. avv. II-I asrlarda Qang' davlati yerlari kengayib, Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi yerlar va Xorazmni o'z ichiga oladi. Antik davrida Qang' davlati ancha rivojlangan davlat edi. O'troq aholi asosan vodiylarda yashab, dehqonchilik, bog'dorchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelishgan. Qang' hukmdorlarining markaziy shaharlari ikkita edi. Ular yozni o'trorda (hoz. Aris va Turkiston oralig'ida), qishlovni esa Qang'a (hoz. Toshkent viloyati Oqqo'rg'on tumanida) shaharlarida o'tkazar edilar.

Qang' davlati aholisi yarim o'troq, yarim ko'chmanchi sug'diy va turkiy qabilalarning davlati edi, ya'ni O'rta Osiyo hududlarida ikki xil tilda (turkiy va sug'diy) so'zlashuvchi qabilalarning ilk bor tarkib topgan davlati edi. Qang' davlati doirasida, uning markaziy mintaqalari – Sirdaryoning o'rta havzasida, Toshkent vohasida yangi etnos-qang'ar elati tarkib topadi. Uning etnik asosini mahalliy sug'diylar va Sirdaryo bo'yi turkiy qabilalari tashkil etganligi tarixiy manbalarda uchraydi.

Mil. avv. I asrga kelib, O'rta Osiyo hududlarida o'sha davrning eng qudratli davlatlaridan biri bo'lgan **Kushonlar davlati** tashkil topadi. Kushon davlatiga jangovar xunn qabilalarining ta'qibi natijasida Shimoliy-sharqdan Yhnon-Baqtriya davlatiga miloddan avvalgi 140-130-yillarda bostirib kirgan yuechji qabilalari asos solganlar. Sug'diyona va Baqtriyaga kelib o'rnashgan *yuechjilar* xyumi, shuanji, guyshuan, xi - se va dumi (dyumi) kabi yirik, bir-biriga qarindosh xonadonlardan iborat ediki, ular o'rtasida hokimiyat uchun kurashda Guyshuan xonadoni g'olib chiqadi va Guyshuan (Kushon) podsholigiga asos solinadi.

Milodiy IV asrning oxiriga kelib ichki nizolar, g'arbdan sosoniylar davlati va shimoldan ko'chmanchi turkiy qabilalar bergan zarbalar natijasida Kushon podsholigi batamom yemiriladi va barham topadi.

Dastlabki hukmdorlar Kadfiz I va Kadfiz II lar davlat yerlarini kengaytirib, pul islohoti o'tkazadilar. Milodiy II asrga kelib Kushon davlati yerlari Shimoliy Hindiston, Afg'oniston, O'rta Osiyo, Sharqiy Turkistondan iborat edi. Kushon hukmdorlari, xususan, Kanishka (II asr) davrida savdo-sotiq, ichki va tashqi savdo ayniqsa rivojlanadi. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik ham ancha taraqqiy etadi. Bu jarayonda Buyuk ipak yo'lining ahamiyati nihoyatda katta bo'ldi. Kushon davlatida asosiy din buddaviylik bo'lib, yunon, zardo'shtiylik aqidalariga ham e'tiqod qilinardi.

Antik davr O'rta Osiyo xalqlari moddiy va ma'naviy madaniyatida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Mil. avv. IV-II asrlar oromiy yozuvi asosida Xorazm, Parfiya va So'g'd yozuvlari paydo bo'ldi. Kushon davriga kelib yana bir yozuv-Kushon (Baqtriya) yozuvi shakllanadi. O'rta Osiyo va Afg'oniston hududidagi arxeologik tadqiqotlar antik davr madaniyatining gullab-yashnaganidan dalolat beradi. Ayritom va Ko'hna Termizda Budda ibodatxonalari ochilgan. **Fayoztepa, Quva, Xolchayon, Dalvarzintepa** kabi ko'hna shaharlarda ham saroylar, ibodatxonalar ochilib, ular yuksak madaniyatga ega ekanligi kuzatilgan.

5. Qadimgi savdo yo'llari va Buyuk ipak yo'lining shakllanishi hamda rivojlanishi. Ma'lumki Buyuk ipak yo'li qadimgi davr, o'rta

asrlarda sharq va g'arbni bog'lovchi asosiy tarmoq hisoblangan. Davlatlarda iste'mol buyumlari, xususan, kiyim-kechak, oziq-ovqat bozori ancha taraqqiy etgan edi. Qadimgi xalqlarning har tomonlama rivojlanishida savdo va tranzit yo'llarning ahamiyati katta bo'lgan. Tarixiy adabiyotlardan ma'lum bo'lishicha, Buyuk ipak yo'li tashkil topmasdan ancha ilgariyoq Qadimgi Sharq va O'rta Osiyo hududlarida o'zaro almashinuv yo'llari mavjud bo'lgan.

Bronza davridagi (mil. avv. III-II ming yilliklar) ana shunday yo'llardan biri «*Lojuvard yo'li*» deb atalib, uning bir tarmog'i Badaxshon, Baqtriya va Marg'iyona hududlarini Xorazm, So'g'd, Markaziy Qozog'iston va Ural bilan bog'lagan. Yana bir tarmog'i esa, Baqtriya va Marg'iyonani Mesopotamiya bilan bog'langan. Bu yo'l Pomir tog'laridan boshlanib, Eron, Old Osiyo, Misr orqali o'tgan. Badaxshon Lojuvardining Hind vodiysi, Mesopotamiya va Misrdan topilishi bu qimmatbaho toshning Qadimgi Sharqda nihoyatda qadrlanganligidan dalolat beradi.

Qadimgi yo'llardan yana biri, Eron ahmoniylarining yo'li bo'lib, bu yo'lning bir tarmog'i mil. avv. VI-IV asrlarda kichik Osiyo shaharlarini hamda O'rta Yer dengizi bo'yidagi Efes, Sardi shaharlarini Eronning markazlaridan biri Suza bilan bog'lagan bo'lsa, yana bir tarmog'i Eron-Baqtriya orqali So'g'diyona, Toshkent vohasi va Qozog'iston hududlaridan o'tib Oltoygacha borgan. Tarixiy adabiyotlarda bu yo'l «**Shoh yo'li**» deb ataladi.

Mil. avv. II-I asrlarga kelib Xitoyni O'rta va G'arbiy Osiyo bilan bog'laydigan karvon yo'li paydo bo'ladi. Bu yo'l **Buyuk ipak yo'li** deb atalib, umumiy uzunligi 12 000 km dan iborat edi. Ilk o'rta asrlarga kelib, Ipak yo'lining yanada rivojlanganligini kuzatish mumkin. O'z davrida nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan bu yo'lning dastlabki tarmog'i Xitoydagi Sian shahridan boshlanib, Sharqiy Turkiston, O'rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya orqali O'rta yer dengizigacha cho'zilgan.

Aslida Buyuk ipak yo'li atamasi ushbu yo'ldan tashilgan qimmatbaho tovar - Xitoy ipagi bilan bog'liqdir. Buyuk ipak yo'lining tarixiy, geografik va madaniy jihatlarini ilmiy o'rganish amalda ko'plab mamlakat olimlari tomonidan XIX asrning 2-yarmidan boshlangan. Uni tadqiq etishga G'arbiy Yevropa, Rossiya va Yaponiya olimlari salmoqli hissa qo'shdilar. Xususan, Yaponiyada «Buyuk ipak yo'li ensiklopediyasi» nashr qilindi. 1877-yilda mashhur nemis olimi Karl Rixtgofen o'zining «Xitoy» nomli yirik ilmiy asarida ulkan Evroosiyo materigining turli qismlarini bog'lovchi yo'llar tizimini «Ipak yo'li» deb atagan, keyinchalik «Buyuk ipak yo'li» atamasi qabul qilingan.

3-mavzu yuzasidan seminar darsi.
«Oʻrta Osiyoda ilk davlatchilikning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari» jadvalini toʻldiring:

Davlatlarning nomi	Shakllangan va rivojlangan davr	Hududi
Xorazm		
Soʻgdiyona		
Baqtriya		
Yunon-Baqtriya		
Fargʻona		
Qang		

Mavzu yuzasidan darsda “Koop-koop” usuli asosida topshiriqlar va ularni bajarish yuzasidan uslubiy koʻrsatma.
Munozara uchun mavzu: “Zardushtiylik dini va taraqqiyoti” mavzusi yuzasidan munozara uchun savollar:

1. Zardushtiylik dini qanday shakllangan?
2. “Avesto”ning mazmun-mohiyati haqida nimalarni bilasiz?
3. Zardushtiylik davrida jamiyatning tarkibiy tuzilishi qanday edi?
4. Ossuariylar va nauslar nima?
5. Zardushtiylikning asosiy ilohlarini ayting?
6. Oʻzbekistonda “Avesto”ning 2700 yilligi qachon nishonlandi ?
7. Zardushtiylar nazdida yer, suv, havo, olov muqaddas manba ekanligini isbotlang?

Darsda “Insert” texnikasini qoʻllash tartibi:

Ushbu mavzu yuzasidan oʻqituvchi talabalarga seminar darsi uchun oldindan ma'ruza matni va zardushtiylik diniga oid ma'lumotlar bilan tanishib kelishni byuradi va quyidagi topshiriqni beradi:

1. Ma'ruza matni va Zardushtiylik diniga oid ma'lumotlar bilan tanishib chiqing.
2. Oʻzlashtirilgan ma'lumotlarni tahlil qiling, tartibga soling va jadvalga qalam bilan quyidagi belgilarni qoʻying.
 (V) – men bilgan ma'lumotlar.
 (+) – yangi ma'lumotlar.
 (-) – mening bilganlarimga zid ma'lumotlar.

(?) – men hali ko‘pgina qo‘shimcha ma’lumotlar bilan tanishishim kerak bo‘ladi.

3. “Insert” jadvalni to‘ldiring: “Insert” jadvali

V	+	-	?

Darsda ishlash uchun qo‘shimcha savollar

1. Zardushtiylik ta’limoti qachon va qayerda paydo bo‘lgan?
2. Zardushtiylik ta’limotiga kim asos solgan?
3. Qadimgi diniy e’tiqod izlaridan zardushtiylik dini qaysi jihatlari bilan farq qiladi?
4. Zardushtiylik dinining asosiy qoidalari nimalarda aks etadi?
5. Nima uchun “Avesto”ni biz O‘rta Osiyo xalqlari tarixining qadimgi manbalaridan biri deb hisoblaymiz?

Mavzu yuzasidan tayanch so‘z va iboralar

Mehnat taqsimoti, ixtisoslashgan hunarmandchilik, sun’iy sug‘orma dehqonchilik, savdo va madaniy aloqalar, ilk shaharsozlik, Qadimgi Baqtriya, Sug‘diyona, Xorazm, zardushtiylik, Avesto, zardushtiylik, qadimgi Farg‘ona, Qang‘ davlati, Kushonlar davlati, Bronza davri, savdo va tranzit yo‘llari, «Lojuvard yo‘li», «Shoh yo‘li», Buyuk ipak yo‘li, savdo va madaniy aloqalar.

Mustaqil ta’lim mavzulari:

1. Qadimgi Xorazm davlatining o‘zbek davlatchilik tarixida tutgan o‘rni.
2. Qadimgi Baqtriya davlati va uning rivojlanishi.
3. Qadimgi So‘g‘diyona davlati va taraqqiyoti.
4. Eron ahmoniylarining O‘rta Osiyoga yurishlari va ularning oqibatlari.
5. Yunon-makedon qo‘shinlarining O‘rta Osiyoga yurishlari va uning oqibatlari.

Nazorat savollari:

1. Qadimgi O‘zbekiston hududlarida shakllangan ilk davlat birlashmalari qaysilar?

2. Qadimgi Xorazm va Qadimgi Baqtriya davlatlarining o'zbek davlatchilik tarixida tutgan o'rni qanday?

3. Kushonlar davlatining tashkil topishi va siyosiy uyushuviga turtki bo'lgan omillar nima edi?

4. Kushonlar davrida madaniy hayot rivojlanganligini qaysi sohalarda ko'rish mumkin?

Buyuk ipak yo'lining tarixiy rivojlanishi haqida gapiring.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Asqarov A. O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. -T., 2015.
2. Axmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari (Qadimgi davr va o'rta asrlar). -T., 2001.
3. Muhammadjonov A. Qadimgi Buxoro. -T., 1991.
4. Muhammadjonov A. Qadimgi Toshkent. -T., 2002.
5. Sagdulayev A.S. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. -T., 1996.
6. O'zbekiston xalqlari tarixi (akademik A.Asqarov tahriri ostida).
7. Eshov B.J. Qadimgi O'rta Osiyo shaharlari tarixi (Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma). -T., 2006.
8. O'zbekiston tarixi. «Darslik». // Mas'ul muharrir t.f.d. R.X.Murtazayeva. -T., 2005.

4-mavzu. Ilk o'rta asr davlatchiligi: ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot.

Reja:

1. **Kidariylar, Xioniylar va Eftaliy (Eftalit)lar hukmronligi davrida O'rta Osiyodagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot.**
2. **Turk hoqonligi hukmronligi davrida O'rta Osiyo xalqlari.**
3. **O'rta Osiyo arab xalifaligi davrida. O'lkada islom dinining keng tarqalishi va arablar yurishlarining natijalari.**
4. **Arablar bosqinidan keyin Movarounnahr va Xurosondagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvol, soliqlar.**

1. Kidariylar, Xioniylar va Eftaliy (Eftalit)lar hukmronligi davrida O'rta Osiyodagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Milodiy IV asr o'rtalarida, aniqrog'i 353-yilda o'lkaga Ettisuv va Sharqiy Turkistondan

Grumbat boshchiligida xioniylar nomli ko'chmanchi qabilalar bostirib kiradilar. Xioniylar Kushonlarga zarba berib, Sirdaryodan to Amudaryo havzasigacha bo'lgan hududlarda o'z hukmronligini o'rnatadilar. Ammo 359-yil xioniylarga g'arbdan ushbu davlatga Eron tajovuz qila boshlaydi. Natijada Eron shohi Shopur II bilan Suriya hududida bo'lgan jangda Grumbatning o'g'li halok bo'ladi.

IV asrning 60-70-yillarida Eron bilan munosabatlar yana keskinlashib, Eron shohi Shopur II xioniylar bilan kurash olib boradi va ikki marotaba yengiladi. Adabiyotlarda bu kurashda xioniylar kidariylar bilan ittifoqchilikda bo'lgan bo'lishlari haqida ma'lumotlar taxmin qilinadi. Chunki bu davrda Sirdaryo bo'yidan Amudaryogacha cho'zilgan hudud xioniylar ta'siri ostida bo'lgan.

Shundan so'ng IV-V asrlarda O'rta Osiyo hududiga kidariylar, eftaliylar nomli turkiy etnik guruhlar kirib keladilar. Kushonlar sulolasi ag'darilib, hokimiyat avval kidariylar, keyinroq eftaliylar qo'lga o'tadi. Kidariylar haqidagi tarixiy ma'lumotlar fanda juda kam bo'lib, ular xioniylar bilan ittifoqda bo'lganliklari haqida uchraydi, xolos. Ammo ular Hindistonda 15 yil hukmronlik qilganliklari, 477-yil Gandxardan Xitoyga elchilar yuborganliklari ma'lum xolos. Ba'zi manbalarda ular Sharqiy Turkistondan O'rta Osiyoga kirib kelgan kushon qabilalarining ajdodlari bo'lishi mumkinligi aytiladi. Bu tarixiy jarayonda O'rta Osiyoda yana etnik aralashuv yuz beradi. Tashqaridan kirib kelgan bu turkiy etnik guruhlar mahalliy aholi tarkibiga qo'shilib ketadilar.

Tarixdan ayonki milodning V asr boshlari VI asr o'rtalarigacha O'rta Osiyoda eftalitlar davlati hukmronlik qilgan. Bu davrga kelib eftalitlar davlati ijtimoiy iqtisodiy jihatdan ancha yuksaladi. Natijada Eron bilan ushbu davlat o'rtasidagi munosabatlar keskinlashib, ular o'rtasida bir necha marta to'qnashuvlar bo'lib o'tadi. Ular o'rtasidagi birinchi to'qnashuv V asrning 30-yillardiyuq sodir bo'lgan edi.

459-yilda Eron shohi Peroz va Eftalitlar o'rtasida jang bo'lib o'tadi. Ammo birinchi urushda Peroz mag'lubiyatga uchraydi va asirga tushadi. Vizantiya imperatori Zenon o'rta tushib uni ozod qilib oladi. Peroz chegaradagi Talqon (Talikon) shahrini eftalitlarga topshirish chegaradan o'tmaslik majburiyatini oladi. Bu mag'lubiyatdan xulosa chiqarib olmay, u yana ikkinchi marta eftalitlar ustiga yurish boshlaydi. Bu kurashda ham mag'lubiyatga uchragach Peroz asirga olinadi va 30 xachir kumush tanga to'lash majburiyatini oladi. Biroq xazinadan 20 ta xachirga etgulik mablag' topiladi xolos.

Mazkur davr ilk oʻrta asrlarning boshlanishi sifatida Oʻrta Osiyoning barcha hudularida yer egaligi hukmronligi davri boʻlib, ushbu soha asta-sekinlik bilan jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining asosini tashkil etgan. Shu tariqa ilk feodal munsabatlar tarkib topa boshladi. Ilk oʻrta asrlar Oʻrta Osiyoning **dehqonzodalari** va mayda mulk egalari – **kashovarlar**, **ozodkorlar** va **guvakorlar** (gʻuvakor) birgalikda jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotda muhim rol oʻynaganlar. Ular jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi hisoblanganlar. Natijada, chorvachilik va hunarmandchilikning barcha jabhalarida, savdo-sotiq yer egaligi rivoj topdi. Jamiyatda harbiy hokimiyat oʻrnatgan turkiy siyosiy kuch esa Oʻrta Osiyo shimoliy-sharqidan toʻxtovsiz turkiy etnik guruhlarini kirib kelishini tezlatadi. Joylarda boshqaruv tizimi turk aslzodalari qoʻliga oʻta boshlaydi. Eftalitlar davrida yangicha munsabatlar, yaʼni yer egaligi munosabatlarining tarkib topa boshlashi bilan sugʻoriladigan yer maydonlarining maʼlum bir qismi mulkdor zodagon tabaqa vakillari - "**dehqonlar**" qoʻlida toʻplana boshlagan edi. Buning natijasida qishloq jamoasining erkin qoʻshchilari **kashovarlar** sekin-asta zodagon dehqonlar asoratiga tushib, ularga qaram **kadivarlarga** aylana boshlaganlar.

Turk, turkiylar – jahondagi eng qadimgi va yirik etnoslardan biri. Maʼlumotlarga koʻra, ushbu atama bundan 3,5-4 ming yil muqaddam rasmsimon ierogliflar bilan yozilgan bitiklarda “*tiek*” va “*tiauk*” shaklida uchraydi. Turk soʻzi baquvvat, kuchli, barkamol, odillik kabi maʼnolarni anglatadi. Bir necha ming yil mobaynida turkiy qabilalar koʻp marotaba birlashgan va parchalanganligi tufayli ularning qabilaviy tarkibi oʻzgarib turgan.

Mil. avv. II asrdan milodiy III asrgacha boʻlgan davrda Turklar Xunn hoqonligi tarkibida boʻlganligi sababli Xitoy manbalarida syunnu, xunnu deb ham atalganlar. Mazkur hoqonlik yemirilgach keyingi 300 yil davomida Xitoyliklar Turknlarni tiekle (tele) deb ataganlar. VI asrda Turkiylarning Ashina avlodi kuchayib Turk hoqonligiga asos soladilar.

563-567-yillar davomida Istami Yabgʻu qoʻshinlari eftaliylar davlatiga ketma-ket zarbalar berib uning hududlarini, yaʼni hozirgi Oʻrta Osiyoyo va Kaspiy dengizigacha boʻlgan yerlarni egallashga muvaffaq boʻladi. Buning oqibatida Eftaliylar davlati qulatiladi. Turk hoqonligi Oʻrta Osiyo yerlarini ishgʻol etgach, uning hududlari bevosita Eron chegarasiga tutashadi.

4. Oʻrta Osiyo arab xalifaligi davrida. Oʻlkada islom dinining tarqalishi va arablar yurishlarining natijalari. Talabalarga dastlab

milodiy VI asrning ikkinchi yarmi, VII asrning birinchi yarmida Arabiston yarim orolida ibtidoiy urug'-aymoqchilik munosabatlari endigina kurtak ochib kelayotgan feodal munosabatlar bilan chatishib ketganligi va shu tarzda bu yerda o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy muhit shakllanganligi to'g'risida tushunchalar hosil qilinadi.

Islom so'zi "itoat etish", "**bo'ysunish**" ma'nolarini bildiradi. Bu dinning asoschisi **Muhammad payg'ambar** (S.A.V.) (570-632) makkalik Abdullohning o'g'li bo'lib, uning bobosi Abumutallib quraysh qabilasining hukmdori bo'lgan. O'sha davrda Muhammad payg'ambarning ta'limotiga ergashganlarni "*muslim*", ya'ni "*itoatkorlar*" deb yuritganlar. O'z payg'ambarlik faoliyatini Muhammad Makkada boshlagan. Makka Arabiston yarim orolining g'arbiy qismidagi Hijoz viloyatida joylashgan shahar bo'lib, bu yerda Ka'ba joylashgan. Diniy ta'limotga ko'ra Ka'bani Odam Ato barpo qilgan bo'lib, uni Ibrohim payg'ambar o'z o'g'li Ismoil bilan birga qayta qurgan va birinchi Haj safarini uyushtirganligi qayd etiladi.

Shu o'rinda talabalarga **Payg'ambarimiz Muhamad** (S.A.V.) va uning faoliyati xususida qisqacha ma'lumotlar beriladi. Xususan, Muhammad payg'ambar muslim (musulmon)larning yagona Alloh oldida teng ekanliklarini, Yaratganning o'zi rizq-ro'z ulashishini, jamiyatdagi adolatsizlikka qarshi jazo muqarrar va har bir kishi bu dunyodagi ishlariga ko'ra taqdirlanishi, inson Yaratgan, yolg'iz Allohgagina e'tiqod qilishini targ'ib qiladi. Islom ta'limoti o'z mazmunida yakka Allohga iymon keltirishni targ'ib qilgani, unda insof, diyonat, mehr-oqibat tamoyillari birinchi o'ringa qo'yilgani bois, aholi manfaatlariga mos bo'lib, tez orada barcha aholi orasida tarqala boshlaydi. Ammo o'sha davr jamiyatidagi ko'pxudolilik, bid'at, razolat hamda islomga qarshi ba'zi da'vatlar ta'sirida Muhammad payg'ambar o'z qavmi-qarindoshlari bilan 622-yilda Makkadan Madinaga ko'chishga majbur bo'ladi. Bu arab tilida "**hijrat**" (*ko'chmoq*) deb atalgan. Keyinchalik shu kundan boshlab musulmon olamida qabul qilingan hijriy yil taqvimi boshlanadi.

Madinaga ko'chib kelgan payg'ambar Muhammad o'z ta'limotini davom ettiradi va el orasida tezda shuhrat qozonadi. Muhammad payg'ambar vafot etgach (632-y), **Abu Bakr, Umar, Usmon va Alilar** (661-yilgacha) payg'ambar siyosatini davom ettirib, Arabiston yarim orolida markazlashgan Arab xalifaligi davlatiga asos soladilar. Xalifa – o'rinbosar, noib, muovin. Muhammad payg'ambar vafotidan so'ng vujudga kelgan Arab xalifaligining (632-1258) diniy va dunyoviy boshlig'i. Birinchi to'rt xalifa Abu Bakr (632-634), Umar (634-644),

Usmon (644-656) va Alilar (656-661) “al-Xulafo ar-roshidun” – to‘g‘ri yo‘ldan boruvchi halifalar nomi bilan mashhur bo‘lganlar.

Islom dinining yoyilishida muqaddas kitob Qur'oni Karimning o‘rni kattadir. **Qur'oni Karim** – musulmonlarning muqaddas kitobi. Muhammad payg‘ambarimiz 40 yoshga to‘lgan vaqtlarida Alloh taolo Jabroil alayhissalom orqali payg‘ambarlik vahiysini yubora boshlagan. Qur'oni Karimning birinchi oyati ham shu kundan nozil bo‘la boshlagan. Qur'oni Karimning sahifalarini jam qilish va to‘liq kitob shakliga keltirish Muhammad payg‘ambar vafotidan keyin boshlangan. Bu ish xalifa Abu Bakr davrida boshlanib, xalifa Usmon davrida (644-656) yakunlanadi. Ya'ni kitoblarning barchasi jamlanib yagona kitob holiga keltiriladi. Shu boisdan u mushafi Qur'on, sahihi Qur'on (haqiqiy Qur'on) deb atalgan. Bu kitob Sohibqiron Amir Temur davrida Movarounnahrda olib kelinib, uzoq yillar Samarqandda Xoja Axror madrasasida saqlangan. U hozirda Hazrati Imom majmuasida saqlanmoqda. Qur'oni Karimda 114 ta sura, 6236 ta oyat bor.

VII asrning ikkinchi yarmidan boshlab Xalifalik kengaya borib, o‘z chegaralarini g‘arb va sharq tomon kengaytirishga harakat qildi. Yaqin va O‘rta Sharqning boy viloyatlari qo‘lga olinib, nihoyatda uyushgan va jangovar arab qo‘shini shiddat bilan harakatlarini boshlab yuborgan edi. Arablar Amudaryodan (Jayxun) shimolda joylashgan yerlarga «**Movarounnahr**», ya'ni "daryoning narigi tomonidagi yerlar" deb nom berishadi. Hozirgi Afg‘onistonning shimoli, Eronning shimoli-sharqiy qismi hamda Janubiy Turkmanistondan to Amudaryogacha bo‘lgan hududlar esa Xuroson deb yuritilgan. Avval boshda Xurosonning markaziy shahri **Marv**, keyinchalik **Hiro**t shahri bo‘lgan.

651-yili noib Abdulloh ibn Amir hukmronligi davrida arablar Xurosondagi katta-kichik qo‘rg‘on shaharlarni egallaydilar. 654-yili Sug‘ddagi Maymurg‘ qal‘asiga arablarning birinchi hujumi bo‘ladi. 657-yili Chag‘oniyonga arablar qayta yurish qilib eftalitlarga qarshi qat‘iy zarba berdilar. 704-yilda **Qutayba ibn Muslim** Xuroson noibi etib tayinlanadi. Yangi tayin etilgan Xuroson noibi Qutayba Movarounnahrni butkul egallashni va qat‘iyat bilan harakat qilishni boshlaydi. Arablarning Movarounnahrda yurishi arafasida o‘lkada turli katta-kichik davlatlar hukmronlik qilgan, ularning qariyb barchasi mustaqil davlatlar hisoblanganlar.

769-783-yillarda Movarounnahrda **Muqanna** (niqobdor) boshchiligida arab istilochilariga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tariladi. Qo‘zg‘olon rahbari Muqannaning ismi Xoshim ibn Hakim bo‘lgan. Tarixiy

ma'lumotlarga ko'ra Xoshim ibn Hakim hokimiyat uchun kurash jarayonida zindonga tashlanadi. Zindonda u kasallikka chalinib, yuziga chechek toshib, badbasha bo'lib qolgan. Yuzini xalqdan yashirish maqsadida oq niqob taqib olgan va shuning uchun muqanna laqabini olgan. Uni Xoshim ul a'var – bir ko'zli Hoshim deb ham atashgan.

4-mavzu yuzasidan seminar darsi.

**“O'rta Osiyo xalqlarining arablar istilosiga qarshi kurashi”
mavzusida konseptual jadvalni to'ldiring:**

Qo'zg'olon-ning nomi	Maqsadi	Sababi va xarakteri	Vaqt va joyi	Rahbari va harakatlantiruvchi kuchlari
Muqanna qo'zg'oloni Rofe ibn Lays qo'zg'oloni				

Tayanch so'z va iboralar:

Eftalitlar, Eron sosoniylari, kashovarlar, kadivarlar, Mazdak ta'limoti, Turk xoqonligi, Arab xalifaligi, shariat, axloq-odob nomalari, hadislar, tohiriylar, safforiylar, somoniylar, Toshkent “Islom madaniyati poytaxti” Muqanna, xiroj, ushr, juz'ya, zakot, fitr.

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Eftalitlar hukmronligi davrida o'lkamizda ijtimoiy-iqtisodiy hayot.
2. Mazdak ta'limotining asosiy g'oyalari va uning O'rta Osiyoga tarqalishi.
3. Eftalitlar davrida O'rta Osiyoda madaniyat, diniy e'tiqod.
4. Turk xoqonligining vujudga kelishi va taraqqiyoti.
5. Arablarning O'rta Osiyoga bosqinchilik yurishlari va ularning oqibatlari.
6. Movarounnahrda arablar hukmronligi davrida soliq tizimi.

Nazorat savollari

1. 2007-yil Islom Konferensiyasi tashkiloti tomonidan Toshkent shahrining “Islom madaniyati poytaxti” deb e’lon qilinishining tarixiy ahamiyati nimada?
2. Movarounnahrda arablar bosqiniga qarshi xalq g‘alayonlarining xarakteri va mohiyati nimalarda namoyon bo‘ldi?
3. Muqanna qo‘zg‘oloni va uning tarixiy ahamiyati haqida gapiring.
4. Arab xalifaligining zaiflashuvi sabablari nimada edi?
5. Movarounnahrda arablar davrida joriy etilgan soliqlar, ularning turlari qaysilar?
6. Arab halifaligidagi ichki sulolaviy kurashning o‘lkamiz ijtimoiy-siyosiy hayotiga ta'siri qanday edi?

Adabiyotlar ro‘yxati

1. «Milliy g‘oya targ‘iboti va ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. («Xalq so‘zi» gazetasi, 2006-yil 26-avgust).
2. Sagdullayev A. Qadimgi O‘zbekiston ilk yozma manbalarda. -T., 1996.
3. Pidayev Sh. Sirli kushonlar saltanati. -T., 1990.
4. Eshov B.J. Qadimgi O‘rta Osiyo shaharlari tarixi. (Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma). -T., 2006.
5. O‘zbekiston tarixi. «Darslik». // Mas’ul muharrir t.f.d. R.X.Murtazayeva. -T., 2005.

5-mavzu: IX-XII asrlarda o‘zbek davlatchiligi tarixi.

Ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayot.

Reja:

1. Tohiriylar, Somoniylar va Qoraxoniylar hukmronligi davrida Movarounnahr.
2. Movarounnahrda G‘aznaviylar va Saljuqiylar hukmronligi.
3. Xorazmshohlar hukmronligi davrida o‘zbek xalqi va uning davlatchiligi tarixi.
4. IX-XII asrlarda Movarounnahrda uyg‘onish davri, ilm-fan, madaniyat va diniy ta’limot.

1. Tohiriylar, Somoniylar va Qoraxoniylar hukmronligi davrida Movarounnahr. Xalifa Xorun ar Rashid vafotidan so'ng xalifalik taxtini egallash uchun uning o'g'illari Amin va Ma'mun o'rtasida o'zaro kelishmovchilik va taxt uchun talashlar natijasida kurash boshlanib ketadi. Bir necha yilga cho'zilgan bu siyosiy mojaro nafaqat xalifalik markazini tang ahvolga solib qolmasdan, balki unga tobe bo'lgan hududlardagi voqealar rivojiga ham ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa xalifalikning bir qismi hisoblangan Xurosonda ham ichki siyosiy vaziyat keskinlashgan bo'lib, bundan foydalangan Ma'mun o'z inisi Aminga qarshi kurash boshlaydi. O'sha paytda Movarounnahr ham Xuroson tarkibida edi. Tohir ibn Husayn Nishopur shahrini o'zining qarorgohi etib tanlaydi. U o'zi noiblik qilayotgan viloyatlarni xalifalikdan mustaqil boshqarishni orzu qilar edi. Natijada Tohir xalifalikdan mustaqil siyosat yurgizishga harakat qiladi.

873-yilda tohiriylar sulolasini ag'darib tashlangach, Yoqub ibn Lays boshchiligida Safforiylar (misgarlar) davlati tashkil topadi va yangi sulolasi hokimiyat tepasiga keladi. Tohirning hukmronligi nihoyasiga yetgach, uning avlodlaridan bo'lgan Talha (822-828), Abul Abbos Abdulloh (830-844), Tohir ibn Abdulloh (844-862), Muhammad ibn Tohir (862-873) davrlarida Tohiriylar davlatining mustaqilligi xiyla bo'lsada ta'minlandi, mamlakatda ichki vaziyat birmuncha yaxshilanadi.

Somoniylar davlati. Ushbu davlatga Somon qishlog'i (Balx yaqinida, ba'zi manbalarda esa, - Termiz yaqinida) oqsoqoli Somonxudotning avlodlari asos solgan. Xalifa Ma'munga bo'lgan sadoqatlari evaziga 819-820-yillarda Somonxudotning nabiralariga turli viloyatlarni boshqarish taqdim qilingan edi. Xususan, Nuh Samarqandga, Ahmad Farg'onaga, Yahyo Choch va Ustrushonaga, Ilyos Hirotga hokim etib tayinlanadilar.

Umuman, ushbu sulola O'rta Osiyoda 875-999-yillarda hukm surgan. Somoniylar sulolasi kelib chiqishi jihatidan Somoniylar davlatining (224-651) mashhur sarkardasi turk Bahrom Chubinning avlodlaridan bo'lgan. Bahrom Chubinga o'z davrida davlat oldidagi katta xizmatlari uchun Balx va Termiz oralig'idagi yerlar iqta' (iqto) sifatida berilgan. U esa bu joylarga o'z yaqinlarini joylashtirgan. Somonxudot Balx atrofining yirik mulk egasi – aslzodalaridan biri bo'lib, uning nabiralari xalifa Xorun ar-Rashid (785-809)ning Xurosondagi noib o'g'li Ma'munga sadoqat bilan xizmat qilganlar.

Ma'mun 813-yilda xalifalik taxtini egallab, 819-yilda Somonxudotning nabiralariga Movarounnahr viloyatlarini boshqarishni topshiradi. Somoniylardan Nux ibn Asaddan boshlangan mamlakatni mustaqil boshqarishga intilish Ismoil Somoniy davrida nihoyasiga yetadi.

839-840-yillarda Nuh ibn Asad Isfijob viloyatini bosib oldi va uni mustahkamladi. U So'g'dning bir qismi va Farg'onaga hokim bo'lib oldi. Lekin somoniylar davlatini bunyod etishda Ahmadning hissasi ko'proq bo'ldi. Uning Nasr, Ya'qub, Yahyo, Asad, Ismoil, Is'hoq va Homid ismli o'g'illari bor edi. Nuh ibn Asad 842-yili vafot etgach, Samarqandni ukalari Ahmad va Yahyo boshqardi; keyin hokimlik Nasr (865-892) qo'lga o'tdi.

Akasi Nasr vafotidan so'ng (892-y.) **Ismoil Somoniy** Movarounnahrning yagona hukmdoriga aylanadi. Shu tariqa, Vatanimizda davlat mustaqilligi qayta tiklanadi va yuksalib boradi. Buxoro – davlat poytaxti sifatida mustahkamalanadi. Ismoilning 893-yilda sharqdagi dashtlik qabilalarga qarshi qilgan muvaffaqiyatli yurishi, Tarozni egallab, katta o'lja va asirlar bilan qaytishi ham Somoniylar qudrati yuksakligidan yaqqol dalolat beradi. Ismoil Somoniy davlati qudratining o'sib borishidan cho'chigan, uni zaiflashtirishni va o'z ta'sirini qayta tiklashni ko'zlagan Bag'dod xalifasi Xurosondagi Safforiylar hukmdori Amr ibn Laysga (879-900) Xuroson bilan birga Movarounnahr ustidan hukm yuritish huquqi berilgani haqida farmon chiqaradi va uni Ismoilga qarshi gijgijlaydi. Bu esa 900-yilda ikkala davlat o'rtasida katta urushga sabab bo'ladi. Bu tizim Ahmad ibn Ismoil (907-914), Nasr ibn Ahmad (914-943), Nuh ibn Nasr (943-954) davrida ham davom ettiriladi. Somoniylar davlatining boshqaruv tizimi. Davlat hukmdori Amir Oliy dargoh hisoblangan.

Qoraxoniylar – O'rta Osiyoda, asosan, Movarounnahr va Sharqiy Turkiston hududlarida Somoniylardan keyin 999-1212-yillarda hukmronlik qilgan musulmon turkiy sulola. Uni barpo etishda qator turkiy qabilalar ishtirok etgan, bulardan qarluq, chigil va yag'mo qabilalari yetakchi bo'lgan. Asoschisi yag'mo qabilasidan chiqqan Abdulkarim Sotuq Bug'roxon (Qoraxon). Yag'molar X asr o'rtalarida islom dinini qabul qilganlar. 992-yilda Xorun ibn Muso Sotuq Buxoroni, 996-999-yillarda uning vorisi Nasr I Movarounnahrni butunlay bosib oldi. Qoraxoniylar davlati poytaxti dastlab Qoshg'ar, keyin Bolasog'un, O'zgan shaharlari bo'lib, kayinchalik yana Qoshg'arga ko'chirilgan.

996-yili Qoraxoniylar xoni Nasr Buxoroni yana bosib oladi. Somoniylar lashkarboshisi Abul Ibrohim Ismoilning Buxoroni ozod etish yo'lidagi urinishlari 1005-yilda muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Somoniylarning G'aznadagi noibi Sabuqtegin 997-yilda vafot etdi. O'rniga uning o'gli Mahmud G'azna hokimi bo'ldi. Somoniylar amiri Mansur ibn Nuh (997-999) uning ta'sirida edi.

1001-yilda Sulton Mahmud Qoraxoniylar hoqoni Nasr bilan shartnoma tuzib, Amudaryoni ikki o'rtadagi chegara qilib belgiladi.

Somoniylar davlati o'rnida ikki ulkan davlat tashkil topdi. Birinchisi Qoshg'ardan Amudaryogacha cho'zilgan Sharqiy Turkistonning bir qismida, Ettisuv, Shosh, Farg'onaning qadimgi hududlarini o'z ichiga olgan Qoraxoniylar davlati. Ikkinchisi Shimoliy Hindiston sarhadlaridan Kaspiy dengizining janubiy qirg'oqlarigacha cho'zilgan hamda hozirgi Afg'oniston va shimoliy-sharqiy Eronni o'z ichiga olgan G'aznaviylar davlati edi. Iloq hokimlari nomigagina qoraxoniylarga qaram bo'lib, o'z yurtlarini mustaqil ravishda boshqarganlar.

Qoraxoniylarda dastlab Bolasog'un poytaxt sanalib, ulug' xon shu shaharlardan birida qarorgohda o'tirgan. XI asr o'rtalariga kelib Qoraxoniylar hokimiyati 2 ga bo'linib ketdi: birinchisi markazi Samarqand bo'lgan, Movarounnahrning katta hududlarini o'zida jam etgan G'arbiy qoraxoniylar davlati, ikkinchisi Markaziy Bolasog'un bo'lgan Talas, Isfijob, Shosh (Toshkent), Sharqiy Farg'ona, Ettisuv va Qoshg'ar yerlarini tarkibiga olgan Sharqiy qoraxoniylar davlati.

Aynan davlatni boshqaruvchi oliy unvon – qoraxoniylar davri kitoblarida **“tamg'achxon”** unvoni bilan yutirilganligi qayd qilinadi. Qoraxoniylar davlatining boshqaruv tizimi mahalliy hududiy boshqarish tartibiga asoslangan bo'lib, viloyatlar eloqxonlar (mahalliy hukmdorlar) tomonidan idora qilingan.

Movarounnahrda G'aznaviylar va Saljuqiylar hukmronligi.
G'aznaviylar – 977-1187-yillarda O'rta Sharq (Shimoliy-sharqiy Eron, Afg'oniston va G'arbiy Hindiston)da mavjud bo'lgan davlat va uni boshqargan sulola. G'aznaviylar davlatida turkiy sulola hukmronlik qilgan. Asoschisi somoniylarning lashkarboshisi Alp takin (Alp tegin). U 962-yil qo'l ostidagi g'ulomlariga tayanib, G'azna viloyatida o'z hokimiyatini o'rnatdi. O'ning vorisi Sabuqtegin (977-997) va Mahmud G'aznaviylar davrida (998-1030) O'rta Sharqning eng qudratli davlatiga aylangan.

G'aznaviylar sulolasining vakillari: Alptegin (962-977), Sobiqtegin (977-997), Ismoil (997-998), Mahmud G'aznaviy (998-1030), Mas'ud (1030-1041), Mavdid (1041-1048), Ma'sud II (1049), Ali Abuhasan (1049-1051), Abdurashid (1051-1099), Mas'ud III (1099-1115), Sherzod (1115-1116), Bahromxon (1117-1153), Husravshoh (1153-1160), Husrav Malik (1160-1187)

Mahmud G'aznaviy davrida ushbu davlat mintaqaning kuchli davlatiga aylanadi. Bu davlatning hududi Mahmud G'aznaviyning istilochlik yurishlari tufayli shimoliy va shimoliy-g'arbiy Hindistondan Chag'oniyon va Xorazmgacha cho'zilgan bo'lib, unga Eronning katta qismi ham kirgan edi. Mahmud G'aznaviy Movarounnahrda

qoraxoniylar siyosatiga va ayniqsa Xorazmga katta ta'sir ko'rsatar edi. O'z davrining iqtidorli sarkardasi va qattiqqo'l hukmdori bo'lgan Mahmud G'aznaviy 1030-yilda vafot etadi. Shundan so'ng taxtni uning o'g'li Ma'sud (1030-1041) egallaydi. Lekin Ma'sud otasi tuzgan davlatni butunligicha saqlab qololmadi.

Chunki G'aznaviylar uchun asosiy xavf, bu o'sha davrning yirik turkiy davlati Saljuqiylar bo'lgan. O'zaro kelishmovchiliklar va ziddiyatlar tufayli G'aznaviylar sultoni Ma'sud Xurosonga yurish qilgan saljuqiylar bilan bir necha bor jang olib borishga majbur bo'ladi. Mahmud G'aznaviyning ruxsati bilan shimoliy Xurosonga joylashib olgan saljuqiylar bu davrga kelib, g'aznaviylar uchun katta xavf tug'dira boshlaydi. 1035-yilda saljuqiylarning Xurosonga yangi hujumi boshlanadi. Nishopurdan Niso shahriga etib kelgan g'aznaviylar qo'shini saljuqiylarga zarba beradilar, ammo oradan ikki yil o'tib, ya'ni 1037-yil aprel oyida saljuqiy turkmanlar Mari (hozirgi Turkmanistondagi Mari shahri) viloyatini uzil-kesil egallashga erishdilar va Saljuqiylar davlatiga asos soladilar.

Saljuqiylar davlati. Manbalarda keltirilishicha, ushbu davlatning tashkil topishida bosh sulton, turkiy Saljuqbek va keyinchalik Tog'rulbek (1038-1063-y.)larning xizmati katta bo'lgan. Ayniqsa To'g'rilbek davrida katta istilochilik yurishlari olib borilib, u Balxni, Iroqning shimoli, Ozarbayjonni, Kurdistonni va Qo'histonni ham bosib olishga erishadi. Aslida ushbu davlatning tashkil topishi uchun dastlabki asos Somoniylar hukmronligi davridayoq boshlangan.

1038-yilda Saraxsda, 1040-yilda Dandanakonda bo'lib o'tgan hal qiluvchi urushlar davomida Saljuqiylar G'aznaviylarni yengib, butun Xuroson yerlarini egallab, o'z davlati markazini shu hududga ko'chiradilar. Shu tariqa, Nishopur shahri Saljuqiylar poytaxtiga aylanadi. Saljuqiylar hukmdori Saljuqbekdan so'ng taxtga o'tirgan To'g'rilbek, egallangan Movarounnahr va Xuroson hududlarini o'z avlodlari – Chag'rilbek va Dovudbeklar tasarrufida qoldirib, o'zi g'arbga tomon harbiy yurishlarini davom ettiradi. To'g'rilbekning 1038-1063-yillarni o'z ichiga olgan hukmronlik davri old Osiyo va Kichik Osiyoning katta hududlarini qo'lga kiritilganligi bilan tavsiflanadi. Bu davr mobaynida Saljuqiylar Gurgon, Tabariston, Xorazm, Ozarbayjon, Kurdiston hududlarini, hozirgi g'arbiy Eron viloyatlarining bir qismini, shuningdek, Fors, Kermon viloyatlarini egallaydilar.

3. Xorazmshohlar hukmronligi davrida o'zbek xalqi va uning davlatchiligi tarixi. Xorazmda islomdan oldin va islomdan keyin quyidagi

to'rtta xorazmshohlar sulolasi hukmronlik qilgan: Afrig'iylar (305-995), Ma'muniylar (995-1017), Oltintosh sulolasi (1017-1034) va Anushteginiylar sulolasi (1077-1231).

996-yilgacha Xorazm ikki qismga – Shimoliy Xorazm (poytaxti Urganch) va Janubiy Xorazm (poytaxti Kat)ga bo'lingan edi. Shimoliy Xorazmdagi Ma'muniylar sulolasi vakili Ma'mun ibn Muhammad 995-yilda har ikkila Xorazmni birlashtirib, xorazmshoh unvonini bilan idora qila boshladi. Uning vorisi Ma'mun ibn Ma'mun davrida Xorazmning qudrati yanada oshdi. Urganchda “Ma'mun akademiyasi” faoliyat yuritgan.

Tarixdan ayonki, Xorazmshohlar nomi bilan hukmronlik qilgan sulola hozirgi Xorazm vohasida qadimigi Xorazm davlati hukmronlik qilgan davrdan boshlab mavjud bo'lgan. Ammo ilk o'rta asrlar (305-995-yillar)da dastlab afrig'iylar, so'ngra ma'muniylar (995-1017-yillar), Oltintoshiylar (1017-1034) sulolalari Xorazmshohlar nomi bilan yuritilgan. Biroq mazkur hududlarda, umuman, Turonzamin yerlaridagi turli davlatlar o'rtasidagi ziddiyatlar dastlab, Xorazmshohlar davlatining tanazzulga yuz tutishiga sabab bo'ladi. Masalan, 1017-1044-yillarda bu yerlarni dastlab G'aznaviylar, so'ngra Saljuqiylar bosib oladilar. XI asrning 40-yillarida sharqdan bostirib kelgan ko'p sonli Qoraxitoylar ham Xorazm yerlarini ishg'ol etgan edi.

Xorazmning yanada taraqqiy etishi, keyinchalik Sulton Muhammad Xorazmshoh nomi bilanham bog'liqdir. **Sulton Muhammad Xorazmshoh** davlatni 1200-yildan to 1220-yil oxirigacha boshqaradi. Uning davrida markaziy va mahalliy davlat boshqaruvi tizimi mustahkamlandi, ammo davlatda talay ichki nizolar bo'lib turgan. Avvalambor, bu jihat ichki siyosat va hukmdorning olib borgan tashqi aloqalarida ham aks etdi. Vaholanki, Muhammad Xorazmshoh ham xuddi Takash kabi, o'z hudularini kengaytirish, ularni o'z tasarruflariga kiritish borasida anchagina ishlar olib bordi. Natijada, mamlakat hududi yanada kengayib, uning shuhratini oshirgan bo'lsa, ikkinchidan, bu hol davlatning chuqur ichki inqirozga uchrashiga ham sabab bo'ladi.

4. IX–XII asrlarda Movarounnahrda uyg'onish davri, ilm-fan, madaniyat va diniy ta'limot. Mazkur davrda Movarounnahrda ilm-fan va madaniyat rivoj topdi. Mashhur olimlar, diniy ulamolar yetishib chiqdi. Shu boisdan bu davr sharq uyg'onish davri deb ataladi. **Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy** (783-850). Mashhur matematik va astronom. Xivada tug'ilib, Bog'dodda vafot etgan. Bog'doddagi “Baytul hikma”da faoliyat yuritib, unga mudirlik qilgan. 20 dan ortiq asar yozgan bo'lib, ulardan 10

tasi bizgacha yetib kelgan. Mamlakatimiz xalqlari 1983-yilda al-Xorazmiy tavalludining 1200 yilligi tantanali nishonlangan.

Ahmad ibn Kasir al-Fargʻoniy (797-865). Fargʻonada tavallud topgan buyuk astronom, matematik va geograf. Sharqda “Hosib” (matematik) degan laqab olgan. Ilm yoʻlida Bogʻdodga ketib qoladi va shu yerda yashaydi. Xalifa Ma'mun (813-833) davrida Bogʻdodda va Damashq yaqinidagi rasadxonalar uning rahbarligida qurilgan. “Ma'mun akademiyasi”da koʻplab kashfiyotlar qilgan. 812-yilgi quyosh tutilishini oldindan aytib bergan, yerning dumaloqligini isbotlab bergan. Nil daryosi suvini oʻlchaydigan yangi asbob “miqyos jadid”ni yaratdi. Uning astronomiyaga oid asarlari XII asrdan Yevropa tillariga tarjima qilinib bir necha asrlar mobaynida Sharq va Gʻarb olimlari tomonidan qoʻllanma sifatida ishlatib kelingan. Bogʻdodda vafot etgan.

Abu Nasr Forobiy (873-950). Buyuk mutafakkir-faylasuf. Sirdaryo yaqinidagi Forob shahrida turkiy oilada tugʻilgan. Uning oʻtkir zehni va xotirasini sezgan otasi Bogʻdodga koʻchib keladi. Damashq, Halab, Harron shaharlarini kezib, u yerlik olimlar suhbatini oladi.

Aristotel, Aflotun (Platon) kabi qadimgi yunon faylasuflari asarlari bilan tanishadi. Natijada uning atrofiga shogirdlar toʻplanadi va u madrasalarda dars bera boshlaydi. Shunday buyuk mutafakkir boʻlishiga qaramay Forobiy yoʻqchilik bilan faqirona hayot kechirgan, hatto yozishga qogʻoz va chirogʻiga yogʻ topa olmagan vaqtlari boʻlgan. U Aristotel asarlariga juda koʻp sharhlar yozadi va bu sharhlar Sharq olimlarini tushunish qiyin boʻlgan yunon falsafasi bilan tanishtiradi va shuning uchun ham Sharqda Forobiy “Muallim us-soniy” (Ikkinchi muallim) nomini olgan. Forobiy musiqa sohasida ham bilimdon boʻlib, juda koʻp kuylar yaratgan, hatto musiqa kuylarini harflar bilan ifodalash (nota)ni dastlab Forobiy topgan va “qonun” degan cholgʻu asbobi yaratgan.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048). Buyuk qomusiy olim. Oʻz zamonasining hamma fanlarini puxta egallab olgan va bu fanlar taraqqiyotiga ulkan hissa qoʻshgan ulkan siymo. Xorazmning qadimgi poytaxti Kot shahrida tugʻilgan. Jahonning bir nechta tillarini bilgan. 22 yoshida Ray shahriga, 995-yildan keyin Jurjonga Qobus ibn Vushmgir saroyiga keladi va shu yerda oʻzining mashhur asari “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarini yozadi. 1000-1017-yillarda Xorazmdagi “Ma'mun akademiyasi”da faoliyat koʻrsatadi. 1017-yil Mahmud Gʻaznaviy Xorazmni egallagach, Beruniy boshqa olimlar bilan Gʻaznaga olib ketiladi

va olimning bu yerdagi faoliyati ancha sermahsul bo‘ladi. G‘aznada vafot etadi.

Beruniyning ilmiy merosi 152 kitob va risoladan iborat. Afsuski bularning bizgacha 28 tasigina ma'lum. Eng yirik asarlari: “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Hindiston”, “Qonun al-Ma'sudiy”, “Mineralogiya”, “Geodeziya”, “Saydana”.

Abduxoliq G‘ijduvoni (1103-1179) – Tasavvuf ta'limotining yirik namoyandasi, mashhur avliyo. Xojagon nomi bilan shuhrat qozongan O‘rta Osiyo tariqatining asoschisi va rahnomasi. Buxoro yaqinidagi G‘ijduvon qishlog‘ida imom oilasida tug‘ilgan. Otasi Abdul Jalil asli Rum (Vizantiya) diyoridan bo‘lib, G‘ijduvonning mashhur imomlaridan bo‘lgan. Abduholiq mashhur tasavvuf Yusuf Hamadoni (vafoti 1141-y.)ga shogird tushib, undan xalifalik firqasini oladi. Ustoz va shogird birgalikda Bog‘dod, Balx, Isfahon, Marv, Samarqand shaharlarida bo‘lib, tasavvuf ilmining sir-asrorlarini egallaganlar.

Abu Ali ibn Sino (980-1037). Jahon fani va madaniyatiga ulkan hissa qo‘shgan mashhur ensiklopedist olim. U Sharqda “Shayxur rais”, G‘arbda Avitsenna nomi bilan mashhur bo‘lgan. Buxoro viloyatining Romitan tumanida joylashgan Afshona qishlog‘ida tug‘ilgan. 10 yoshida Qur'onni yod olgan. Falsafa ilmini ustози Abu Abdullox Notiliydan, tib ilmini Hasan ibn Nuh al-Qumriydan o‘rganadi. 16-17 yoshida mashhur tabib bo‘lib tanaladi. 1000-yilda Xorazmga boradi va Urganchdagi “Ma'mun akademiyasi”da ijod qiladi. 1017-yil Mahmud G‘aznaviy Xorazmni egallagach, undan qochib Obivard, Tus, Nishopur orqali Jurjonga kelib, Qobus ibn Vushmgir saroyida tabiblik qiladi. 1019-1021-yili Hamadonda vazirlik qiladi, lekin hokim bilan kelishmay qolib 4 oy qamoqda yotadi. 1023-yil Isfahonga qochadi. O‘zaro feodal urushlar natijasida Isfahon, Ray, Hamadon shaharlar orasida sarson-sargardonlikda hayot kechiradi. Hamadonda 57 yoshida qulunj kasalidan vafot etgan.

Ibn Sino asarlari 280 dan ortiq. Bulardan 43 tasi tibbiyotga oid. Asarlaridan bizga 160 ga yaqini yetib kelgan. Eng yirik asarlari: “Al qonun fittib”, “Kitob ash-shifo”, “Kitob lison al-arab”, “Kitob an-najot”. Qissalari: “Donishnoma”, “Salomon Ibsol”, “Qissat at-Tayr”.

Ahmad Yugnakiy (XII-XIII asrlar). Mashhur shoir, Yugnak qishlog‘ida tug‘ilgan. Bu nomdagi qishloq Samarqand atrofi, Farg‘ona vodiysi va Sirdaryo bo‘ylarida bo‘lgan. Ahmad onadan ko‘zi ojiz tug‘iladi.

Adib Ahmad Yugnakiy salohiyatli shoir va odob-axloq muallimidir. Undan bizgacha faqat “Hibat ul-haqoyiq” (Haqiqatlar tuhfası) dostoni

yetib kelgan xolos. Asar 484 misradan iborat. Uning hozirgacha 3 ta to'liq qo'lyozmasi va 2 ta ayrim parchalari saqlanib qolgan.

Dostonda turkiy elatlarga islomiy odob qoidalari, ma'naviy-axloqiy kamolot siralridan ta'lim beriladi. Birinchi bob "Ilm manfaati va jaholatning zarari haqida" deb atalib, unda ilm haqida juda hikmatomuz so'zlar aytilgan. Asarning qolgan boblarida insonning yuksak fazilatlarini ta'riflash, nuqsonlarini qoralashga, sahovat, kamtarlik, insonparvarlik, kechirimlilik bo'lish targ'ib qilinib, insonga xos hamma salbiy hislatlar qoralanadi. Kitobda Qur'on va hadislardan juda ko'p misollar keltiriladi.

Ahmad Yassaviy (Qul Xoja Ahmad Yassaviy) (1041-1166) – mashhur mutasavvif shoir, tasavvuf yo'nalishining eng yirik namoyandalardan biri. Turkiston (Yassi) shahrida tug'ilgan. Buxoroda Yusuf Hamadoniydan tasavvuf ta'limotini o'rgangan. Turkistonga qaytib kelib, shayx, pir sifatida shuhrat qozonib, Islom, uning qonun-qoidalari, aziz avliyolariga e'tiqodni targ'ib qiluvchi diniy oqimning kuychisi, mashhur shoiri sifatida keng shuhrat qozondi. Uning she'rlari majmuasi "Devoni hikmat" nomi bilan 900-yildan buyon qo'ldan-qo'lga o'tib, oddiy xalq orasida o'qilib kelmoqda. Bu hikmatlar Islom mafkurasining sodda ifodasi bo'lib, ularda zolimlar tanqid qilingan. Ahmad Yassaviy ijodi qadimgi o'zbek adabiy tili va o'zbek sha'riyati san'atini o'rganishda muhim yodgorlik va manbalardan biri hisoblanadi.

Bahouddin Naqshbandiy (1318-1389). Yirik avliyo va tariqat rahnamalaridan, naqshbandiya tariqati asoschisi va rahnamosi. Buxoro yaqinidagi Kasri Orifon degan qishloqda tug'ilgan. Buxoroda tahsil oladi. Xoja Mahammad Samosiy uni o'ziga o'g'il qilib oladi. Keyin Amir Kulolning qo'lida tarbiya olib, so'ng yetti yil Mavlono Orif va 12 yil Xalil Oto degan avliyolar suhbatida bo'lgan. Ikki marta haj qilgan. Hajdan qaytishida Nishopur va Hirotning ulug' mashoyihlari bilan uchrashib, bir muddat Marvda yashadi. So'ng Buxoroga qaytib, qolgan umrini shu yerda o'tkazdi va ashu yerda vafot etdi.

Burhonuddin al-Marg'iloniy (taxm. 1116-1197). Shariat qonun-qoidalarini ishlab chiqqan, ularning hayotga tadbiq etilishiga doir yo'l-yo'ruqlarni ko'rsatib bergan buyuk allomadir. Rishtonda tug'ilgan. Movarounnahrning yirik shaharlarida oliy diniy ta'lim oldi. Qur'oni Karimni yodladi va hanafiya mazhabining musulmon qonunshunosligi bo'yicha buyuk nazariy va amaliy fiqh olimi sifatida shuhrat qozondi.

Burhonuddin Marg'iloniy "Nashr al-mazhab" (Mazhabning tarqalishi), "Kitob at-tajnis va-l-mazid" (Tajnis va ziyoda qilish), "Kitob al-faroiz" (Farzlar haqida kitob), "Muxtasarot an-navozil" (Nozil

bo'lganlarning bayonoti), "Kitob manosih al-haj" (Haj qonunlari haqida kitob), "Muxtor al-fatvo" (Tanlangan fatvolar) va boshqa o'nab asarlar muallifidir. Marg'iloniyning "Bidoya al-mubtadiy" (O'rganuvchilar uchun boshlang'ich kitob) asari chuqur nazariy ilm asosida yozilgan yirik asar bo'lgani uchun undan hamma ham foydalana olmagan.

Imom al-Buxoriy (810-870). Buxoroda tug'ilgan. 825-yili otalari va birodarlari bilan haj safariga borib, bu yerda qolib ketgan. U yerda ilmlarini takomillashtirib, payg'ambarimiz hadislarini to'plash, tartibga solish, ulardan qaysilari to'g'ri, qaysilari payg'ambarga taalluqli emasligini aniqlash maqsadida Makka, Madina, Shom, Misr, Falastin, Iroq shaharlarini kezib, ranju-mashaqqatlar bilan jami 600 ming hadis to'plab, bulardan 100 ming "sahih" va 200 ming "g'ayri sahih" hadislarini yod olganlar. 600 ming hadisdan 7265 tasini "Jome' is-sahih" (Ishonchli to'plam) kitobiga kiritdilar.

Imom al-Buxoriyning mashhur asarlari 15 ta bo'lib, ulardan eng yiriklari "Jome' as-sahih" (Ishonchli to'plam), "Al-Adab al-mufrad" (Adab haqida yagona kitob), "At-Tarix as-sag'ir" (Kichik tarix), "At-Tarix al-asvat" (O'rtacha tarix), "At-Tarix al-kabir" (Katta tarix) va "At-tafsir al-kabir" (Katta tafsir) asarlaridir. 1998-yil oktyabrda Imom al-Buxoriyning 1225 yillik yubileyi o'tkazildi.

Imom at-Termiziy (824-894). Mashhur muhaddislardan biri. Uning bobosi Marvlik bo'lgan. Keyin Termizga ko'chib kelgan. Yoshligidan ilm va hadisga qiziqib, Hijoz, Iroq va Xurosonda o'qigan. Umrining oxirida kasal bo'lib ko'r bo'lib qolgan. 70 yoshida Termizda vafot etgan. At-Termiziydan juda ko'plab Islom olimlari dars olganlar. Abu Iso at-Termiziyning asarlari: "Kitob al-jome'" (Hadislar majmuasi kitobi), "Kitob ilol" (Illatlar kitobi), "Kitobi tarix", "Kitob ash-shamoil an-nabiyya" (Payg'ambarlik alomatlari kitobi). 1995-yilda Imom at-Termiziyning 1200 yilligi keng nishonlandi.

Mahmud Qoshg'ariy (XI asr). Turkshunoslik ilmi asoschisi, qomusiy olim. 1029-1038-yillar orasida Qoshg'arda tug'ilgan. Keyin Buxoro va Nishopurda ta'lim olgan. Ko'p yillar turkiy qabilalar orasida kezib, ilmiy kuzatishlar olib borgan va to'plagan, boy ma'lumotlari asosida o'zining mashhur "Devon lug'ot-it-turk" asarini yozgan. Bu asarda o'sha davrda turkiy tildagi so'zlar va iboralar to'plangan va ular arabchaga tarjima qilinib, izohlab berilgan. Avval so'zlar keltirilib, keyin o'sha so'z ishlatiladigan jumla, maqol va she'rlar beriladi. Asarga Mahmud Qoshg'ariy tuzgan dunyo xaritasi, dunyoning doira shaklidagi tasviri ham ilova qilingan. Uning markazida Markaziy Osiyo joylashgan. XI asr

geografiya ilmining na'munasi bo'lmish bu xarita Qoshg'ariyning qomusiy olimligining dalilidir.

Hozirgi zamon jahon ilmiy jamoatchiligi bu olimni qiyosiy tilshunoslikning asoschisi deb tan olmoqda.

5-mavzu yuzasidan seminar darsi.

Seminar trening darsi.

Ushbu trening mashg'ulotda talabalar dars jarayonida mustaqil fikrlashga, o'z fikrlarini erkin holda bayon eta olishga hamda ularda bahslashish madaniyatini tarbiyalashga qaratilgan bo'lib, odatda bunday mashg'ulot talabalarni kichik guruhlariga bo'lgan holda o'tkaziladi.

Darsning maqsadi. Tanlangan mavzu, ya'ni "IX–XII asrlarda O'rta Osiyoda o'zbek davlatchiligi. Siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayot" mavzusi asosida talabalarning mavzu yuzasidan mustaqil fikrlarni bayon eta olishlariga, yagona fikrga kelishlariga va to'g'ri xulosa chiqarishlariga yordam berish, erkin holda bahslashishlariga sharoit yaratishdan iborat.

Darsning borishi. O'qituvchi mashg'ulotni boshlashdan avval talabalarni muloqot, bahs-munozarani o'tkazishga qo'yilgan talablar, qoidalar bilan tanishtiradi, so'ngra ushbu trening bosqichma-bosqich o'tkazilishini tushuntiradi.

Darsning birinchi bosqichi. O'qituvchi mashg'ulot o'tkaziladigan muloqotning mavzusini e'lon qiladi. Mavzu: **IX–XII asrlarda O'rta Osiyoda o'zbek davlatchiligi. Siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayot.** Talabalar bir nechta guruhlariga bo'linadilar, har bir guruh alohida mavzularni tanlaydilar.

- 1- guruh. Somoniylar davlati guruhi.
- 2-guruh. Qoraxoniylar davlati guruhi.
- 3-guruh. Saljuqiylar davlati guruhi.
- 4-guruh. G'aznaviylar davlati guruhi.
- 5-guruh. Xorazmshohlar davlati guruhi.

Darsning ikkinchi bosqichi. Har bir guruhdagi talabalar o'z mavzulari asosida kerakli materiallar: dalillar, misollar, aniq fikrlar, o'z fikrlarini tasdiqlovchi qo'rgazmali materiallar maqolalar, mutafakkir va olimlarning so'zlari va boshqalarni tayyorlaydilar. Guruhdan bir kishini himoya uchun tanlaydilar, qolganlarini esa o'z fikrlarini qo'shimcha qilishlari mumkin. O'qituvchi guruhlarini tayyorgarlik ko'rishlari uchun sharoit va imkoniyatga qarab vaqt beradi.

Dasrning uchinchi bosqichi. Guruhlar himoyaga tayyor bo'lgach, o'qituvchi guruhlarining biriga himoya uchun so'z beradi (himoyaga chiqish ixtiyoriy ravishda bo'lishi mumkin). Guruh vakili guruh nomidan so'zga chiqib ularga berilgan mavzuni tayyorlangan materiallar, dalillar asosida himoya qilishga kirishadi. Guruh vakili so'zini tugatgach, guruhning qolgan a'zolari o'z fikrlari bilan qo'shimcha fikrlar bildirishlari mumkin.

Dasrning to'rtinchi bosqichi. Mashg'ulotning 3-bosqichidagi kabi bu bosqichda ham o'qituvchi navbatdagi guruh vakiliga himoya uchun so'z beradi. Ikkinchi guruh ham birinchi guruh kabi o'z mavzusi bo'yicha himoya qiladi. Himoya tugagach, o'qituvchi mashg'ulotning keyingi bosqichiga o'tadi. Har ikkala guruhning himoyasi vaqtida o'qituvchi iloji boricha ularga xalaqit bermaslikka, o'z fikr va mulohazasini bildirmaslikka, savol bermaslikka harakat qiladi, hech qaysi guruhga yon bosmagan holda muloqotni boshqaradi, guruhlar himoyasi vaqtida tartib saqlanishiga va muloqotni o'tkazishga qo'yilgan talab, qoidalarning to'liq bajarilishiga erishishga harakat qiladi. Bu bosqichda, asosan, ikki guruh erkin, mustaqil faoliyat ko'rsatishlari kerak bo'ladi.

Dasrning beshinchi bosqichi. Guruhlar bir-birlariga savol berishni boshlaydilar. Guruhlar tomonidan beriladigan savollar ular himoyasi vaqtida aytilgan dalillar, misollar, fikrlarni yanada oydinlashtirish maqsadida, shuningdek, o'z guruhlarining fikrlarini yanada ta'kidlab, isbotlab, qolganlarni ham shu fikrga qo'shilishlariga da'vat qilish uchun berilishi mumkin. Talabalar erkin holda o'zlarining chiqishlari bilan barchaga ta'sir ko'rsatishga, o'z fikrlarini ma'qullashga harakat qiladilar. O'qituvchi bunday holatga sharoit, imkoniyat yaratadi, ya'ni u bahs-munozarani samimiylilik bilan boshqaradi.

Dasrning oltinchi bosqichi. O'qituvchi har ikki tomonning bir-birlariga savollari, aytadigan fikrlari, ma'qullaydigan so'zlari tugagach, har ikki guruh tomonidan aytilgan fikrlarni umumlashtiradi va o'zining bu masala haqidagi fikr va mulohazasini bayon etadi va guruh talabalari tomonidan tushgan savollarga kerakli javobni berishga harakat qiladi.

Mashg'ulot oxirida o'qituvchi har ikkala guruhning dars jarayonidagi faoliyatlarini tahlil etib, ularga minnatdorchilik bildiradi va mashg'ulotni yakunlaydi.

Tayanch so'z va iboralar

Movarounnahr, Xuroson, noib, tohiriylar, safforiylar, somoniylar, markazlashgan davlat, g'aznaviylar, qoraxoniylar, Dandanakon jangi, saljuqiylar, xorazmshohlar, anushteginlar, turkiy til, so'fiylik ta'limoti, yassaviya tariqati, yer egaligi, iqta' tizimi, soliqlar.

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. IX asr boshlarida Movarounnahrda ijtimoiy- siyosiy ahvol.
2. Movarounnahrda tohiriylar va safforiylar davlatlari.
3. Movarounnahrda siyosiy hokimiyatning somoniylar tomonidan egallanishi, o'zbek davlatchiligi tarixida markazlashuv jarayonlari.
4. Somoniylar hukmronligi davrida soliq siyosati.
5. Movarounnahrda Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi va taraqqiyoti.
6. Qoraxoniylar davlati hukmronligi davrida soliq tizimi.
7. G'aznaviylar va saljuqiylar davlatlarining siyosiy kuch sifatida Movarounnahr hayotidagi o'rni.

Nazorat savollari

1. G'aznaviylar va saljuqiylar o'rtasidagi to'qnashuvlarning asosiy sababalari nimada edi?
2. Xorazmda Anushteginlar sulolasining o'rnatilishi xususida gapiring.
3. Xorazmshohlar davrida soliq tizimi va uning ahamiyati nimalarda namoyon bo'ldi?
4. IX-XII asrlarda Movarounnahrda ilm-fan, madaniyat. Arab, fors, turkiy tillarining jamiyat ijtimoiy hayotidagi ahamiyati nimada?
5. Islom dinining mohiyati. So'fiylik ta'limotining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
6. Yusuf Hamadoniy, Abduxoliq G'ijduvoniy, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro kabi allomalarning diniy-ma'rifiy faoliyatlari haqida gapiring.

Adabiyotlar ro'yxati.

1. Narshaxiy Muxammad. Buxoro tarixi. -T., 1966.
2. Buyuk siymolar, allomalar. -T.: Meros, 1995,1996,1998 yillar.
3. Sagdullayev A., Aminov B., Mavlonov O'., Norqulov N. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. -T., 2000.
4. Usmonov Q., Sodiqov M., Oblomurodov N. O'zbekiston tarixi. I qism. O'quv qo'llanma. -T.: Meros, 2002.
5. O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. -T.: Sharq, 2001.
6. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. «Darslik». -T., 2006.

6-mavzu: Mo'g'ullar istilosi va zulmiga qarshi kurash. Jaloliddin Manguberdi – mard va jasur ajdodimiz

Reja:

1. Mo'g'ullarning O'rta Osiyoga hujumi arafasida Mo'g'iliston va Movarounnahrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Chingizxon va Xorazmshoh munosabatlari.
2. Mo'g'ullarning O'rta Osiyoga hujumi, Jaloliddin Manguberdi qahramonligi.
3. Mo'g'ullar istilosidan so'ng o'lkadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Chig'atoy ulusida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, xo'jalikning ahvoli.

1. Mo'g'ullarning O'rta Osiyoga hujumi arafasida Mo'g'iliston va Movarounnahrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Chingizxon va Xorazmshoh munosabatlari. XII asr oxirlari – XIII asr boshlarida hozirgi Mo'g'uliston hududlarida yashovchi turkiy va mo'g'il qabilalarining o'zaro uyushuv jarayoni boshlangan edi. Ushbu an'ana mo'g'ul qavmlarining hukmdori Temuchin tomonidan amalga oshiriladi. Temuchin tarixda kuchli va tadbirkor sarkarda sifatida, parokanda qabilalarni turli yo'llar bilan o'z qo'li ostida mustahkam birlashtirgan shaxs edi. 1186-yilda mo'g'ul qavmlarining umumiy qurultoyida u **“xon”** deb e'lon qilinadi.

Chingizxon tarqoq mo'g'ul qavmlarini birlashtirish chog'ida kuchli harbiy tuzilmani tashkil eta oldi. Bu bilan Temuchin intizomli, sadoqatli va o'ta jangovar harbiy tuzilmalarni yaratishga muvaffaq bo'ldi. Ularni boshqarishni esa, avvalo, o'z o'g'illari Jo'chi, Chig'atoy, O'qtoy, Tulilarga topshiradi. O'z hokimiyatini to'liq mustahkamlab olgach, Temuchin 1206-yili mo'g'ullarning *«umumqurultoyi»*ni chaqiradi. Qurultoyda u oliy mo'g'ul hukmdori xon deb tantanali e'lon qilinib, unga **“Chingizxon”** degan faxriy unvon beriladi. Chingiz so'zi *kuchli, baquvvat, buyuk* ma'nolarini anglatgan. Mazkur davlatning poytaxti etib Qoraqurum shahri tanlanadi.

Sulton Qutbiddin Muhammad Oloviddin Xorazmshoh (Muhammad Xorazmshoh) (1200-1220) davriga kelib mamlakatning hududlari kengaya boshladi. Sulton o'z onasi bo'lmish Turkon xotun ko'magi hamda qo'llab-quvvatlashi natijasida o'z hokimiyatini mustahkamlab olishga, zafarli yurishlar qilishga muvaffaq bo'ladi. 1218-yili Muhammad Xorazmshoh

o'zining yangi poytaxti deb e'lon qilgan Samarqand shahriga kirib keladi va xutba, tangalardan xalifa nomini chiqarib tashlash xususida farmon beradi. O'sha yili Muhammad Xorazmshoh Chingizxon huzuriga o'z elchilarini yuboradi. Bunga javoban Chingizxon kechiktirmasdan qimmatbaho sovg'alar va mollar ortilgan katta karvon bilan o'z elchilarini xorazmshohlar sultoni huzuriga yuboradi. Elchilarga xorazmlik taniqli savdogar **Mahmud Yalavoch** boshchilik qiladi. Sulton Muhammad bu elchilarni 1218-yil bahorida Buxoro shahrida qabul qiladi. Xorazmshoh unga qimmatbaho sovg'alar berib, Chingizxon bilan shartnoma tuzishga rozi ekanligini bildiradi.

1218-yili Chingizxon Sulton Muhammadga o'z minnatdorchiligini izhor etish va o'zaro shartnoma tuzish maqsadida katta savdo va elchilar karvonini jo'natadi. Ulkan savdo karvoni **450** ta musulmon savdogari va **500** tuyaga ortilgan qimmatbaho mollardan iborat edi. O'z davlati qudratini namoyon etish niyatida Chingizxon Tang'ut va boshqa davlatlardan o'lja olingan, janubiy Sibir va Xitoydan keltirilgan ajoyib, sara mollar bor edi. Ular karvonda, shuningdek, Xorazmshohga Chingizxon nomasini olib kelayotgan edi.

Karvon Urganch tomon yo'l olgan edi. Lekin xorazmshohlarning chegara viloyati **O'trorga** kirib kelishi bilanoq, karvon ushlab qolinadi. O'tror hokimi Inalxon Turkon xotunning yaqin qarindoshi, Xorazmshohga yaqin bo'lgan. Inalxon, arab tarixchisi ibn al-Asir, an-Nasaviylarning yozishicha, Xorazmshoh ijozati bilan bu karvonlarni talashga buyruq berib, karvon a'zolarini josuslikda ayblaydi va ularni qirib tashlaydi. Talab olingan mollar Samarqand va Buxoro savdogarlari o'rtasida taqsimlanadi. Sulton buyrug'i bilan elchi bo'lmish **Ibn Kafroj Bug'ro** o'ldirilib, ikki mulozimning soqol-mo'ylovlari sharmandali tarzda qirib tashlanadi. Xorazmshoh mo'g'ullar bilan ertami-kechmi, urush bo'lishini yaxshi anglagan edi. Qolaversa, mamlakatda mo'g'ullar bostirib kirishi xususida turli mish-mishlar ham avj olgan edi. Nima bo'lganda sulton ham Chingizxonga shu yo'sinda dag'dag'ali javob berishga qaror qildi.

2. Mo'g'ullarning O'rta Osiyoga hujumi, Jaloliddin Manguberdi qahramonligi. Chingizxon 1219-yili o'z o'g'illari boshliq 200 mingga yaqin asosiy harbiy kuchlari bilan anchadan beri puxta tayyorlangan Xorazmshohlar davlati ustiga harbiy yurishni boshlaydi. Bu kuchlar yozni Irtish daryosi bo'yida o'tkazib, sentabr oyida chegaradan o'tadi. Chegaradan o'tgan Chingizxon o'z qo'shini bilan janubiy qozoq cho'llarining Sirdaryoga tutashgan joyidagi O'tror shahri yaqinida to'plab uni 4 qismga bo'ladi.

Chig'atoy va O'qtoy qo'shinning bir qismi bilan O'torni qamal etib, egallash uchun qoldirildi. Ikkinchi qism esa Jo'chi boshchiligida Sirdaryoning yuqori oqimidagi Jand, Yangikent, Barching'lig'kent, Sig'noq shaharlarni bosib olish uchun yuborildi. Uchinchi qismidagi besh ming chog'li qo'shinga Uloq no'yon va Suketu Cherbi bosh bo'lib O'trordan janubga, Xo'jand va Banokatni egallash vazifasi topshiriladi. Chingizxon o'zi bosh bo'lgan to'rtinchi, asosiy qism (uning tarkibida taniqli sarkardalar Jebe va Subutoy ham bor edi) Zarafshon vohasi tomon – Buxoro hamda Samarqandni istilo etish uchun yo'l oldi. Chegaradagi O'tror mustahkam shahar qal'a bo'lib, mo'g'ullarga mardonavor qarshilik ko'rsatgan edi. O'tror hokimi **Inalxon** qo'lida 20.000 chog'li suvoriy bo'lib, Xorazmshoh unga yordam tariqasida 50.000 kishilik "**Lashkari birun**"ni ham yuborgan edi.

Chingizxon 1220-yilning fevral oyi boshlarida sharqning qadimiy go'zal shahri, sharqdagi islom dini gumbazi, "butun musulmon shaharlari onasi" nomini olgan "Islomiy ilmlar markazi" **Buxoro** yaqinida paydo bo'ladi. Uch kunlik shahar qamali boshlanadi. Buxoroda bu paytda 12.000 lik shahar garnizoni va 20.000 kishilik "Lashkari birun" mavjud edi. Lashkarlarga nufuzli sarkardalar Ixtiyoriddin Qo'shlu bosh edi, 10-fevral kuni Buxoroga mo'g'ullar kirib keladilar.

Buxorodan so'ng Chingizxon Samarqand tomon yo'l oldi. 1220-yil mart oyi boshida u **Samarqandga** yetib kelib, yon-atrofdagi qishloqlarni yer bilan yakson qildi. Chingizxon Samarqandni egallashga alohida ahamiyat berdi. Samarqandning Movarounnahr uchun, Xorazmshohlar uchun ahamiyati beqiyos ekanligini Chingizxon yaxshi bilar edi. Shuning uchun uni egallashga katta e'tibor bilan qaradi. Shaharda 110.000 kishilik harbiy garnizon (undan 60.000 tasi turkiy, 50.000 tojiklar edi.), 20 ta harbiy ilmga o'rgatilgan fil ham mavjud edi. Sulton Muhammadning tog'asi To'g'ayxon shahar noibi bo'lib, shahar mudofaaga bosh bo'ladi. Lekin mo'g'ullar tomoniga xiyonatkorona o'tib ketgan sobiq shahar noibi To'g'ayxon tez orada o'zining 30000 kishisi bilan Chingizxon buyrug'iga ko'ra qirib tashlanadi.

So'ngra mo'g'ullar Xo'jandga hujum boshlaydilar. Mo'g'ullar 20.000 nafar qo'shin va 50.000 ming chog'li asirga tushgan hasharchilarni Xo'jand atrofiga yig'adilar. Xo'jand hokimi **Temur Malik** asli turkiy sarkardalardan bo'lib, Xorazmshohlar davlatida nom chiqargan, sulton va uning oilasiga tanish bo'lgan shaxs edi. Mo'g'ullarga qarshi tura olish mumkin emasligini sezgan Temur Malik (malik-hokim ma'nosida) taxminan 1000 nafar askari bilan Xo'janddan bir kilometr naridagi

Sirdaryodagi orolda joylashib oladi. Qulay strategik ahamiyatga ega bo'lgan orolga mo'g'ullar o'qlari, palaxmon toshlari yetib bormas edi.

Chingizxon yozni Naxshabda o'tkazib, **1220** yilning kuzida Termizga yurishni boshlaydi. Shahar butkul talon-taroj qilinib, xonavayron etildi. Shahar ahli esa dashtga haydab chiqilib qirib tashlandi. Movaraunnahrning asosiy qismlari – Sirdaryo havzasi, Zarafshon, Qashqadaryo vodiylari, Buxoro vohasi, Shosh va Farg'ona vodiysi egallangach, Chingizxon endilikda o'zining asosiy e'tiborini Xorazmshohlar davlatining markazi Xorazm o'lkasiga qaratdi. Bu yurishga o'g'illari Jo'chi, Chig'atoy, O'ktoy (Ugedey)larni mas'ul qildi.

Shunday sharoitda uning otasi **Muhammad Xorazmshoh** plevrit (o'pkaga suv yig'ilish) kasali bilan og'rib, taxminan 1220-yilning oxirlarida quvg'inlikda Kaspiy dengizidagi Ashuradi orolida vafot etadi. O'limi oldidan sulton Jaloliddinni taxt vorisi deb e'lon qilib, sultonlik mansabini unga topshiradi. Jaloliddin o'z inilari O'zloqshoh va Oqshohlar bilan otasini dafn etgach, 70 ta kishisi bilan to'g'ri Urganchga keladi. Tez orada unga Xo'jand hokimi Temur Malik va boshqa erksevar kishilar kelib qo'shiladilar. Xalq Jaloliddin Manguberdini shod-u xurramlik va katta umid bilan kutib oladi. Lekin inisi O'zloqshoh va uning tarafdorlari unga qarshi fitna tayyorlayotganidan xabar topgach, bu alfozda mo'g'ullarga qarshi kurashib bo'lmasligini tushungan Jaloliddin 300 ta kishisi bilan yashirincha Xorazmni tark etadi. Hozirgi davrdagi yangi tadqiqotlar shuni ko'rsatayaptiki, Jaloliddinning mo'g'ullar bilan ilk to'qnashuvi avval boshida Jand viloyatidagi Irg'iz dashtida bo'lgan ekan. Jaloliddin 16 kun ichida Xorazmdan Xuroson yerlaridagi Niso qo'rg'oni atrofiga yetib keladi.

Chingizxon esa bu vaqtda ulkan qo'shin bilan Xurosonga izma-iz kelayotgan edi. Jaloliddin G'aznaga yetmasdan yaqin orada Hirot hokimi hamda qayinotasi bo'lmish Amin Malik bilan uchrashadi va ular birgalikda Qandahor qal'asini qamal qilayotgan mo'g'ullar ustiga yurish qiladilar. Jaloliddin bu kurashda harbiy ilm tarixida ilk bora «piyoda chavandozlar»ni mo'g'ullarning otliq askarlariga qarshi qo'yadi. Chingizxon Jaloliddinning kuch-qudrati oshib borayotgani va mo'g'ullar undan Qandahorda zarbaga uchraganligidan g'azablanib, no'yon Shiki Xutuxu boshchiligidagi qo'shinni uning ustiga yuboradi. U 1221-yilning kuzida Jaloliddin yerlariga yaqinlashib keladi. Bu vaqtda mo'g'ullarning Tekechuk va Molgor boshchiligidagi ilg'or guruhi Chorikordan shimolroqdagi Valiyon qo'rg'onini qamal qilishni boshlagan edi.

Jaloliddin bir hamladayoq mo'g'ullarni zarbaga uchratishga muvaffaq bo'ladi. Bu jangda mo'g'ullarning 1000 dan oshiq kishisi halok bo'ladi. Ko'plab tarixchilar, jumladan, ibn al-Asir, Juvayniy, Rashiddin bu jangga yuqori baho bergan edilar. Jaloliddinning mo'g'ullarga qarshi muhim janglaridan biri 1221-yilning kuzida shimoliy Afg'onistonning Lagar daryosi bo'yidagi **Parvona** dashti yaqinida bo'lib o'tadi. Parvona jangi mo'g'ullarning mutlaq mag'lubiyati bilan tugab, Shiki Xutuxu qolgan qo'shini bilan Chingizxon huzuriga bazo'r qochishga ulguradi. Parvona yaqinidagi jang Movarounnahr va Xuroson ahli uchun nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Shu paytgacha mo'g'ullarning ilohiy, yengilmas kuch-qudratga egaliklari xususidagi gap so'zlarga, afsonalarga chek qo'yildi. Jaloliddin qo'shini Parvona jangidan so'ng katta o'ljani kiritgan edi. U Chingizxonga qarshi ozchilik qo'shin bilan kurasha olmasligini anglab, Sind (Hind) daryosi bo'yiga chekinishga qaror qiladi.

Nihoyat **1221-yil** 25-noyabr kuni Sind daryosi bo'yida uch kun davom etgan hal qiluvchi jang boshlanadi. Bir qator o'rta asr musulmon tarixchilarining ta'kidlashlaricha, bunday qonli, keskin va dahshatli jang tarixda ro'y bermagan ekan. Jaloliddin va uning qo'shini misli ko'rilmagan darajada jasorat va bahodirlik namunalarini ko'rsatdilar. Faqat uchinchi kunga kelib, Chingizxon qo'shini ustunlikka erisha boshladi. Jaloliddinning taxminan 7-8 yoshli o'g'li Chingizxon qo'shini qo'lga tushib qolib o'ldiriladi. Jangda mardonavor kurashgan Amin Malik va boshqa ko'plab sarkarda, navkarlar halok bo'ladilar. Chingizxon qanday qilib bo'lmasin Jaloliddinni tiriklayin qo'lga olishga buyruq beradi.

Jaloliddin esa uni qo'lga olishga intilayotgan mo'g'ul qo'shini qurshovini shaxsiy bahodirligi bilan yorib chiqib, Sind daryosi bo'yiga yetib kelishga muvaffaq bo'ladi. Daryo bo'yida onasi Oychechak va haramdagi boshqa ayollar uni kutib turishar edi. Shundoq ham bu jangdan ruhiy va jismonan ezilgan Jaloliddinga ular "bizni o'ldiring va mash'um asirlikdan qutqaring" deya murojaat qilishadi. Jaloliddin barcha haram ayollarini suvga cho'ktirishga ko'rsatma berishdan boshqa iloji qolmaydi. O'zi esa oti bilan suvga sakrab, daryoning narigi beti Hindiston tomonga suzib o'tadi.

1231-yil bahorida u Ganjaga kelib yana mo'g'ullarga qarshi ittifoq tuzish uchun musulmon hukmdorlariga murojaat etdi. Lekin uning taklifi javobsiz qolib ketdi. Shunda Suriyadagi Amida qal'asi hokimi uni o'z oldiga chorlaydi. U Iroqqa borib yana qo'shin to'plamoqchi bo'ladi. Amida yo'li yaqinida unga to'satdan mo'g'ullar hujum qilib qolishadi (1231-yil avgust boshi). Uni 15 chog'li mo'g'ul navkarlari ta'qib etishadi.

Jaloliddin o'z sheriklaridan ajralib, Turkiyaning Silvan viloyati yaqinidagi bir qishloqqa keladi. Ushbu tog'lik qishloqda u kurdlar qo'liga tushadi. O'zini sulton deb tanishtirgandan so'ng uni kurdlar o'ldirishga jazm etmaydilar. Uni tegishli joyga yetkazib qo'yish evaziga mukofot va'da qiladi. Lekin kurdlar rahbari xonadonidan joy olgan horib-tolgan Jaloliddinni, boshqa bir kurd kishisi o'lgan inisi xuni evaziga o'ldiradi. Bu voqea taxminan **1231**-yilning avgust oyi 17-20 sanalari oralig'ida ro'y beradi. Jaloliddin Manguberdining murdasi Mayafiriqinga dafn etilib, mo'g'ullar kirib kelgudek bo'lsa, haqoratlanmasin degan maqsadda go'ri yer bilan tekislab yuboriladi.

3. Mo'g'ullar istilosidan so'ng o'lkadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Chig'atoy ulusida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, xo'jalikning ahvoli. 1219-1221-yillardagi mo'g'ullar bosqini va istilosidan so'ng Movaraunnahr, Xorazm, Xurosonning gullab-yashnagan dehqonchilik vohalari tamomila halokatga uchradi. Sharqda dong'i ketgan qadimiy va obod shaharlar, jumladan, Samarqand, Buxoro, Urganch, Xo'jand, Marv, Termiz, Balx, Nishopur va boshqa shaharlar xarobazorga aylantirildi. Samarqandning asosiy aholisi, buxoroliklarning ko'pchiligi, Urganch va Marv kabi ulkan shaharlar aholisining barchasi ona shaharlarini yo tark etdilar, yoki qirib tashlandilar.

Chingizxon tiriklik vaqtidayoq o'z o'g'illariga mulklarini ulus qilib bo'lib berishni boshlagan edi. Oltoy tog'larining janubiy sarhadlaridan to Amudaryo va Sindgacha bo'lgan yerlar ikkinchi o'g'il Chig'atoyga beriladi.

Chig'atoy ulusi – Chingizxon tomonidan 1224-yilda ikkinchi o'g'li Chig'atoy va uning avlodlariga meros qilib berilgan viloyatlar. Hududi Movarounnahr, Ettisuv va Sharqiy Turkistondan iborat bo'lgan. Ko'chmanchi tarzda hayot kechiruvchi mo'g'ullar o'troq aholini boshqarish uchun tajribaga ega emas edilar. Shuning uchun ham Chig'atoy ulusini boshqarish xorazmlik Mahmud Yalavoch (1225-1238) va uning o'g'li Mas'udbekka (1238-1289) topshirilgan. O'zlari esa ulusdan keladigan daromadlarning asosiy qismini olish bilan qanoatlanganlar. Chig'atoy ulusining hukmronligiga Amir Temur hokimiyatga kelgach barham berilgan.

Bunday sharoitda o'lkada mo'g'ullarning soliq tizimiga qarshi yirik xalq qo'zg'olonlari bo'lib o'tadi. Ana shunday qo'zg'olonlardan biri **1238-yilda Maxmud Torobiy** boshchiligida qo'zg'olon edi. Qo'zg'olonchilar dastlab jiddiy muvaffaqiyat qozonadilar. Karmana shahri tevaragida 10 mingga yaqin mo'g'ul sipohlarini qirib tashlaydilar. Bu zarbaga javoban

Xo‘janddan yetib kelgan Maxmud Yalavoch qo‘zg‘olonni ayovsiz bostirib, qo‘zg‘olonchilardan 20 ming kishini qirib tashlash asosida xalq qo‘zg‘oloniga jiddiy zarba beradi. Qo‘zg‘olon bostirildi, lekin u mahalliy hukmdorlarni o‘z moliya siyosatini qayta ko‘rib chiqishga majbur etdi.

Lekin qo‘zg‘olon xalq ommasining kelgindi bosqinchilar zulmidan sabr kosasi to‘lib-toshib, birgalikda harakat qilib, mustaqillik yo‘lida muvaffaqiyatlarga erishish mumkinligini ko‘rsatdi. Mazkur qo‘zg‘olondan so‘ng mo‘g‘ul xoni Manguxon (1257-1259) chiqargan yorliqqa asosan, belgilangan tartibdagi soliq turidan tashqari aholidan oziq-ovqat, yem-xashak olinmasligi, soliq to‘lashda jismoniy kuch ishlatilmasligi va boshqa yengilliklar ko‘zda tutilgan edi.

6-mavzu yuzasidan seminar darsi

Darsda FSMU texnologiyasi:

Bu texnologiya orqali talabalarga tanish bo‘lgan biron-bir voqeani tahlil qilish, u xususdagi bilimlarni umumlashtirish muhim ahamiyat kasb etgan holda, unda talabalar individual, ya'ni yakka holda harakat qiladilar. Buning uchun talabalarga quyidagicha mazmundagi tarqatma materiallar tarqatiladi.

<u>F</u> ikr	-	
<u>S</u> abab	-	
<u>M</u> isol	-	
<u>U</u> mumlashtirish	-	

Talabalarga o‘qituvchi tomonidan quyidagi mavzu yuzasidan topshiriq beriladi. Masalan: «Jaloliddin Manguberdi va uning qahramonligi».

Jadval tarqatilgach, har bir talaba yakka tarzda jadvalni to‘ldira boshlaydilar. Talabalarning intilishlari, bilim va ko‘nikmalarini, intilishlarini riojlantirish uchun hamda ularning aqliy imkoniyatlaridan kelib chiqib jadvalning har bir qatori xususida tushunchalar berib o‘tiladi. Jumladan:

Fikr (Talabaning qahramon xususidagi yaxlit fikri) – ushbu vatanparvar qahramon O‘rta Osiyo xalqlari tarixida Movarounnahrda mo‘g‘ullar zulmiga qarshi kurashgan vatanparvar sarkardadir. U Movaraunnahr urush domiga tortilgan, mamlakatning katta qismi mo‘g‘ullar tomonidan istilo etilgan bir vaqtda tarix sahnasida paydo bo‘ldi. Jaloliddin shunday bir og‘ir vaziyatda, Vatan va xalq erki uchun kurashib, mo‘g‘ullarga qarshi 11 yil kurash olib bordi. 14 marotaba mo‘g‘ullarga

qarshi ot surib, uning 13 tasida g'oliblikni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'lgan sarkardadir.

Sabab (Yuqorida bildirilgan fikrlarga izoh) – mo'g'ullar hukmronligi davrida u dushmanga qarshi mardonavor kurash olib bordi, buning sababi uning o'z Vataniga bo'lgan mehr-muhabbati, ona yurt ozodligini har narsadan ustun qo'yishi edi.

Misol (Yuqorida bildirilgan fikrlarni isbotlovchi misollar yoziladi). Uning jasorati va mardligiga mo'g'ul hukmdori Chingizxon ham tan beradi. Jaloliddinning jasoratiga qoyil qolib Chingizxon o'z o'g'illariga qarata "Otaning faqat shunday o'g'li bo'lishi lozim. U olovli jang maydonidan o'zini qutqarib, halokat girdobidan najot qirg'og'iga chiqdimi, undan hali ulug' ishlar kutish mumkin", - deydi va uning orqasida ta'qib etishni to'xtatadi. Sind daryosi bo'yidagi jangdan so'ng Chingizxon uch oy davomida Jaloliddin qo'shinlariga qarshi kurashadi, ammo uni tutishning uddasidan chiqa olmaydi.

Umumlashtirish – tariximizdagi tarixiy qahramonlardan biri mo'g'ul bosqinchilariga qarshi mardonavor kurashgan, Vatan ozodligi yo'lida jon fido qilgan Jaloliddin Manguberdidir. Jaloliddin Manguberdi – ona yurt himoyachisi, jasur sarkarda va davlat arbobi, xalqimizning Spitamen, Muqanna, Najmiddin Kubro, Amir Temur singari tarixda o'chmas iz qoldirgan milliy qahramonidir.

Tayanch so'z va iboralar

Mo'g'ul davlati, feodal munosabatlar, «Yaso» qonunlari, Urganch qamali, turk-mo'g'ul qavmlari, Xorazmshohlar davlati, Jaloliddin Manguberdi, Maxmud Yalavoch, Temur Malik, Mahmud Torobiy, Chig'atoy ulusi, Jo'chi ulusi, xulagular davlati, suyurg'ol tizimi, Oltin O'rda davlati, kalon, qopchur.

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Mo'g'ul feodal davlatining tashkil topishi va uning kuchayishi.
2. Oltin O'rda davlati va Movarounnahr.
3. XIII asr oxiri XIV boshlarida Movarounnahrda madaniy hayot.
4. Mo'g'ullarning O'rta Osiyoga harbiy yurishlari va ularning oqibatlari.
5. Mo'g'ullar hujumi arafasida Xorazmshohlar davlatidagi ichki siyosiy vaziyat.
6. Jaloliddin Manguberdi – vatanparvar, yurt himoyachisi.

Nazorat savollari

1. O'lkada mo'g'ullar istilosining oqibatlari nimalarda namoyon bo'ldi?
2. Movarounnahrda Chig'atoy ulusining tashkil topishining o'ziga xos xususiyatlari haqida gapiring.
3. Mahmud Torobiy qo'zg'aloni va uning tarixiy ahamiyati qanday?
4. Chig'atoy ulusining parokandalikka uchrash sabablari nimalarda edi?
5. XIII asr oxiri XIV boshlarida Movarounnahrda madaniy hayot yuksalishini misollar tariqasida isbotlang.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Narshaxiy Muhammad. Buxoro tarixi. -T., 1966.
2. Bartold V.V. Turkestan v epoxu mongolskogo nashestviya. Soch. I. - M., 1963.
3. Vamberi H. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. -T., 1991.
4. Bunyodov Z. Anushtegin xorazmshohlar davlati. (1097-1231). -T.: G'afur G'ulom, 1998.
5. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. -T.: Sharq, 2000.
6. Mustaqillik. Izohli ilmiy-ommabop lug'at. -T.: Sharq, 1998.
7. O'zbekiston tarixi (qisqacha ma'lumotnoma). -T.: Sharq, 2000.
8. O'zbekiston tarixi. «Darslik». // Mas'ul muharrir t.f.d. R.X.Murtazayeva. -T., 2005.

7-mavzu: Amir Temur va temuriylar hukmronligi davrida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayot

Reja:

1. XIV asr birinchi yarmida Movarounahrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Amir Temurning markazlashgan davlat tuzish uchun kurashlari.
2. Amir Temur Movarounnahr hukmdori.
3. Temuriylar davrida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayot.
4. Temuriylar hukmronligi davrida Movarounnahr va Xurosonda ilm-fan va madaniy hayot.

1. XIV asr birinchi yarmida Movarounahrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Amir Temurning markazlashgan davlat tuzish uchun kurashlari. Amir Temur 1336-yil 9-aprelda Kesh tumaniga qarashli Xo'ja Ilg'or qishlog'ida, barlos bekларidan biri Amir Tarag'ay oilasida dunyoga keladi. Onasi Takinaxotun Keshning obro'li bekalaridan biri bo'lgan, Temurning bolaligi va o'spirinlik yillari Keshda o'tadi. Unga sohibiqiron nisbati ham berilgan.

Amir Temur shaxsi hukmdor sifatida anchagina murakkab bo'lib, o'z davrida va bugungi kunda mashhur fotih haqida anchagina ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan, kitoblar, risolalar yozilgan hamda yozilmoqda. Amir Temurning ijtimoiy-siyosiy hayot maydoniga kirib kelishi mo'g'ullar hukmronligi va zulmidan aziyat chekkan, shu tariqa mo'g'ullar hukmronligi tanazzulga uchray boshlagan bir davrga to'g'ri keladi. Mamlakatdagi ichki siyosiy vaziyatning keskinlashganligidan xabardor Amir Temur Movarounnahr hukmdorligiga tayinlangan so'ngi mo'g'ul hukmdori **Tug'luq Temur** xizmatiga kiradi. Shu tariqa oradan bir yil muddat o'tmasdanoq Balx hokimi **Amir Husayn** bilan do'stlashib u bilan birgalikda Movarounnahrni mo'g'ullar zulmidan ozod qilishga kirishadi. Shu maqsadda 1362-1364-yillarda mo'g'ul qo'shinlariga bir necha marotaba zarbalar beradi. Tug'luq Temur o'z o'g'li Ilyosxo'jani Movarounnahrda hukmdor etib tayinlaydi. Mustaqil bo'lishga harakat qilgan Amir Temur yangi hukmdorga itoat etmadi, oqibatda yangi ziddiyatlar yuzaga kela boshlaydi. Amir Temur 1362-yilda Seyistonni bosib oladi.

Tug'luq Temurning o'g'li IIsxo'ja 1365-yil bahorida Chinoz va Toshkent oralig'ida sodir bo'lgan «**Loy jangi**»da Amir Temur va amir Husayn IIsxo'ja boshliq Mo'g'ul qo'shinlariga qarshi jang olib borishga majbur bo'ladi. Ammo bu jangda kuchlar teng bo'lmaganligi va harbiy tajribaning kamligi bois Amir Temur va amir Husayn IIsxo'jadan yengiladilar.

Samarqandda hokimiyat sarbadorlar qo'liga o'tadi. Ular xalq turmushini yaxshilashga qaratilgan tadbirlar ko'radilar, mo'g'ullarga tarafdorlik qilganlarning yer va mulklari musodara etilib, xalqqa bo'lib berila boshlanadi. Samarqand sarbadorlari g'alabasidan xabar topgan amir Husayn va Amir Temur 1366-yil bahorida Samarqandga keladilar va hiyla bilan Sarbadorlar boshliqlarini qo'lga olib, o'ldiradilar. Amir Temurning sa'y-harakatlari tufayligina Mavlonzoda tirik qoladi.

2. Amir Temur Movarounnahr hukmdori. 1366-1370-yillar oralig'ida Amir Temur o'z e'tiborini ichki harbiy yurishlarga qaratadi.

Shunday sharoitda Amir Husayn va Amir Temur o'rtasidagi taxt uchun kurashlar va ziddiyatlar tobora kuchaya boshlaydi. Bunday qarama-qarshilik 1370-yilda Amir Husaynning o'ldirilishi va Amir Temurning Movarounnahr hukmdori deb e'lon qilinishi bilan yakunlanadi. Movaraunnahr aslida xon avlodidan bo'lmish Suyurg'otmish qo'lida bo'lsada, davlatni boshqarish amalda Amir Temur qo'lida edi. Shu boisdan u tezda Keshdan Samarqandga o'tib, uni o'z davlatining poytaxtiga aylantiradi.

Bu paytda Amir Temurning Movaraunnahrni birlashtirish siyosati boshlangan edi. Xususan, Xorazmni ham qaytadan Movaraunnahrga kiritishga intiladi. **1372-yilda** u birinchi marotaba yurish qilib u yerni fath eta olmadi. Oradan bir yil o'tgach Amir Temur Xorazmga ikkinchi marotaba yurish qiladi. Shu tariqa Janubiy Xorazm Amir Temur davlati tarkibiga kiradi.

Shundan so'ng Amir Temur Xorazmga yana uch marta yurish qiladi. Buning sababi Oltin O'rda xoni To'xtamishning Xorazmga da'vosi edi. 1387-1388-yillarda To'xtamish Amir Temurning Movaraunnahrda yo'qligidan foydalanib, Xorazmga hujum qiladi. Xorazm hokimi bo'lgan Sulaymon So'fini Amir Temurga qarshi qo'zg'olon ko'tarishga undaydi. Sulaymon So'fi bunga rozi bo'ladi. Bu voqealar Amir Temurni **1388-yili Xorazmga** yana yurishga majbur etdi. Temur Urganchni ishg'ol qiladi va so'fiylar sulolasini tugatishga muvaffaq bo'ladi. Shu tariqa Xorazm Amir Temur davlati tarkibiga, keyin esa Temuriylar davlati tarkibiga kirgan. Shunday qilib, Ettisuvdagi va Sirdaryo etaklaridagi yerlardan tashqari, Turkiston yerlarining hammasi Amir Temur qo'lga o'tadi.

Amir Temur doim jangda jasorat ko'rsatgan amirlar va askarlarga alohida e'tibor bilan qaragan. Natijada Sohibqiron uyushqoqlik hukm surgan ko'p sonli qo'shinida intizomni mustahkamlashga muvaffaq bo'ladi. Mo'g'ullar zulmidan aziyat chekkan hududlarga harbiy yurishlar qiladi. U tarixda "**uch yillik**" (1386-1388) "**besht yillik**" (1392-1396) "**yetti yillik**" (1399-1405) urushlar deb nom olgan edi. Shu bilan birga XIV asrning 80-yillar o'rtalariga kelib Xuroson ham Amir Temur ixtiyoriga o'tadi. Shu yillar mobaynida u Ozarbayjon, Tabriz, Mozandaron, G'ilonni bo'ysundiradi. Shundan keyin u Kavkazga yurish boshlab, Tiflis, Arzirum va Van qal'asini egallaydi. Bu paytda fursatdan foydalangan To'xtamish Movaraunnahrga qo'shin tortadi.

Ta'kidlash joizki, Temurning bu g'alabalari tarix sahnasida ulkan ahamiyat kasb etdi. Amir Temur **1398-yilda** Hindistonga qilgan yurishida Dehli shahrini, 1400-yilda Suriyaga qilgan yurishida Xalab va Bayrut

shaharlarini, **1401-yilda** Damashq shahrini egallaydi. To'xtamish qo'shinining Terek daryosi bo'yida tor-mor etilishi va **1395-yilda** Saroy Berkaning xaroba qilinishi Oltin O'rdaga juda kuchli zarba bo'ldi. Shundan keyin u o'zini o'nglay olmadi. Amir Temurning bir mamlakatga qilgan yurishlari uning boshqa mamlakatlarga qilgan yurishlari bilan ketma-ket borganligini urush voqealari ko'rsatib turadi. Amir Temur Ozarbayjonga bir necha marotaba hujum qilib bordi va 1387-yildagina uni bo'ysundirishga muvassar bo'ladi. Armaniston va Gruziyani Amir Temur 1392-yilda bo'ysundiradi. Temurning uzoq Hindistonga yurishi 1398-yilda g'alaba bilan tugaydi.

Shundan so'ng Amir Temur 1402-yilda usmoniylar imperiyasining sultoni Yildirim Boyazidga qarshi yurishida uni mag'lubiyatga uchratadi. Bu g'alaba bilan Temur Yevropaning usmoniylar asoratiga tushishini bir necha o'n yillar orqaga surib yuboradi. Oradan bir yilcha vaqt o'tib Temur 1404-yilda kichik Osiyodan Samarqandga keladi va Xitoyga yurish uchun harbiy taraddud ko'radi. Shubhasiz, u bu yurishi uchun uzoq yillar tayyorlanib, jang uchun kerakli bo'lgan ma'lumotlarni yillar davomida to'plagan edi. 1404-yilda Temur 200 minglik qo'shin bilan Xitoy safariga o'tlanadi. Ammo Temurning qattiq betobligi tufayli uning qo'shinlari 1405-yilning yanvar oyida Xitoyga yaqin bo'lgan chegara shahar O'trorda to'xtaydilar va shu yerning o'zida, ya'ni 1405-yilning 18-fevralida O'tror hokimi Berdibek saroyida vafot etadi.

3. Temuriylar davrida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayot. Ma'lumki, Movaraunnahr va Xurosonda temuriylar hukmronligi davrida avvalgidek yer va mulkchilikning asosan 4 shakli **mulkiy devoniy** – davlat yerlari, **mulki xos** – xususiy yerlar, **mulki vaqf** – madrasa, masjidlar va diniy ulamolar tasarrufidagi yerlar va nihoyat jamoa yerlari bo'lgan. Dehqonchilik yerlarining eng katta qismi davlat mulki hisoblangan. Bu yerlarga avvalgidek mamlakat hukmdori sulton yoki amirlar egalik qilgan. Temuriylar davrida davlat yerlarini suyurg'ol tarzida in'om qilish keng tarqaladi.

Amir Temur davlat boshqaruvida **soliq va moliya tizimi** o'zining muhimligi bilan boshqa masalalardan ajralib turgan. Moliya davlat pul resurslarining markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan fondlarini vujudga keltirish, taqsimlash va qayta taqsimlash, ulardan foydalanishdagi iqtisodiy munosabatlarni ifoda qiladi. Bu davrda pul munosabatlari yetarli rivojlanmaganligi sababli natura holdagi davlat resurslarining harakati ham Temurning diqqat markazida bo'lgan.

Moliya davlat resurslarining markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan fondlarini vujudga keltirish, taqsimlash va ulardan foydalanishdagi iqtisodiy munosabatlarnigina emas, balki tovar-pul munosabatlari yetarli rivojlanmagan sharoitda moddiy (natura) resurslari to'lovini tashkil etishi Amir Temur boshqaruvining diqqat markazida bo'lgan. Uning davlat moliyasini rivojlantirishga qaratilgan xizmatlari ko'p qirralidir.

Birinchidan, u davlat moliyasining mo'g'ul va boshqa bosqinchilarga qaramligini uzil-kesil tugatdi, mustaqil davlat moliyasini yaratdi. Ikkinchidan, markazlashtirilgan davlat tarkibiga kirgan 27 mamlakat moliyasini bir tizimga birlashtirdi va ularni ma'muriy boshqarish talablari asosida idora qilish usullarini joriy qildi. Uchinchidan, Qur'oni Karim talablarini o'zida ifoda qiluvchi shariat tavsiyalari asosida qurilgan soliq tizimini shakllantirdi. To'rtinchidan, davlat xazinasini resurslarini saqlash va ulardan foydalanish tizimini qaytadan tashkil qilib, markazning mahalliy uluslar, tumanlar bilan munosabatlariga aniqlik kiritdi.

Movarounnahrda Mirzo Ulug'bek hukmronligi. O'zaro taxt uchun kurashlar olqibatida 1407-yil 22-fevralda taxt valiahdi hisoblangan Pirmuhammad o'zining vaziri Pirali Toz tomonidan suiqasd natijasida o'ldiriladi. Mironshoh esa Ozarbayjon va Iroq uchun bo'lgan janglarda o'ldiriladi. Natijada Ozarbayjon va Iroq temuriylar tasarrufidan chiqadi. Shohruh esa bu paytda o'ziga qarashli bo'lgan Xurosonda o'z hokimiyatini mustahkamlaydi, butun e'tiborini Movaraunnahrga qaratadi. U 1409-yil 25-aprelida Amudaryodan o'tib Samarqand tomon yo'l oladi hamda u yerdagi ichki urushlarga chek qo'yib, 1409-yilning dekabriga qadar Movaraunnahrda tinchlik-osoyishtalik o'rnatadi. Shohruh Mirzo temuriylar davlatining oliy hukmdori sifatida e'tirof etiladi, uning 40 yillik barqaror hukmronlik davri boshlanadi.

Movaraunnahr yerlarining boshqaruvi esa **Mirzo Ulug'bek** qo'lga topshirilgan bo'lib, u umrining oxiriga qadar 40 yil mobaynida bu yerlarni boshqarib keladi. Mirzo Ulug'bek (Muhammad Tarag'ay) Amir Temurning Iroqqa yurishi mahali, ya'ni **1394-yilda** Sultoniya shahrida tavallud topgan. U Movaraunnahr taxtini egallaganida endi 15 yoshga to'lgan edi. Mirzo Ulug'bek hukmronligi (1409-1449) temuriylar saltanatining an'anaviy rivoji va muhim ijtimoiy o'zgarishlar yo'lidan ilgari berishida alohida davrni tashkil etadi. Negaki, bunda donishmand hukmdorning katta sa'y-harakatlari, to'g'ri yo'naltirilgan siyosati tufayli mamlakat dahlsizligi, tinchligi va osoyishtaligi nisbatan ta'minlandiki, bu

esa uning iqtisodiy, madaniy va ma'naviy ravnaqiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

1424-yilning noyabr oyida Mirzo Ulug'bek Mo'g'uliston ustiga yurish boshlaydi. 1425-yilga kelib Ulug'bek Mirzo Issiqko'l tarafga yurish qilib, u yerdagi isyon ko'targan mahalliy muxolifatchi kuchlarni bartaraf etib, mamlakatning sharqiy chegaralarini ancha mustahkamlashga erishadi. Biroq hukmdorning 1427-yilda Sirdaryoning quyi oqimidagi Sig'noq va uning atrofida hududiy da'volar bilan bosh ko'targan Dashti Qipchoq aslzodalaridan sanalgan Baroqxonga qarshi yurishi uning uchun kutilmaganda muvaffaqiyatsiz yakun topdi. Bu mag'lubiyat Ulug'bekni hokimiyatdan mahrum bo'lishiga ham olib kelayozgandi. Otasi Shohruxning katta qo'shin bilan yetib kelishigina uni yana o'z hukmronligini qayta tiklashiga imkon berdi. Shundan so'ng Ulug'bek Mirzo urush harakatlaridan ko'ra ko'proq o'z faoliyatini mamlakat ishlari, uning ichki siyosati masalalari bilan shug'ullanishga qaratadi.

4. Temuriylar hukmronligi davrida Mavarounnahr va Xurosonda ilm-fan va madaniy hayot. Alisher Navoiy (1441-1501) – buyuk o'zbek shoiri, adibi mutafakkir va davlat arbobi. Hirotida tug'ilgan. Otasi G'iyosiddin Muhammad o'g'lining tarbiyasiga jiddiy e'tibor beradi. Alisherning she'riyatdagi ilk ustozlari Mir Sayyid Qobuliy va Muhammad Ali G'aribiylar bo'lgan. 1452-yil otasi vafot etadi va shu yili Hirot taxtiga chiqqan Abulqosim Bobur Alisher va uning maktabdosh do'sti Xusayinni saroyga, o'z tarbiyasiga oladi. 1466-1468-yillarda Samarqandda ta'lim oldi. Yoshligida yurtiga iste'dodli shoir sifatida tanilgan Alisher Navoiyni 1469-yilda Xusayin Boyqaro Hirot taxtiga o'tirgach 1469-yilda uni Samarqanddan chaqirib olib, muhrdorlik vazifasiga, 1476-yilda vazirlik lavozimiga ko'tarib, unga “Miri Kabir” (Ulug' amir) unvonini beradi. Bu lavozimdan Navoiy xalq manfaati, mamlakat obodonligi, madaniyat ravnaqi, adolat tantanasi uchun foydalanadi.

Hirotida “Ixlosiya” madrasasi, darveshlar uchun “Xalosiya” xonaqohi, bemorlar uchun “Shifohiya” kasalxonasi, “Dor ul-huffaz” (Qorixona) “Safoiya” xammomini qurdirgan. Xondamir yozishicha Navoiy o'z mablag'iga 52 ta rabot, 19 ta hovuz, 9 ta hammom, Astrobodda “Mir saroyi” va “Jome' masjidi”, Marvda “Xusraviya” madrasasini qurdirgan. Uning kutubxonasida 70 dan ortiq hattot va musavvirlar qo'lyozmalarni ko'chirish va ularni bezash bilan shug'ullangan. Navoiy o'zi qurdirgan muassasalardagi mudarris va talabalarni maosh bilan ta'minlashni o'z zimmasiga olgan. O'z huzuriga ilm ahlini chorlab, yosh iste'dodlarni tarbiya qilib, ularga sharoit yaratib bergan. 1487-yili Navoiy Astrabod

hokimi etildi. Bu yerda ikki yil hokimlagi davrida Hirotidagi savobli ishlarini davom ettirdi.

Kamoliddin Behzod (1455-1537) – buyuk musavvir va minatyurasoz, Alisher Navoiyning shogirdi. Nafis san'at tasvir (miniatyurasozlik) sohasida “Behzod maktabi”ni yaratgan ulug‘ siymo. Uning miniatyuralari tirikligidayoq va undan so‘ng musulmon Sharqida va G‘arbda qimmatli san'at asarlari deya baholanib, “Moniyi soniy” (Ikkinchi Moniy), “Sharq Rafaeli” deb nom olgan. Hirotida tug‘ilgan. Ota-onadan juda erta yetim qolib, bolalikdan mashhur hirotlik musavvir Amir Ruhulloh (Mirak Naqqosh) qo‘lida tarbiya topadi. 1487-yili Behzod Xusayin Boyqaro farmoni bilan Hirotidagi saltanat kutubxonasiga boshliq etib tayinlanadi. 1507-yili ko‘chmanchi o‘zbek qabilalari xoni Muhammad Shayboniyxon Hirotni egallaydi. Behzod uning saroyida ijodiy ishni davom ettiradi. Shayboniyxon ham unga shart-sharoitlar yaratib beradi. 1510-yil Hirot Safaviylar tomonidan bosib olindi.

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) – o‘zbek mumtoz adabiyotining yirik vakili, tarixchi olim, davlat va jamoat arbobi. U Hindistonda 332-yil hukm surgan Bobiriylar saltanatining asoschisi, temuriy hukmdorlarining so‘nggi nomoyandalaridan biri. Otasi Umarshayx Mirzo Amir Temurning nabirasi. Bobir Andijonda saroy muhitida o‘qib, tarbiyalandi. Otasi vafotidan so‘ng 1494-yil o‘n ikki yoshida Farg‘ona taxtiga o‘tirdi. Amir Temur davlatini qayta tiklash uchun 1495-1496-yillarda Samarqandga muvaffaqiyatsiz yurish qildi. 1497-1498-yillarda Samarqandni egalladi. Keyin Andijonda unga qarshi isyon ko‘tarilgach orqaga qaytishga majbur bo‘ldi. 1500-yilda Samarqandni ikkinchi marta egalladi. Alisher Navoiy bilan xat yozishdi. Shayboniyxon bilan kurashda muvaffaqiyatsizlikka uchrab Samarqandni tashlab ketishga majbur bo‘ldi. Shayboniyxon 1504-yilda Andijonni ham egallagach, Bobur janubga yo‘l olib, Qobulda o‘z hokimiyatini o‘rnatdi. 1505-1512-yillarda Movarounnahrqa qaytishga urinib ko‘rdi, ammo muvaffaqiyatga erisha olmadi. 1519-1535-yillarda Hindistonni qo‘lga olish maqsadida janglar olib bordi. 1526-yili Panipat jangida Hindiston sultoni Ibrohim Lodiy bilan va 1527-yilda Chitora hokimi Rana Sanga bilan bo‘lgan janglarda g‘alaba qozonib, Hindistonda o‘z hukmronligini o‘rnatdi.

Bobur 1530-yil dekabrda Agra shahrida vafot etdi, keyinchalik uning hoki vasiyatiga binoan 1533-yilda Qobulga olib kelib dafn etildi.

Uning ilmiy-adabiy merosi “Bobirnoma”, “Xatti Bobiriy”, “Mubayyin” (Bayonot beruvchi), “Harb ishi” va “Muxtasar” kabi asarlardan iborat.

Qozizoda Rumi - (1360-1437) yirik matematik va astronom. Xuroson va Movarounnahrda tahsil olgan. Taxminan 1400-yillarda faoliyatini davom ettirish uchun Samarqandga keladi. Amir Temur saroyida astronom Mavlono Ahmaddan ta'lim olgan, Mirzo Ulug'bekning aniq fanlarga qiziqishiga ta'sir ko'rsatgan va unga ustozlik qilgan. Ulug'bek astronomik maktabining yaratilishida Qozizoda Rumiyning xizmati katta bo'lgan. Uning tashabbusi bilan G'iyosuddin Jamshid Koshiy va boshqa olimlar Samarqandga taklif qilinganlar. Ulug'bek madrasasida matematika va astronomiyadan ma'ruzalar qilgan va "Aflotuni zamon" nomini olgan. Mirzo Ulug'bek uning darslarida ishtirok etgan. Qozizoda Rumi Ulug'bek rasadxonasi qurilishining rahbarlaridan biri bo'lgan. Koshiy vafotidan so'ng madrasaning boshqaruvchisi bo'lgan. Ulug'bekning barcha ilmiy tadbirlarida, jumladan, "Ziji Ko'ragoniy"ni tuzishda ishtirok etgan.

7-mavzu yuzasidan seminar darsi
"Muammoli vaziyat" jadvalini to'ldiring

Temuriylar davlatining parchalanish sabablari	Mirzo Ulug'bekning uzoq yillar davlatni barqaror boshqarishiga nimalar sabab bo'ldi	Muammolarni yechimining borishi

"T-sxema" jadvalini to'ldiring

Taxt uchun temuriyzodalar o'rtasidagi kurash sabablari nimalardan iborat edi ?	Temuriylar davrida fan va madaniyat rivojining ahamiyati qanday

Tayanch so'z va iboralar:

Movaraunnahr, Loy jangi, sarbadorlar harakati, sohibqiron, «Temur tuzuklari», markazlashgan davlat, saltanat, suyurg'ol, iqta', soliq tizimi,

temuriylar, turkiy til, adabiy o'zbek tili, Dashti Qipchoq, falakshunoslik, rasadxona, ra'iyat.

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. XIV asr birinchi yarmida Movaraunnahrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat.
2. Movarounnahrda sarbadorlar harakati va uning yakunlari.
3. Amir Temur Movarounnahr hukmdori. Samarqand – Temur davlatining poytaxti.
4. Amir Temurning Movarounnahrni mo'g'ullar zulmidan ozod qilishda va markazlashgan davlat tuzish yo'lidagi xizmatlari.
5. Temuriylar hukmronligi davrida Movarounnahrda ijtimoiy-iqtisodiy hayot.
6. Temuriylar hukmronligi davrida Movarounnahrda madaniy hayot.

Nazorat savollari

1. Amir Temurning markazlashgan davlat tuzish uchun olib borgan kurashlarining asosiy sababi nimada?
2. «Temur tuzuklari»ning muhim tarixiy manba sifatidagi ahamiyatini qanday izohlaysiz?
3. Amir Temur va temuriylar davrida soliq siyosatida adolat tamoyili haqida gapiring.
4. Nima uchun Amir Temurni Yevropa davlatlari xaloskori deb ataymiz?
5. Amir Temur vafotidan keyin temuriy shahzodalar o'rtasida toju taxt uchun ichki kurash sabablari nimada edi?
6. Alisher Navoiy va Mirzo Ulug'beklarning ilm-fanga qo'shgan hissalar haqida gapiring?

Adabiyotlar ro'yxati

1. Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. -T., 1994.
2. Mo'minov I. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni. -T., 1993.
2. Ahmedov B. Ulug'bek. -T., 1989.
3. Ahmedov B. Amir Temurni yod etib. -T., 1996.
4. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. -T.: Sharq, 2000.
5. Buyuk siymolar, allomalar. -T.: Meros, 1995, 1996, 1998 yillar.

8-mavzu. O'rta osiyo hududlarining xonliklarga bo'linib ketishi, uning sabablari va oqibatlari

- 1. XV asr oxiri - XVI asr boshlarida Movaraunnahrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat.**
- 2. Shayboniylarning Movarounnahrda yurishi va bosib olinishi, Buxoro xonligi va uning rivoji.**
- 3. Ashtarxoniylik hukmronligi davrida O'rta Osiyo.**
- 4. Buxoro amirligida ijtimoiy-siyosiy ahvol.**
- 5. Qo'qon xonligining ijtimoiy-siyosiy ahvoli.**

1. XV asr oxiri - XVI asr boshlarida Movaraunnahrdagi ijtimoiy-siyosiy hayot. Shayboniylar sulolasi hukmronligi davri, Buxoro xonligi va uning rivoji. Muhammad Shayboniyxon (1451-1510-yillar) XV asr oxiri – XVI asr boshlarida Dashti qipchoq qabilalariga boshchilik qilib kelgan Abulxayrxonning nabirasi Muhammad Shayboniyxon (Shohbaxt) Dashti Qipchoqda dasht urug'larini birlashtirib, o'z hokimiyatini mustahkamlaydi. Shayboniylar Movarounnahrda deyarli bir asr (1500-1599-yillar) hukmronlik qiladilar.

Shayboniylar sulolasining vakillari: Shayboniyxon (1500-1510), Ko'chkunchixon (1510-1530), Abu Said (1530-1533), Ubaydullaxon (1533-1539), Abdullo (1539-1540), Abdulatif (1540-1550), Navro'z Ahmadxon (1551-1556), Pirmuhammad (1556-1561), Iskandarxon (1561-1583), Abdullaxon II (1583-1598), Abdulmo'min (1598-1599), Pirmuhammad (1599-1601).

XV asrning 80-yillariga kelib, Abulxayrxonning nabirasi, Budoq Sultonning o'g'li Muhammad Shohbaxt Shayboniyxon (1451-1510) bobosining davlatini qayta tiklab, shayboniylar sulolasiga asos soladi. Yoshligida yetim qolgan Muhammad Samarqand, Buxoro shaharlarida saboq olib, o'z davrining bilimdon, o'qimishli kishisi bo'lib yetishadi. Muhammad Shayboniyxon kuchli davlat tuzish faoliyatini dastlab lashkar to'plash va yollanma qo'shin lashkarboshisi sifatida temuriylarga xizmat qilishdan boshlaydi. Shayboniyxon yollanma qo'shin boshlig'idan hatto xon darajasigacha ko'tariladi.

Tez orada Shayboniyxon harbiy harakatlar olib borib markazlashgan davlat tuzish maqsadida Boburdan 1501-yilda Samarqandni tortib olgan Shayboniyxon 1503-yilda Toshkentni, 1504-yilda Hisorni, 1505-yilda 10 oyilk qamaldan keyin Urganchni, 1507-yilda Hiroti, 1509-yilda Marvni o'ziga bo'ysindiradi. Natijada u Dashti Qipchoq, Xorazm, Movaraunnahr,

Xurosonni birlashtirgan Shayboniylar Mashhad va Tus shaharlarini egallab nafaqat Eronda Shoh Ismoil asos solgan Saffaviylar davlatiga xavf soladi, balki butun e'tiborini Samarqandga ham qaratadi.

Bu paytda Movarounnahrda boburiylar sulosaning shakllanish jarayoni ketayotgan edi. Yuqoridagi satrlarimizda aytilganidek, Shayboniylar o'limidan so'ng Shoh Ismoil qo'llab-quvvatlashi bilan Bobur 1511-yilda Hisor, Ko'lob, Qunduz, Badaxshon, Qarshi yerlarini fatx etib, Samarqand taxtini uchinchi marta egallaydi. Tarixiy manbalarda qayd qilinishicha, Bobur va boburiylar saltanatining vujudga kelishi va rivoji xususida quyidagi ma'lumotlar uchraydi. Aslida ushbu sulola tarixi 1494-yil 10-iyunda 12 yoshli Boburning Farg'ona taxtiga o'tirishi bilan boshlangan. Ya'ni Bobur amakisi Sulton Ahmad (1469-1494-yy. Samarqand hokimi), Toshkent hokimi, tog'asi Sulton Mahmudlar hujumlarini qaytarib, 1496-yilda Samarqand shahrini qamal qiladi, lekin qish yaqinlashib qolgani uchun qamalni to'xtatadi.

Uning ittifoqchilari shia mazhabidagi Eroniy qizilboshlilarning talon-tarojlari sababli mahalliy aholi Boburni qo'llab-quvvatlamadi. 1512-yil oxirlarida Ubaydulla sulton qo'shinlaridan Buxoro yaqinida mag'lubiyatga uchragan Bobur Movarounnahrda butunlay umidini uzadi. Qobul atrofida o'z hukmronligini to'la mustahkamlab, 1526-yil boshida Hindistonga yurish boshlaydi. Dehli yaqinida Ibrohim Lo'diy qo'shinlarini to'la tormor keltirib, u yerda yangi saltanat Boburiylar saltanatiga asos soladi. Bu saltanat Hindistonda 332-yil (1526-1858-yillar) hukmronlik qiladi. 1858-yilda so'nggi boburiy Bohodirshoh II (1837-1858-yy)ni ingliz mustamlakachilari taxtdan ag'darib Hindistonni o'z mustamlakasiga aylantiradilar.

2. Buxoro xonligi va amirligida ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Ashtarxoniylar sulolasi. Buxoro xonligi rasman 1510-yildan 1920-yilgacha mavjud bo'lgan. Buxoro xonligida uchta sulola Shayboniylar (1510-1601), Ashtarxoniylar (1601-1753) va Mang'itlar sulolasi (1753-1920) hukmronlik qilgan. Shayboniylar va Ashtarxoniylar sulolasidan chiqqan hukmdorlar nasl-nasabi jihatidan Chingizxon (1151-1227)ning uzoq avlodlari hisoblanganlar. Shuning uchun ham ular "xon" unvoni bilan yuritilganlar. Buxoro poytaxt qilib belgilanishi tufayli davlatning rasmiy nomi tarixiy adabiyotlarda Buxoro xonligi nomini oladi.

Amirlikning poytaxti Buxoro edi. Yirik shaharlardan **Samarqand, Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Termiz, Sherobod, Dushanbe, Ko'lob** va boshqalar amirlik tasarrufida edi. Marv va Chorjo'y shaharlari uchun Buxoro amirligi bilan Xiva xonligi o'rtasida, Jizzax, O'ratepa va Xo'jand

shaharlari uchun Buxoro amirligi bilan Qo‘qon xonligi o‘rtasida tez-tez urushlar bo‘lib, bu shaharlar qo‘ldan-qo‘lga o‘tib turgan.

Aholi etnik jihatdan ko‘pgina etnoslar va etnik guruhlardan iborat bo‘lgan. Ularning qariyb 57 foizini o‘zbeklar tashkil etgan. Sharqda Hisor, Dushanbe, Sharqiy Buxorodagi Vaxsh, Kafirnigon va Panj daryolari vodiylarida esa tojiklar tashkil qilar edi. Janubiy va g‘arbiy qismida turkmanlar, shimoliy-sharqiy tomonida qozoqlar va qirg‘izlar ham yashar edi. Shuningdek, amirlik hududida afg‘onlar, eronilar, arablar, yahudiylar, hindlar va boshqa xalqlar ham mavjud edi.

Shayboniyxon o‘limidan so‘ng 1512-yildan boshlab Buxoro viloyati noibi bo‘lib kelgan Ubaydullo sulton 1533-yilda Shayboniylar davlatining Oliy hukmdori etib ko‘tarildi. Ubaydulla sulton Samarqanddagi Ko‘chkunchixon avlodlari karshiligi sababli oliy hokimiyatni Buxoroda turib boshqaradi va Buxoroni davlat poytaxti deb e‘lon qiladi. Shayboniy Ubaydullaxon (1533-1539) davrida Buxoroning mavqei ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan kuchaydi. Ammo tarqoqlik davom etardi, Movarounnahr XVI asr o‘rtalarida ham mustaqil hokimliklardan iborat edi. Buxoroda Abdulazizxon, Samarqandda Abdulatifxon hukmdor edilar.

Samarqand hukmdori Abdulatifxon (1541-1552-yy.) bilan Buxoro xoni Abdulazizxon (1540-1550-yy.) o‘rtasidagi kurashni Toshkent va Sirdaryo bo‘yidagi shaharlarning hukmdori Baroqxon (Navro‘z Ahmadxon, 1540-1556) yanada kuchaytirdi. U hatto 1551-yilda Samarqandni bosib oldi. Karmana va Miyonqol hukmdori Abdulla Sulton Baroqxonga qarshi kurash olib bordi. Bu kurashlarda Iskandar Sultonning o‘g‘li Abdullaxon (1534-1598) o‘zining qat‘iyatliligi, yaxshi siyosatchi va sarkardalik qobiliyati bilan ajralib turdi. U 1561-yilda otasi Iskandarxonni oliy hukmdor deb e‘lon qildi. Tarqoqlikka barham berish, mamlakatni birlashtirish dolzarb bo‘lib turgan bir paytda Abdulla sultonni mahalliy juybar shayxlari qo‘llab-quvvatladi. Abdullaxon II Buxoro taxtini egallaydi. Abdullaxon II (1557-1561-yillarda amakisi Pirmuhammad, 1561-1583-yillarda otasi Iskandarxon oliy hukmdor deb e‘lon qilingan bo‘lsada, amalda hukmdor Abdullaxon II edi). 1557-yilda Buxoroni davlat poytaxti, mamlakatning siyosiy-ma‘muriy markaziga aylantiradi. Shu boisdan davlatning o‘zi ham Buxoro xonligi deb ataladigan bo‘ldi.

Buxoro xonligidagi muhim o‘zgarishlar, ayniqsa Abdullaxon II davrida yuz berdi. Xususan, Abdullaxon II markazlashgan Shayboniylar davlatini tiklash maqsadida amirlar va sultonlar bilan ayovsiz kurash olib bordi. Tinimsiz urushlar natijasida Farg‘ona (1573), Shahrisabz, Qarshi, Hisor viloyatlari (1574), Samarqand (1578), Toshkent, Shohruhiya,

Sayram, Ohangaron (1582), Balx (1583), Badaxshon (1584), Hirot (1588), Xorazm (1595), Abdullaxon qo‘lostiga birlashtirildi. U 1561-1583-yillarda otasi nomidan, 1583-1598-yillarda rasmiy xon sifatida davlatni boshqardi. Ammo 1598-yilda Abdullaxon II vafotidan so‘ng uning o‘g‘li Abdulmo‘min uzoq muddat taxtni boshqara olmadi. Tarixda so‘nggi Shayboniy hukmdori sifatida Pirmuhammadxon (1599-1601) o‘z faoliyatini olib boradi.

Ashtarxoniylar (Joniylar) sulolasi – Buxoro xonligida Shayboniylar sulolasining o‘rniga kelgan ikkinchi sulola **Ashtarxoniylar** hukmronligi davrida O‘rta Osiyoda ichki va tashqi siyosat borasida birmuncha o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Ashtarxoniylar XIV asrning 80-yillaridan boshlab Astraxan shahri (Hoji Tarxon, Ashtarxon) atroflarida hukmronlik qilganlar.

1556-yilda Astraxan (Hojitarxon) xonligi Rossiya tomonidan bosib olingach, Jo‘jixon nasliga mansub bo‘lgan Astraxan xoni Yormuhammad o‘z oila a‘zolari va qarindoshlari bilan Buxoroga keladi. Buxoro xoni Iskandarxon (1561-1583) Yormuhammad va uning hamrohlariga o‘z mamlakatidan boshpana beradi. Yormuhammadxonning o‘g‘li Jonibek Sultonga o‘z qizi Zuhraxonimni xotinlikka beradi. Shu nikohdan uch o‘g‘il (Dinmuhammad, Boqimuhammad, Valimuhammad) dunyoga keladi. Buxoro xoni Abdulmo‘min o‘ldirilgandan so‘ng shayboniylar naslidan valiahd yo‘qligi uchun Jonibekning o‘g‘li 1601-yilda Boqimuhammad xon taxtiga o‘tiradi. Shundan so‘ng Buxoro xonligida ashtarxoniylar (joniylar) sulolasining hukmronligi boshlanadi.

Bu paytda Buxoro davlatining zaiflashib qolganligidan foydalangan Eron shohi Nodirshoh XVIII asrning 30-40-yillarida Buxoro xonligiga yurish qiladi. Aniq qilib aytganda, 1740-yilda Eron hukmdori Buxoroga qo‘shin tortganda Abulfayzxon og‘ir shartlarga ko‘nib, sulh tuzishga majbur bo‘ldi va Nodirshoh hokimiyatini tan oldi. Abulfayzxonning Eronga qaramligini tan olish bilan Ashtarxoniylarning mustaqil hukmronligi tugadi. Mamlakat boshqaruvi 1743-yilgacha Muhammad Hakimbiy, uning vafotidan keyin Muhammad Rahimbiy qo‘lida bo‘ldi. Buxoro amirligidagi jadal islohot va o‘zgarishlar, shuningdek, 1785-1800-yillarda Amir Shohmurod o‘z hukmronligi davrida sodir bo‘ldi. Jumladan, u bir qancha soliqlarni kamaytiradi, katta yer egalariga tarxon yorlig‘ini berib, ba’zi to‘lovlardan ozod qiladi. 1800-1826-yillarda Buxoro taxtni amir Haydar boshqaradi. Uning hukmronligi davrida o‘zaro ichki nizolar va tashqi yurishlar bo‘lib turdi. Bular asosan Xiva xonligi va Xurosonga uyushtirilgan yurishlar edi.

Ashtarxoniylar hukmronligi davrida Buxoro xonligida katta nufuzga ega bo'lgan mang'it sulolasining vakillaridan biri bo'lgan Muhammad Rahim 1753-yilda o'zini Buxoro amiri deb e'lon qiladi. Shundan e'tiboran Buxoro xonligi Buxoro amirligi deb atala boshlangan.

3. Xiva xonligining tashkil topishi va ravnaqi. Xorazm hududlarini Shayboniyxon 1505-yilda egallashga muvaffaq bo'ladi. Shayboniyxon vafot etgach (1510-y.) Xorazmning aslzoda kishilari tashabbusi bilan mamlakat taxtiga Shaybon avlodlaridan bo'lgan Berka Sultonning o'g'li Elbarsxonni o'tqazishga qaror qiladilar. Berka Sulton Muhammad Shayboniyxon xonadoniga qarindosh hisoblangan. O'zbeklar sulolasining birinchi vakili Elbarsxon davrida (1511-1516) poytaxt Vazir shahridan Urganch shahriga ko'chiriladi. Amudaryo o'z o'zanini o'zgartirib shimolga – Orol dengiziga qarab oqa boshlagach, Arab Muhammadxon (1602-1621) poytaxtni Qo'xna Urganchdan Xiva shahriga ko'chiradi. Poytaxt Xiva shahri qilib belgilanishi munosabati bilan davlatning rasmiy nomi tarixiy adabiyotlarda Xiva xonligi deb yuritila boshlangan.

Xiva xonligi 1511-yildan 1920-yilgacha hukmronlik qilgan. Unda ikkita sulola vakillari Dashti qipchoq o'zbeklari sulolasi (1511-1770) va mahalliy Qo'ng'irotlar sulolasi edi (1770-1920-yy).

Hududiy jihatdan Xiva xonligi janubda Eron bilan, sharqda Buxoro amirligi, g'arbda Kaspiy dengizi, shimolda qozoq juzlari bilan chegaradosh bo'lgan. Suvsiz cheksiz Qoraqum, Qizilqum sahrolari Xiva xonligini hududiy jihatdan boshqa mamlakatlardan ajratib turar edi. Ma'muriy hududiy jihatdan Xiva xonligi *Xozarasp, Gurlan, Xonqa, Ko'na-Urganch, Qo'shko'pir, Pitnak, Gazovot, Qiyot, Shoxabboz, Shavot, Toshhovuz, Ambor-manok, Urganch, Xo'jayli, Shumanay, Qo'ng'irot* kabi beklik yoki viloyatlarga bo'lingan.

Xivada shayboniylar sulolasi hukmronligi 1770-yilgacha davom etdi. Xiva xonligi poytaxti Urganch edi. XVII asr oxiri – XVIII asr boshlarida Amudaryo o'zanining o'zgarishi munosabati bilan Urganchning mavqei pasaydi, aholisi qulayroq joyga ko'chib borib joylashadi va bu yerda Yangi Urganch shahri paydo bo'ladi. Bu orada Xiva shahrining mavqei ko'tariladi. 1556-yilda Avaneshtxon Xivani davlat poytaxti deb e'lon qiladi, biroq u o'z hukmronligini faqat Xivadagina o'tkaza olar edi. Arab Muhammadxon (1602-1623) davrida Xivaning mavqei kuchayib, xonlikning rasmiy poytaxtiga aylandi. Xiva xonligi tasarrufiga Amudaryo quyi oqimidagi vohalar, Mang'ishloq, Dehiston (Mashhad) va O'zboy atrofidagi ko'chmanchi turkman hududlari kirardi.

Xiva xonligi taxti uchun kurashlar XVII asrda yanada avj oladi. Xususan, 1602-1621-yillarda taxtga Arab Muhammadxon o'tiradi. Ammo bu paytda Xiva xontigida davlat parokandaligi yuqori cho'qqiga yetadi. Xonlikka qozoqlar va qalmiqlar talonchilik yurishlari qilib mamlakat aholisining tinchini buzishga sabab bo'lgan bo'lsa, mamlakat ichida mavqei kuchaygan darvesh shayxlari ta'siridagi Arab Muhammadning o'g'illari Habash va Elbarslarning otasiga qarshi chiqishi parokandalikni avj oldirdi va qatl ettiradilar. So'ngra taxt 1621-1623-yillarda Elbarsxon va Habash sultonlar tomonidan, 1623-1643-yillarda Isfandiyor tomonidan boshqarilgan. 1643-1663-yillarda Abulg'ozixon taxtni boshqaradi. Bu davrda Xiva va Buxoro o'rtasidagi o'zaro yer va mulk uchun kurashlar davom etaveradi.

Ammo uning hukmronligi davrida markaziy hokimiyat nisbatan kuchaydi. Turkman, qalmiqlarga qarshi muvaffaqiyatli urush olib borgan Abulg'ozihon Buxoro xonligi hududlariga ham talonchilik yurishlari qildi. Xiva askarlari Chorjo'y, Vardanza, Qorako'l, Karmanagacha bo'lgan yerlarni bir necha bor talashdi. 1662-yilda Abdulg'ozzi Buxoro xoni bilan sulh tuzishga majbur bo'ladi. Xususan, 1663-1687-yillarda Anushaxon hukmronligi davrida ham Buxoro va Xiva o'rtasidagi urushlar yana avjiga chiqadi. Masalan, Xiva qo'shinlari Buxoro, Samarqand, Qarshiga hujum qilib turdilar. 1685-yilda G'ijduvon yaqinidagi mag'lubiyatdan keyin Buxoroning Xivadagi ta'siri kuchaydi. Subhonqulihon Anushaga qarshi fitna uyushtirib, uning o'g'li Ernakka taxtni egallashga yordam beradi. Otasini ko'r qilib, taxtni egallagan Ernak (1687), hokimiyatni uzoq vaqt saqlab qola olmadi. Subhonqulihon Xivadagi tarafdorlari yordamida taxtga Shohniyozni (1688-1702) o'tqazib, amalda Xivani vassal davlatga aylantiradi.

1687-yilda taxtni Ernak, 1688-1702-yillarda Shohniyoz boshqaradi. Biroq, xonlikda tinchlik bo'lmadi. Uzoq yillar davomida xonlik tepasida turgan o'zbek qabilalari bilan turkman qabilalari o'rtasida, shuningdek, shahzodalar o'rtasida tinimsiz urushlar bo'lib turdi. Xiva va Buxoro hukmdorlari o'rtasida Murg'ob daryosi bo'ylari uchun, Marv uchun qirg'inborot urushlar bo'lib turar, bu hududlar qo'ldan-qo'lga o'tardi.

Ayniqsa hali qo'shni davlatlarning Xivaga tajovuzi davom etardi. Jumladan, xonlikka shimoldan qalmoqlar, qozoqlar, Ural kazaklari tez-tez xujum qilib falokatlar keltirardi. XVIII asr o'rtalarida Eron shohi Nodirshoh, uning o'g'li Nasrullo Xiva xonligini bosib olib, o'z boshqaruvini o'rnatdi, turkman qabilalarini Xorazmdan Xurosonga ko'chirdi. Biroq Xiva xonligida tinchlik bo'lmadi. Eron hukmdorlariga

qarshi tez-tez g'alayonlar bo'lar, aholi boshi oqqan tomonga ketardi. Shunday vaziyatda xonlikdagi o'zbek qabilalaridan Qo'ng'iro't urug'ining boshlig'i Muhammad Amin inoq 1770-yilda hokimiyatni qo'lga oldi va Xiva xonligida yangi sulola – **Qo'ng'iro'tlar sulolasiga** asos soldi (bu sulola 1920-yilgacha hukm surdi). Muhammad Amin Inoq turkmanlar qo'zg'olonini bostirdi, Buxoro hukmdorining hujumini daf etdi va Xiva xonligidagi viloyat hokimlarini markaziy hokimiyatga bo'ysundirdi.

Xiva xoni Sherg'ozixon davrida Rossiya Xiva munosabatlarida birmuncha yengilik sodir bo'lgandek edi. Aynan shu davrda Rossiya podshosi Petr I Xiva xonligini o'rganish va tobe qilish maqsadida Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy rahbarligida Xivaga harbiy ekspeditsiya yuboriladi. Xiva xoni Sherg'ozixon davrida xonlikdagi siyosiy nizolar mamlakatning iqtisodini izdan chiqaradi. Sherg'ozixon 1717-yilda xonlikka tashrif buyurgan rus ekspeditsiyasini yaxshi kutib oladi. Uning maslahati bilan qo'shinlar butunlay qirib tashlanadi.

Ham xon, ham shoir sifatida faoliyat olib borgan Muhammad **Rahimxon II (Feruz)** 1864-1910-yillarda hokimiyatni boshqaradi. Bu davrda xonlik madaniy muhitida, adabiy muhitda ijobiy siljishlarga erishilgan. osoyishtalik birmuncha hukm surgan. Ammo Muhammad Rahimxon II davrida Xiva-Rossiya munosabatlari keskinlashadi, bu esa 1873-yilda Rossiyaning Xiva xonligini bosib olishi bilan yakun topadi. U Rossiyaga vassal, ammo mustaqil davlat sifatida 1920-yilgacha hukmronlik qiladi.

4. Qo'qon xonligida ijtimoiy-siyosiy ahvol. Xonliklar davrida madaniyat. Qo'qon xonligi hududiy jihatdan sharqda *Sharqiy Turkiston, g'arbda Buxoro amirligi va Xiva xonligi bilan chegaradosh edi. Xonlik hududi shimolda Rossiya bilan chegaralanardi. Xonlikning janubiy chegaralari Qorategin, Ko'lob, Darvoza, Sho'g'non singari tog'li hududlarni o'z ichiga olgan.* Bu hududlar uchun Buxoro amirligi bilan o'zaro urushlar bo'lar, ular doimo qo'ldan-qo'lga o'tib turgan. **Qo'qon, Marg'ilon, O'zgan, Andijon, Namangan, Toshkent, Chimkent, Turkiston, Avliyo-Ota, Pishpak, Suzak, Oq-machit** kabi yirik shaharlar uning tasarrufida edi.

1710-yilda ancha kuchli ta'sirga ega bo'lgan, o'zbeklarning ming urug'i boshlig'i **Shohruhbiy** hokimiyatni qo'lga oladi. Shohruhbiy o'z hukmronligi davrida Qo'qon, Namangan, Marg'ilon, Konibodom, Isfara atroflarini bo'ysundirib, o'z hokimiyatini mustahkamlaydi. Uning davomchisi Muhammad Abdurahimbiy 1721-1733-yillarda Xo'jand, O'ratepa, Samarqand, Jizzax, hatto Shahrisabzni o'ziga bo'ysundirib,

mamlakat hududlarini ancha kengaytiradi. Uning vafotidan so‘ng ukasi 1733-1750-yillarda Abduikarimbiy taxtni boshqaradi. 1750-1754-yillarda Qo‘qon taxti 1750-1751-yillarda Abdurahmonbiy 1751-1753-yillarda Erdonabiy, 1753-1754-yillarda Bobobeklar tomonidan boshqarilgan. 1755-yilda Erdonabiy 2 chi marta hokimiyatga keladi. U 1758-1769-yilgacha hokimiyatni boshqaradi.

1770-1800-yillarda Qo‘qon xonligi Norbo‘tabek tomonidan idora etiladi. 1798-1810-yillarda Olimxon hukmronligi yillarida qo‘qon xonligining siyosiy mavqei birmuncha yuksaladi. Olimxon harbiy islohot o‘tkazib, qo‘shinni kuchaytirgach, harbiy yurishlar qilib, Angren vohasi, Toshkent, Chimkent va Turkistonni o‘ziga bo‘ysundiradi va Rossiya imperiyasi bilan bevosita aloqalar o‘rnatish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Xonlikning mavqei kuchayib bordi va 1805-yilda Olimxon tomonidan «xon» unvoni joriy etilgach, xonlikning maqomi ham o‘zgarib, endi u qo‘qon xonligi va hukmdorlari xon unvoni bilan yuritiladigan bo‘ldi.

8-mavzu yuzasidan seminar darsi **“Klaster” yoyish usuli.**

Bu usulning asosiy jihati shundaki, o‘rganilayotgan mavzu talabalar faoliyatining turlicha namoyon bo‘lishiga va umumiy xulosaga kelish bilan yakunlanadi, mavzu yuzasidan fikr-mulohazalarni erkin holda bayon etilishiga olib keladi. Bu usuldan foydalanish uchun guruhdagi talabalarni 3-5 guruhlariga ajratish lozim. Mavzuni yanada kengroq va batafsilroq o‘zlashtirish uchun o‘qituvchi hamda talabalarda qo‘shimcha adabiyotlar, ma’ruza matnlari, xarita, rasm va portretlar bo‘lishi lozim.

“Klaster” tuzish bosqichlari:

I . Auditoriya yozuv taxtasiga yoki vatman qog‘oziga guruhlar soniga qarab mavzuga doir «kalit so‘zlar» yoki «tayanch so‘z va iboralar» yoziladi. Bu talabalar tomonidan bajarilishi ham mumkin.

Masalan: Shayboniylar sulolasi, sulton, bek, amaldor, Abdullaxon, Ashtarxoniylar (joniylar) sulolasi, mang‘itlar, amirlik, Xiva xonligi va hokazo.

II. Duskada ushbu so‘z va iboralarga tegishli fikrlar, tezislar, faktlar, umumiy tushunchalar, hodisa va jarayonlar qog‘ozga yozib qo‘yiladi.
Masalan:

- *Movarounnahrda shayboniylar sulolasining oʻrnatilishi. Boburning davlat arbobi, olim sifatidagi faoliyati.*

- *Movaraunnahr va Xurosonning shayboniylar tomonidan bosib olinishi. Xiva xonligi.*

- *Ashtarxoniylar sulolasining tashkil topishi.*

- *Buxoro xonligining tashkil topishi.*

- *Qoʻqon xonligi va uning taraqqiyot.*

- *Oʻrta osiyo xonliklari davrida oʻlkada ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayot.*

III. Asosiy tushuncha va iboralar oʻrtasidagi aloqadorlik chizmada koʻrsatiladi.

IV. Guruhlardagi barcha talabalar individual tarzda yoki jamoa boʻlib, umumlashgan holda oʻz variantlarini qogʻozga tushiradilar.

V. Guruhlarda fikrlar shajarasi umumlashtiriladi va yakuniy xulosaga kelinadi.

VI. Oʻqituvchi talabalar faoliyatini va bilimlarini umumlashtiradi va baholaydi.

Ushbu dars mavzusi davomida umumiy muammo tanlanishi mumkin, masalan **“Turkiston xonliklar davrida, oʻlkada ijtimoiy-siyosiy ahvol”**. U doskaga yozib quyiladi. Agar u oldindan talabalarga berib qoʻyilsa dars yanada jozibali va qiziqarli boʻladi.

Tayanch soʻz va iboralar

Muhammad Shayboniyxon, Movaraunnahr, Bobur, «Boburnoma» asari, Xuroson, Shayboniylar sulolasi, sulton, bek, amaldor, Abdullaxon, Ashtarxoniylar (joniylar) sulolasi, mangʻitlar, amirlik, Xiva xonligi, Elbarsxon, qoʻngʻirotlar, ming urugʻi, Shohruhbiy, Qoʻqon xonligi, soliqlar Rossiya imperiyasi.

Mustaqil taʼlim mavzulari

1. Temuriylar davlatining inqirozi, Movaraunnahr va Xurosonning shayboniylar tomonidan bosib olinishi.

2. Boburning davlat arbobi, olim sifatida jahon tarixidagi oʻrni. «Boburnoma» asarining ahamiyati.

3. Shayboniylar sulolasining boshqaruv tizimi.

4. Xiva xonligida yer egaligi va soliq tizimi.

5. Buxoro xonligining tashkil topishi.

Nazorat savollari

1. Buxoroda hokimiyatning mang'itlar qo'liga o'tishi va xonlikning amirlik deb atalishining boisi nima?
2. Xiva xonligining tashkil topishi xususida gapiring.
3. XVIII asr boshlarida Qo'qon xonligining tashkil topishi xususida nimalarni bilasiz?
4. Xonliklarda yer egaligi va soliqlar tizimi haqida gapiring.
5. XVI-XIX asrlarda xonliklardagi ijtimoiy-siyosiy ahvol qanday edi?

Adabiyotlar ro'yxati

1. Ziyoyev H. O'zbekiston mustaqilligi uchun kurashlarning tarixi. - T., 2001.
2. Ibrohimov A. Bizkim o'zbeklar. -T.: Sharq, 1999.
3. O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. // Mas'ul muharrirlar D.A.Alimova, E.V.Rtveladze. -T., 2001.
4. O'zbekiston tarixi. «Darslik». // Mas'ul muharrir t.f.d. R.X.Murtazayeva. -T., 2005.
5. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. «Darslik». -T., 2006.
6. Oblomurodov N., Tolipov F. O'zbekistonda soliqlar tarixi. -T., 2009.

9-mavzu. O'zbek xonliklarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi. Mustamlakachilik zulmiga qarshi milliy-ozodlik harakati. Jadidchilik.

1. O'rta Osiyo masalasida Angliya-Rossiya raqobati.
2. Rossiya imperiyasi tomonidan O'rta Osiyo xonliklarining bosib olinishi.
3. Rossiya imperiyasi tajovuziga qarshi Turkistonda milliy-ozodlik harakatlari.
4. O'lkada jadidchilik harakati va milliy uyg'onishning shakllanishi.

1. O'rta Osiyo masalasida Angliya-Rossiya raqobati. XIX asr ikkinchi yarmiga kelib Buyuk Britaniya va Rossiya davlatlari manfaatlari Turkistonda to'qnashadi. Ikki davlat bir-biridan yashirin ravishda O'rta Osiyoga kirish, xonliklardagi hukmron sulolalar bilan til topish yo'llarini qidirar edilar.

Chor hukumatining Turkistonni bosib olish rejalaridan xabardor bo'lgan Angliya hukumati Rossiya rejalarini barbod qilish choralari ko'rar edi. **Ost-Indiya** kompaniyasi tomonidan josuslik ma'lumotlari to'plash maqsadida yuborilgan E.K.Meyendorf 1824-yildayoq Buxoroda bo'lgan, ammo maqsadiga erisha olmay halok bo'lgan edi. 1831-1833-yillarda mazkur kompaniya leytenant Aleksandr Berns Hindistondan Afg'onistonga, undan Buxoroga sayyoh sifatida keladi. Angliya hukumati Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarini Rossiyaga qarshi ittifoqqa uyushtirishga harakat qilar edi.

Shu maqsadda 1841-1842-yillarda Angliya hukumati mayor Konnolinini Xivaga, polkovnik Stoddartni Buxoroga maxsus missiya bilan yuboradi. Ular Xiva xoni va Buxoro amiri huzurida bo'lib, Rossiya tajovuzidan saqlanish uchun uchala xonlik bir-birlariga yordamlashishini, kuchlarni birlashtirishni, ittifoq tuzishni taklif qilib, rus qo'shinlariga qarshi kurashish uchun qo'shin bilan yordam berishga va'da qiladilar.

Rossiya imperiyasi Turkiston o'lkasini egallagan davrdan boshlab o'zining diplomatik, iqtisodiy mustamlakachilik niyatlarini amalga oshirishga kirishadi. Buning uchun birinchi navbatda Rossiya gubernyalaridagi sanoat korxonalarini muntazam ravishda xom ashyo bilan ta'minlab turuvchi temir yo'llar qurilishi mo'ljallanadi. O'rta Osiyoda temir yo'llar qurilgandan so'ng ularda yo'lovchilar tashilmaganligi bois, poezdlar orqali yuk tashish ancha arzon hamda ulardan hech qanday boj olinmaganligi ma'lum.

2. Rossiya imperiyasi tomonidan O'rta Osiyo xonliklarining bosib olinishi. Ma'lumki, 1839-1840-yillarda graf Perovskiy boshchiligidagi Xiva xonligiga harbiy yurishlar muvaffaqiyatsizlikka uchragan edi. XVIII-XIX asrning birinchi yarmi davomida rus hukumati Pyotr I orzularini amalga oshirish yo'lida uning vasiyatlarini bajarib, Qipchoq dashtlarini o'ziga bo'ysundirdi va u yerda harbiy istehkomlar bunyod etdi. Bu davrda Rossiya uchun sanoatni rivojlantirish, uni xom ashyo bilan ta'minlash va ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish uchun yangi bozorlar izlash kechiktirib bo'lmas vazifa edi.

Shu maqsadda maxsus belgilangan reja asosida chor qo'shinlarining hujumi endi Qo'qon xonligiga qaratiladi. Zamonaviy qurollar bilan to'la ta'minlangan 2 mingdan ortiq rus qo'shini mag'lubiyatga uchragan general Perovskiy boshchiligida **1853-yil** yozda **Oqmachit qal'asiga** hujum qiladi. Oddiy qurollar bilan qurollangan 400 ga yaqin qal'a himoyachilari 20 kun davomida dushman hujumini qaytarib, mardlik, jasurlik, vatanparvarlik timsoli bo'lib tarixga kirgan edilar. Aynan shu paytda ya'ni 1853-1856-

yillardagi Qrim urushi sababli Rossiya O'rta Osiyodagi harbiy harakatlarini to'xtatishga majbur bo'ladi. Qo'qon xonligidagi faol harakatlar 1860-yil yozidagina qayta tashkil qilinadi.

Shu tariqa 1860-yilda zamonaviy harbiy texnika bilan qurollangan chor qo'shinlari Qo'qon xonligi hududiga qarashli harbiy istehkomlarga hujum qilib, To'qmoq, Pishpak va boshqa qal'alarni bosib oladilar. Perovski va Gosfordlarning harbiy harakatlari amalda Rossiyaning O'rta Osiyoga e'lon qilinmagan bosqinchilik yurishining boshlanishi edi. Turkistonni bosib olish masalasi podsho Aleksand II tomonidan 1859 va 1861-yillarda o'tkazilgan saroy kengashida muhokama qilinadi va birinchi navbatda Qo'qon xonligini bir yoqlik qilish, unga qarshi harbiy harakatlarni boshlashga qaror qilinadi.

O'rta Osiyo xususidagi raqobatda Rossiya imperiyasi ustunlik qilganligi ma'lum. Angliya Rossiyaning harbiy kuch bilan O'rta Osiyoni egallashga qaratilgan harakatlarini to'xtatib qola olmadi. Shu maqsadda 1864-yil may oyida Qo'qon xonligi hududiga Sharq tomondan polkovnik Chernyayev qo'mondonligidagi Rossiya qo'shinlari, G'arbdan polkovnik Verevkin qo'shinlari bostirib kiradi. Ular tomonidan Qo'qon xonligining muhim va tayanch shaharlari Avliyoota, So'zak, Turkiston shaharlari egallanadi. Bosqinchlar **1864-yil 14-iyulda Chimkentga** yurish boshlaydilar. Turkiston shahri yaqinidagi Iqon qishlog'ida uch kun davomida qattiq janglar bo'lib o'tdi. Jangda Mulla Aliquli qo'shinlari g'olib chiqadi, Chernyayev qo'shinlari orqaga chekinishga majbur bo'ladi.

Mulla Aliquli o'z qo'shinlarini bosqinchilar egallagan shaharlarni ozod qilish uchun jangga tayyorlayotgan bir paytda Buxoro amiri Muzaffarning Qo'qon xonligi hududlariga bostirib kirganligi to'g'risida xabar olinadi. Mulla Aliquli o'z qo'shinlari bilan Qo'qon himoyasiga o'tlanishga majbur bo'ladi. Vaziyat Chernyayevga qo'l keladi, uning qo'shinlari Orenburg otryadlari bilan Sayramda qo'shilib, 1864-yil 14-sentyabrda Chimkentga yangidan yurish uyushtiradi va shaharni bosib oladilar. Chernyayev 1864-yil 2-oktyabr kuni Toshkentga hujum boshlaydi. 1860-1864-yillarda Pishpak, To'qmoq, Avliyo-ota, Turkiston, Chimkent shaharlari va ular atrofidagi qishloqlarni bosib oladilar. Bu janglarda ko'ngilli himoyachilar, Qo'qon xonligi sarkardasi mulla Alimqul va boshqalar o'z qahramonliklari bilan vatanparvarlik namunalari ko'rsatadilar.

Toshkent uchun bo'lgan janglardan so'ng 1865-yili bosib olingan hududlarda Turkiston viloyati tashkil qilinadi, 1867-yil iyul oyida **Turkiston general gubernatorligi** tashkil etiladi. Markazi Toshkent

bo'lgan Sirdaryo viloyati, markazi Verniy bo'lgan Ettisuv viloyatlari general-gubernatorligi tarkibiga kiritiladi. General-gubernator va okrug qo'mondoni etib general-ad'yutant **K.P. fon Kaufman** tayinlanadi. Unga biror davlatga urush e'lon qilish, sulh tuzish, harbiy-ma'muriy, moliyaviy-iqtisodiy, fuqarolik ishlarini mustaqil hal qilish huquqlari berilgan, shu boisdan u «yarim podsho» deb atalgan.

Turkiston General gubernatorligi dastlab ikkita viloyat (Ettisuv va Sirdaryo)dan iborat bo'lgan. Keyinchalik Farg'ona (1876-y), Samarqand (1868-y) va Kaspiyorti viloyatlari (1881-y) ham tashkil etiladi. Gubernatorlikning markazi Toshkent shahri edi. Turkiston general gubernatori podsho tomonidan tayinlanib unga o'lka boshqaruvida mutlaq hokimiyat vakolatlari berilgan bo'lib, mahalliy aholi uni «yarim podsho» deb atardi.

1886-yil 12-iyulda imperator Aleksandr III tasdiqlagan Turkiston o'lkasini idora qilish to'g'risidagi yangi Nizomga ko'ra o'lka boshqaruvi to'rtta asosiy bo'limdan tarkib topgan edi (**ma'muriy tuzilish, sud tuzilishi, er tuzilishi, soliqlar** va yig'imlar). Turkiston General gubernatorligi Rossiyada podsho hokimiyati ag'darilguniga qadar amalda bo'ldi. Oktyabr davlat to'ntarishidan so'ng uning o'rnida 1918-yil aprel oyida RSFSR tarkibida Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi (TASR) tashkil etiladi.

Rossiya imperiyasining Turkiston xonliklariga yurishi dastlab Buxoro amirligiga qaratiladi. Buxoro amiri Muzaffarning ko'rgan tadbirlariga, xalqning qahramonona qarshiliklariga qaramasdan 1868-yil **1868-yil may-iyun oylarida Zirabuloq**da bir necha bor to'qnashadilar. Amir qo'shinlari tor-mor etiladi. Bu orada istilochilarga qarshi Samarqandda qo'zg'olon ko'tariladi. Shaxrisabz, Kitob beklari Jo'rabek va Bobobek hamda amirning o'g'li Abdumalik To'ra 27-may kuni Samarqandga qo'shin bilan yetib kelib, qo'zg'olonchilar bilan birgalikda fon Kaufman tomonidan Samarqandda qoldirilgan polkovnik Nazarov va mayor Shtempel boshliq harbiy qismlar bilan qattiq jang qiladilar. Jang 8 kun davom etadi. 500 kishidan iborat dushman kuchlaridan 275 tasi o'ldiriladi va yarador qilinadi.

1868-yil 23-iyunda Kaufman bilan amir Muzaffar o'rtasida sulh shartnomasi imzolanadi. Buxoro amirligi Rossiyaning vassaliga, ya'ni xorijiy mamlakatlar bilan mustaqil aloqalar qila olmaydigan davlatiga aylantiriladi. Sulhga binoan Xo'jand, O'ratepa, Jizzax, Samarqand, Kattaqo'rg'on Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritiladi. Amir oltin hisobida 125 ming tilla (500 ming rubl) tovon to'lash, rus

savdogarlari uchun amirlikda qulay sharoit yaratish majburiyatini oladi. Rossiya hukumati o'zining O'rta Osiyodagi bosqinchilik harakati bilan G'arb mamlakatlari, jumladan, Angliya bilan munosabatlarni keskinlashtirmaslik tadbirlarini ham ko'radi.

Shu tariqa **1873-yil 12-avgustda Xivaga yaqin Gandimiyon** qishlog'ida Kaufman bilan Muhammad Rahimxon o'rtasida shartnoma imzolanadi. Shartnomaga muvofiq Xiva xonligi Rossiyaning vassaliga aylantiriladi. Amudaryo quyi oqimining o'ng tomonidagi yerlar Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritiladi, xonlikka oltin hisobida 2 million 200 ming so'm tovon to'lash majburiyati yuklatiladi. Rossiya savdo-sanoatchilari Xiva xonligida bojsiz savdo qilish, xonlik hududida yer olish, sanoat korxonalari qurish huquqini oladilar. Xon o'zini Rossiya podshohining itoatkor xizmatkori, deb tan olishga majbur bo'ladi.

1873-yilda Farg'ona vodiysida Xudoyorxonga qarshi qo'zg'olon boshlanadi. Qo'zg'olonchilarning bir qismiga qirg'iz mulla Ishoq Hasan o'g'li boshchilik qiladi. U Qo'qon xoni Olimxonning nevarasi Po'latxon deb e'lon qilinadi va u Namanganga kelib qo'zg'olonga rahbarlik qila boshlaydi. Ayni paytda xonlikda Xudoyorxonning o'g'illari **Nasriddinbek va Muhammad Aminbek**, Sherali dodxoh, Abdurahmon oftobachi va boshqalar ham bosh ko'taradilar. Ular bir tomondan, Rossiya imperiyasi bosqinchilariga qarshi, ikkinchi tomondan, Kaufmanga batamom tobe bo'lib qolgan Xudoyorxonga qarshi kurash boshlagan edilar. Xalq qo'zg'olonchi kuchlarga ergashadi. Qo'zg'olonchilar 1875-yil 9-oktyabrda Qo'qonni egallaydilar. Xudoyorxon ularni bostirishga ojizlik qilib, 1875-yil 22-iyulda Qo'qondan Toshkentga qochib ketadi. Kaufman Xudoyorxonning 40 aravadagi qimmatbaho boyliklarini musodara qilib, o'zini Orenburgga surgun qiladi.

Boshqaruv, moliya va soliq tizimi. Vaholanki o'lkaning ma'muriy bo'linishiga e'tibor qaratilsa, 1886-yilda qabul qilingan «Turkiston general-gubernatorligini boshqarish to'g'risida»gi Nizomga muvofiq uning tarkibida uездlar, volostlar, qishloq oqsoqolliklari va ovul jamoalari faoliyat yuritgan. XIX asr 80-yillari oxirida Gubernatorlik tarkibida 5 ta viloyat, 23 ta uезд, ularning tarkibida volostlar mavjud bo'lgan. Umuman, XX asrning birinchi choragiga kelib, Turkiston general-gubernatorligi beshta – Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand, Ettisuv, Kaspiyorti viloyatlariga, viloyatlar uездlarga, uездlar bo'lislarga, bo'lislar uchastkalarga bo'linib boshqarilgan.

3. Rossiya imperiyasi tajovuziga qarshi Turkistonda milliy-ozodlik harakatlari. Ijtimoiy-iqtisodiy ahvol. Tarixiy manbalarda, arxiv hujjatlarida Rossiya imperiyasi qo'shinlarining O'rta Osiyo hududiga kirib

kelishi bilan, unga qarshi xalq ozodlik harakatlari boshlanganligi va bu chor hukumatining ag'darilishiga, qolaversa mustaqillikka erishganimizga qadar davom etganligi haqidagi ma'lumotlar beriladi. Bu ma'lumotlar asosida O'rta Osiyo xalqlarining chorizmga qarshi olib borgan quyidagi eng yirik va ommaviy tus olgan kurashlarini qayd qilishimiz mumkin:

1837-1846-yillarda Sulton Kenesarin rahbarligidagi, keyinchalik Buxoro amirligining, Shahrisabz bekligidagi harakatlar, 1871-yilda Eshon Eshmuhammad boshchiligida Sirdaryo viloyatidagi chiqishlar; 1871-yildagi Farg'onada Etimxon qo'zg'oloni; 1872-yilda Chirchiqdagi isyonlar, 1873-76-yillar Qo'qondagi Pulatxon qo'zg'oloni; 1892-yildagi Toshkent qo'zg'oloni; 1898-yildagi Andijonda Dukchi Eshon qo'zg'oloni; 1899-yildagi Sirdaryo viloyatidagi harakatlar, 1916-yildagi Jizzax qo'zg'oloni va boshqalar.

XIX asr 70-yillar boshlaridagi Farg'onadagi xalq harakatlarini alohida qayd etish lozim. 1868-yilda Kaufman bilan sulh shartnomasi tuzib, Qo'qon xonligining katta hududlarini Rossiya ixtiyoriga bergan va Rossiya hukmronligini tan olgan Xudoyorxon siyosatidan nafaqat oddiy xalq, balki yirik yer egalari ham norozi edilar. Qo'qon xonligida elchi va josus vazifasini bajargan polkovnik Shaufus ma'lumotlariga qaraganda norozi beklar tepasida Abdurahmon oftobachi turgan. 1872-yilda xon siyosatiga qarshi xalq harakati ayniqsa kuchaydi. Bundan foydalangan Abdurahmon oftobachi o'z tanishi mulla Ishoq Hasan o'g'lini qirg'izlar orasida Pulatxon nomi bilan qo'zg'olon ko'tarishga undaydi va o'zi ham bu harakatga qo'shiladi. Qo'qon taxtiga uning o'gli Nasriddinbek (1875-76) xon qilib ko'tarildi.

Qo'zg'olonchilar kelishuviga binoan esa Pulatxon xon etib saylanishi kerak edi. Nasriddinbekning xonlikka ko'tarilishi va uning ham ruslar bilan kelishuv siyosatini olib borishi, qo'zg'olonchilar o'rtasida norozilik keltirib chiqardi. Natijada Margilon, Namangan, Andijon hududlarida Pulatxon tarafdorlari yerlarni kambag'allarga bo'lib berib, xon siyosatiga qarshi chiqdilar. Qo'qon xonligining ruslarga qarashli bo'lgan yerlarida ham norozilik chiqishlari avj ola boshladi. Bu rus hukumatini xavotirga solib qo'ydi va Kaufman Qo'qon xonligini tugatish to'g'risida podshoning roziligini so'rab, iltimosnoma jo'natdi. Qo'qon xonligi hududiga esa Skobelev boshchiligida harbiy jazo otryadi kiritildi. Bu vaqtda Nasriddinxon hokimiyatdan chetlashtirilib, vodiya Pulatxonning mavqei oshib ketgan edi.

O'rta Osiyo xalqlarining mustamlakachilarga qarshi kurashida Yoqubbek va u boshqargan Ettishahar davlati (1865-1877) ham muhim

o‘rin egallaydi. Chunki ular Qo‘qon, Buxoro, Xiva vatanparvarlarining rus bosqinchilariga qarshi kurashlarida yordam berib turishgan. Shu sababli Turkistondagi so‘nggi mustaqil davlatni tugatish Rossiya uchun kechiktirilmas vazifa bo‘lib qoldi. 1877-yil 22-iyunda rus qo‘shinining o‘uljaga bostirib kirishi shu magsadni amalga oshirishga qaratilgan edi. Amir Yoqubbekning to‘satdan vafot etishi Ettishahar davlati qo‘shinining maglubiyatga uchrashiga sabab bo‘ldi. Oqmachit, Chimkent, Toshkent mudofaalarini tashkil qilishda jonbozlik ko‘rsatgan Yoqubbek Turkiston ozodligi uchun kurash yo‘lida jon baxshida etgan qahramonlarimizdan biridir.

1878-yili Mingtepada chorizmning siyosiy-iqtisodiy zulmiga qarshi Etimxon boshchiligidagi g‘alayon ko‘tarildi. Bunday g‘alayon 1879-yilda Farg‘ona viloyatida ham sodir bo‘ldi. Bu qo‘zg‘olonlar kuch bilan bostirilsa ham aholining qahr-gazabidan xavfsiragan Farg‘ona viloyati gubernatori gayri-qonuniy soliq yig‘uvchilarni ishdan olib tashlashga majbur bo‘ldi.

1889-1890-yillarda Farg‘ona vodiysi va Toshkent hududlarida ko‘plab xalq harakatlari, qurolli to‘qnashuvlar bo‘lib o‘tdi. Shulardan biri Darveshxon qo‘zg‘olonidir. Andijon uezdining Qo‘rg‘ontepa volostida yuqori tabaqaga mansub bo‘lgan vatanparvar Darveshxon qo‘shin To‘plashga kirishdi. U mustamlakachilik tuzumiga qarshi ochiqdan-ochiq qurolli qo‘zg‘olonga tayyorgarlik ko‘rdi, ammo Farg‘ona viloyati harbiy ma'murlari katta kuch yuborib Darveshxon kuchlarini tor-mor etdi, uning yordamchisi Mo‘minboy ushlab olinib, dorga osildi.

1892-yilgi qo‘zg‘olon ko‘plab tarixiy adabiyotlarda rus hukumatini o‘lkaning bir qancha shaharlarida vabo kasali tarqalishining oldini olish uchun Toshkent shahrida ko‘rilgan chora-tadbirlariga qarshi ko‘tarilgan qo‘zg‘olon deb ta'riflangan bo‘lsa-da, aslida bu qo‘zg‘olon Rossiya imperiyasining o‘lkada ko‘p yillar davomida olib borgan mustamlakachilik siyosatiga qarshi qaratilgan edi.

XIX asr oxirlarida Rossiyaning mustamlakachilik siyosatiga qarshi o‘lka xalqlarining milliy ozodlik harakatining yana bir yorqin namunasi 1898-yil may oyida Andijonda bo‘lib o‘tgan **Dukchi Eshon** qo‘zg‘oloni orqali namoyon bo‘ldi. Dukchi Eshon Mingtepa qishlogidan turib Farg‘ona shaharlari va Qirg‘iz yerlaridagi mustamlakachilardan norozi aholini birlashtirish va bu zulmni ag‘darib tashlash uchun harakat boshladi.

Manbalarda qayd etilishicha, qo‘zg‘olonchilar soni 500 ga yaqin bo‘lgan. Dukchi eshon o‘lkadagi mustamlaka siyosatiga qarshi aholini birlashtirishga harakat qildi. Qo‘zg‘olon stixiyali tarzda boshlanadi. 1898-yil 17-may kuni eshon boshliq qo‘zg‘olonchilar Qutchi, Qoraqo‘rg‘on va

Oqchi, Qo‘yli qishloqlariga kirib borishib, ularning soni tobora ortib borgan. Qo‘zg‘olonchilar Andijonga kirganlarida ularning soni taxminan 2000 kishiga yetadi. Qo‘zg‘olonchilar Andijondagi mustamlakachilarning harbiy garnizoniga bostirib kiradilar va kazarmadagi miltiqlarni qo‘lga kiritib, harbiy qismdagilarni o‘qa tutadilar. Tezda harbiy garnizon shaharni o‘rab olib, qo‘zg‘olonni harbiy kuch bilan shafqatsizlarcha bostiradilar.

1916-yil 25-iyunda qabul qilingan podsho farmoni chorizm mustamlaka siyosatining mudhish natijalaridan biri bo‘ldi. «Chekka o‘lka xalqlari»ni armiyaga olib, qo‘llariga qurol berish loyihasidan xavfga tushgan chor hukumati, buning o‘rniga ularni qonli, adolatsiz jahon urushi ehtiyojlarini qoplash uchun front orqasidagi og‘ir ishlarga majburan safarbar qildi. Bu farmonning mazmuni mahalliy aholi o‘rtasida «oq podsho urushga odam olarmish» yoki «urushga mardikor olinarmish», degan gaplar tarqalishiga sabab bo‘ldi.

Farmonga muvofiq, «chekka o‘lka xalqlari»ning 19 dan 43 yoshgacha bo‘lgan erkak aholisi safarbar qilinishi mo‘ljallandi. Shuning uchun bu tadbirning yerli xalqlar uchun naqadar mashaqqat ekani ko‘rinib turibdi. Safarbarlik yozda, qishloq xo‘jalik ishlari ayni qizigan paytda o‘tkazilishi lozimligini hisobga olsak, mehnatkashlar ommasi juda og‘ir ahvolga tushganligini payqash qiyin emas.

Ijtimoiy-iqtisodiy ahvol. Ayniqsa Turkiston Rossiyaning markazi bilan temir yo‘l orqali bog‘langach, rus kapitali (sarmoyalari) o‘lkaga oqib kela boshladi. Turkiston xom ashyo bazasida savdo-sanoat yuritish, zavod-fabrikalar qurishga intiluvchilarga Rus-Osiyo banki, Moskva savdogarlar banki, Rossiya davlat banki pul qarz berib turar edi. Natijada bir qator zavodlar, savdo shoxobchalari, oziq-ovqat ishlab chiqaruvchi korxonalar qurildi. 1913-yilda tuzilgan «Beshbosh» degan paxta-yog‘ shirkati Turkistonda 29 ta paxta zavodi qurdi, o‘lkada yetishtirilgan paxtaning 30 foizini xarid qilardi, 80 ming tonna paxta tolasini tashib ketar, 160 ming tonna chigit tayyorlardi. Katta sarmoyador Vodyayevlar Turkistonda «Vodyayevlar 200 savdo uyi»ni tashkil etib, 30 ta paxta zavodi quriladi.

1912-yilda Farg‘ona vodiysi ham Rossiya bilan temir yo‘l orqali bog‘lanadi. Mustamlaka Turkistonda temir yo‘llarni qurib bitirilishi o‘lkani Rossiya sanoatining g‘ildiragiga yanada mahkamrok bog‘laydi. O‘lkaning xom ashyo yetkazib beruvchi manba sifatidagi o‘rni mustahkamlangach, bu yerga turli firma va birjalar kirib kela boshladi va ular Turkistonning iqtisodiy hayotida jadallik bilan o‘z ta’sirini kuchaytirib boradi. Ular o‘lkadan xom ashyo olib ketish, Rossiyadan sanoat va qishloq

xo‘jalik mahsulotlari olib kelib sotish bilan cheklanmay, sug‘oriladigan yerlarni sotib olib paxta ekishni kengaytiradilar.

Paxtachilikning rivojlanishi bunday firma, birjalar, mahalliy sudxo‘r va savdogarlar uchun katta imkoniyatlar yaratib beradi. Ular asosan xom ashyo yetishtirish yo‘liga o‘tib olgan dehqonlarga kelasi yil oladigan hosili hisobidan pul qarz berganlar. Dehqonlarning moddiy ahvoli og‘irlashgan sari ularning hosildan tushgan daromadi qarzini to‘lashga, yerga ishlov berishga, oilasiga oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olishga ham yetmagan, ikkinchi tomondan, katta yer maydonlari mahalliy boylar va sudxo‘rlar qo‘liga o‘tib keta boshlagan.

Ayniqsa XIX asrning birinchi yarmi va o‘lkada Rossiya imperiyasi bosqini arafasida va undan so‘ng qishloq xo‘jaligidan olinadigan daromadlar o‘lkada xalq daromadlarining 65-70 foizdan ziyodrog‘ini tashkil qilgan. Qolgan qismi ishlab chiqarishning boshqa tarmoqlari – sanoat, hunarmandchilik korxonalari, savdo, transport va boshqa sohalarga to‘g‘ri kelib, ular ham qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash yoki unga xizmat ko‘rsatishga asoslangan edi.

O‘lkada sanoat asta-sekin rivojlanishi bilan milliy burjuaziya va ishchilar sinfi vujudga kela boshladi. Mahalliy xalq orasidan paxta tozalovchi, moy va ko‘n-teri zavodlari xo‘jayinlari yetishib chiqdi. Turkiston o‘lkasidagi 220 ta paxta tozalash zavodidan 117 tasi, shu jumladan, Farg‘ona, oblastida 94, Samarqandda 15 ta va Sirdaryo oblastida 8 ta zavod milliy burjua vakillari qaramog‘ida edi, 75 ta ko‘n-teri zavodidan 54 tasi, 34 sovun tayyorlash zavodidan 20 tasi ularniki edi. V.V.Zaorskaya va K.A.Aleksandrning keltirgan ma'lumotlariga qaraganda, Turkistondagi hamma sanoat korxonalarida 20925 ishchi bo‘lib, ulardan o‘zbeklar 12702 kishi, tojiklar 1142, qirg‘izlar va qozoqlar 944 kishi edi.

4. O‘lkada jadidchilik harakati va milliy uyg‘onishning kuchayishi. Jadid (arabcha “jadid” – yangi) – yangilanish, yangi zamonaviy maktab, matbaa, milliy taraqqiyot usullari, yo‘llari tarafdorlarining umumiy nomi. Jadidchilik XIX asr oxiri va XX asrning birinchi choragida turkiy musulmon o‘lkalarida (Qrim, Kavkaz, Volgabo‘yi-Bulg‘or va Janubiy Ural havzasi, Turkiston) shakllanib kelayotgan milliy burjuaziya muhitida vujudga kelgan. U o‘sha davrdan Turkistondagi milliy-ozodlik harakatining mafkurasi – Turkiston milliy mustaqillik mafkurasi vazifasini bajardi.

Bu g‘oya va maqsadlar 1917-1924-yillarda “Turkiston muxtoriyati” (1917-yil noyabr – 1918-yil fevral), Buxoro va Xorazm Xalq

Respublikalari davrida (1920-1924-yillar), qisqa muddatda va qisman bo'lsada amalga oshirilgan edi.

Qrim, Kavkaz, Volgabo'yi-Bulg'or va Janubiy Uraldagi jadidchilikka Ismoilbek Gaspirali rahnamolik qilgan. Turkistonda bu harakatga Maxmudxo'ja Behbudiy va Munavvar Qorilar, Buxoroda jadidchilik harakatiga Abdurauf Fitrat, Xiva jadidlariga esa Polvonniyoz xoji Yusupov va Boboovsalimovlar yetakchilik qilganlar.

Jadidchilikning Turkistondagi taraqqiyotini quyidagi davrlarga ajratish mumkin:

Birinchi davr 1885-1895-yillar, *ikkinchi davr* 1895-1905-yillar, *uchinchi davr* 1905-1914-yillar, *to'rtinchi davr* 1914-1917-yillar, *beshtinchi davr*, *oltinchi davr* 1918-1924-yillar, *yettinchi davr* Turkiston parchalanib (1924), jadidchilikning keyingi taraqqiyoti "milliy respublikalar" doirasida bordi. Jadidchilik asosan madaniyat-maorif, maktab va matbaa ishlarida "Chig'atoy gurungi" g'oyalarini amalga oshirishga, milliy ozodlik harakatini jonlantirishga urindi. Sakkizinchi davr 1931-yildan to 1937-38-yillar orqali 50-yillarning birinchi yarmigacha, qatag'onga uchrash davrigacha.

Jadidlarning xalq ma'rifati uchun kurash dasturi uch asosiy yo'nalishdan iborat bo'lgan:

- *yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish;*
- *umidli, iqtidorli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish;*
- *turli ma'rifiy jamiyatlar tuzish hamda ziyolilarning kuchli firqasini tashkil etishga qaratilgan gazetalarni chop etish.*

Ushbu dasturni amalga oshirish borasida Mahmud Xo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydulla Xo'ja Asadulla Xo'jayev, Abdulla Avloniy, Abdulhamid Cho'lpon va boshqa ziyolilar jonbozlik ko'rsatishdi. Yangicha o'qitish musulmon bolalariga qisqa vaqt ichida dunyoviy, diniy ta'lim berish dasturi asosida olib borildi.

Rossiyadagi fevral inqilobidan keyin Turkiston jadidlarining «taraqqiyparvarlar» oqimini tashkil qilgan radikal qismi ancha keng qamrovli, bir qator siyosiy talablarni ilgari surdi. Fevral demokratik inqilobi Rossiyada yangi davlat tuzumi o'rnatilgandan so'ng federativ davlat shaklida muxtoriyat olishga umid bog'lagan jadidlarni ruhlantirib yubordi. Ayni paytda, milliy siyosiy partiyalar va tashkilotlar, jumladan, jadidlar tomonidan «**Sho'roi Islomiya**», «**Ittifoqi muslimin**», «**Turon**» kabi bir qator tashkilotlar tuzildi. Bu paytga kelganda jadidlar tub yerli aholi ijtimoiy tarkibining turli qatlamlarini o'z ortlaridan ergashtira oldilar. Ular Turkistonning Rossiya Demokratik Federativ Respublikasi tarkibida

milliy-hududiy muxtoriyat olish uchun astoydil harakat qilishga kirishdilar. Demokratik huquq va erkinliklar berilgan va konstitutsion jihatdan kafolatlanishi lozim bo'lgan demokratik jamiyatni shakllantirish – ustuvor maqsad qilib belgilandi.

Munavvarqori Abdurashidxonovning guvohlik berishicha, «**Ittihodi taraqqiy**» (1917-1920), «**Milliy ittihad**» (1920-1925), «**Milliy istiqlol**» (1925-1929) va «**Turkiston Milliy Birligi**» (1921-1923) (raisi Ahmad Zakiy Validiy) maxfiy tashkilotlari o'lkada hokimiyatni qo'lga olish maqsadida faoliyat yuritgan.

9-mavzu yuzasidan seminar darsi

Ushbu darsda talabalarning umumiy faolligi va javoblarning yanada qiziqarliligini ta'minlashda “**Mo'jizalar maydoni**” o'yin darsining ahamiyati katta.

“Mo'jizalar maydoni” darsi

1. 1892-yilning yozida Toshkentda “Vabo isyoni” deb nomlangan qo'zg'olon bo'lib o'tgan. Bu qo'zg'olonning boshlanish sababi bilan bog'liq bo'lgan nomdir. Ushbu qo'zg'olon tarixda voqealari jarayoni bilan bog'liq nom bilan ham ataladi. Qo'zg'olonning voqealar jarayoni bilan tarixda qolgan nomini toping.

--	--	--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--	--

2. Rossiya imperiyasi 1865-yilda Toshkent shahrini bosib olganda shahar mustamlakachilar tomonidan ayovsiz o'qqa tutilib, vayron etilgan. Bu esa shaharda milliy ozodlik harakatini boshlanishiga sabab bo'lgan. Masala mohiyatidan kelib chiqib, katakchalarga harflar to'g'ri joylashtirilsa, shahar mudofaasiga boshchilik qilgan tarixiy shaxs nomi kelib chiqadi.

3. Turkiston general gubernatori 1907-yilda Nomoz Botirni (Pirimqulov)ni tutish uchun maxsus operatsiya tashkil etib, komissiyaga Samarqand viloyati harbiy gubernatori bilan birga yana bir davlatning hukmdorini ham mas'ul qilib tayinlaydi. Bu davlat va uning hukmdorining nomlari katakchalarda yashiringan. Ularni toping.

--	--	--	--	--	--	--

Davlatning nomi

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Hukmdorning nomi

4. 1905-1907-yillardagi rus inqilobi Turkistonga ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Bu yerda bolsheviklar tashkil etgan to'qnashuvlar davomida Morozov rahbarligida "Toshkent inqilobiy qo'mitasi" tuzilib, uning o'lkadagi mavqei juda katta bo'lgan. Hatto, Turkiston general gubernatori vazifasini bajaruvchi Saxarov ham Petrogradga telegramma yuborish uchun qo'mitadan ruxsat so'rashga majbur bo'lgan. O'sha davrda odamlar mana shu tashkilotni qanday nom bilan ataganlar.

--	--	--	--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--	--	--

O'yin darsida katakchalar javobini topish tartibi.

1. Bu uslubda darsning tashkil etilishi guruhdagi barcha talabalarni faollashtiradi. Hatto faol bo'lmagan talabalar faollashadi. Ular o'z javob variantlari bilan bal olishga harakat qiladilar.

2. Imkon qadar hamma o'z javob variantlarini aytishga harakat qiladilar.

3. Aytilgan javob variantlari to'g'ri kelmasa, o'qituvchi biroz talabalarga yon bosib, katakchalardagi ayrim harflarni ochadi.

Masalan, namunada berilgan 1905-1907-yillarda Turkistonda (Toshkentda) tuzilgan ta'sirli tashkilotni odamlar qanday nom bilan ataganlar? Savolining javobini topish tartibini olaylik. Talabalar o'z variantlarini aytdilar, ammo javob to'g'ri emas. Endi o'qituvchi ikki javob katakchalarining birinchi va oxirgi harflarini ochadi.

--	--	--	--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--	--	--

Yana talabalar harflarga qarab, javob variantlarini ayta boshlaydilar. Ammo, to'g'ri javobni topa olmaydilar. O'qituvchi yana bittadan harf, ya'ni oxirgidan ikkinchi harfni ochadi.

--	--	--	--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--	--	--

Endi to'g'ri javob variantini topish yana osonlashdi. Bir necha yaqin variantlar aytilib, oxiri to'g'ri javob: **Muvaqqat hukumat** javobi topiladi.

4. Har bir seminar darsida 15 tagacha ana shunday savol-javoblar jarayonini o'tkazish mumkin.

Bu uslubda o'qituvchi javob variantlari bilan faol qatnashayotgan talabalarga muhim e'tibor qaratishi lozim. To'g'ri javob variantini topganlar albatta baholanadi. To'g'ri javobni topolmagan bo'lsa ham, o'z variantlari bilan faol ishtirok etayotganlarni ham tegishli ballar bilan rag'batlantirish lozim.

5. O'qituvchi savol va javobning mazmuni va uning mohiyatiga qarab, to'g'ri javob uchun bal belgilashi mumkin.

Masalan, bir katakli savol javobi uchun 1 bal, ikki katakli savol javobi uchun 2 bal va hokazo. Ayrim hollarda biror talaba ikki katakli javobning yarmini, ya'ni bitta katak javobini to'g'ri topib, 2-katak javobini noto'g'ri aytishi mumkin. Buni ham inobatga olish zarur.

Tayanch so'z va iboralar

Rossiya imperiyasi, Qo'qon xonligi, Turkiston general-gubernatorligi, vassal, Kaufman, Gandimiyon shartnomasi, Po'latxon, Nasriddinbek, rus-tuzem maktablari, adabiyot, fan, san'at, ijtimoiy-falsafiy fanlar, milliy ozodlik harakati, Andijon qo'zg'oloni, jadidlar.

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. XIX asr o'rtalarida o'zbek xonliklarining ijtimoiy-siyosiy ahvoli va o'zaro munosabatlari.
2. O'rta Osiyo masalasida Angliya bilan Rossiya o'rtasidagi raqobat.
3. Rossiya imperiyasi qo'shinlarining Qo'qon xonligiga hujumi va uning oqibatlari.
4. Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi.
5. Rossiya imperiyasining Buxoro amirligini bosib olinishi va oqibatlari.

Nazorat savollari

1. Rossiya imperiyasi tomonidan o'lkada mustamlakachilik siyosati o'rnatilishining oqibatlari.
2. Mustamlakachilik boshqaruv tizimining o'rnatilishi.
3. Rus-tuzem maktablarining tashkil topishi va faoliyati.
4. Turkiston xalqlarining chorizm mustamlakachilik zulmiga qarshi milliy ozodlik harakati va uning bosqichlari.

5. Farg‘ona vodiysidagi xalq harakatlari. Qurbonjon dodhoh, Yoqubbek.
6. 1892-yildagi Toshkent qo‘zg‘oloni.
7. 1898-yilgi Andijon qo‘zg‘oloni.
8. XX asr boshlarida Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti.
8. Turkistonda jadidlar harakatining yuzaga kelishi.
9. Birinchi jahon urushining o‘lkamiz hayotiga salbiy ta'siri.
10. 1916-yildagi xalq qo‘zg‘oloni va uning xarakteri.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Ziyoyev H. O‘zbekiston mustaqilligi uchun kurashlarning tarixi. - T.: 2001.
2. O‘zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida. -T.: Sharq, 2000.
3. Alimova D.A. Djadidizm v Sredney Azii. Puti obnovleniya, reformi, borba za nezavisimost. -T.: O‘zbekiston, 2000.
4. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. // Davriy to‘plam. (Tahrir hay'ati t.f.d. D.A.Alimova, t.f.d. S.S.A'zamxo'jayev va boshqalar). -T., 1999.
5. Oblomurodov N., Tolipov F. O‘zbekistonda soliqlar tarixi. -T., 2009.

10-mavzu. Turkistonda sovet hokimiyatining o‘rnatilishi. Sovet hokimiyatining O‘zbekistonda amalga oshirigan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy tadbirlari

Reja:

1. 1917-yil fevral inqilobining va oktyabr davlat to‘ntarishining Turkistonga ta'siri, o‘lkada ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar.
2. «Turkiston Muxtoriyati»: milliy davlatchilikda yangi bosqich. TASSR davrida Turkiston.
3. XX asr 20-30-yillarida Turkistonda ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy hayot.
4. Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekiston.
5. Urushdan keyingi yillarda O‘zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayoti.
6. Sobiq ittifoqdagi ma'muriy buyruqbozlik tizimining O‘zbekistonga ta'siri.

1. 1917-yil fevral inqilobining va oktyabr davlat to'ntarishining Turkistonga ta'siri, o'lkada ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar. Butun Rossiyada jadal ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar sodir bo'layotgan bir sharoitda 1917-yil 25-oktyabrda bolsheviklar tomonidan Petrogradda davlat to'ntarishi sodir bo'ladi. Sovetlarining II qurultoyi chaqirilib, Petrogradda V.I.Lenin boshliq Sovet hukumati tuziladi. Turkistondagi bolshevistik tashkilotlar, ularning ta'sirida Toshkent soveti tuziladi. 1917-yil 27-oktyabrda Toshkentda boshlangan qo'zg'olon natijasida 1-noyabrda Muvaqqat hukumatining Turkiston qo'mitasi ag'dariladi. Toshkentda hokimiyat sovetlar qo'liga o'tdi. 1917-yil 15-22-noyabr kunlari Toshkentda Turkiston ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetlarining III o'lka qurultoyi hokimiyat masalasini hal etdi. Unda bolshevik, Kolesov boshchiligida Turkistonning ishchi-dehqon hukumati, xalq Komissarlar Soveti tuziladi. Uning tarkibiga 7 ta bolshevik va 8 ta menshevik vakillar kiritiladi. Uning tarkibiga mahalliy millat aholisidan birorta ham vakil kiritilmadi.

Ammo bolsheviklar tomonidan ishlab chiqilgan "Rossiya xalqlari huquqlari Deklaratsiyasi", "Ezilgan va ekspluatatsiya qilinuvchi xalq huquqlari Deklaratsiyasi", "Rossiya va Sharq musulmonlariga" xitobnomasi hamda boshqa hujjatlarda millatlarning erki, huquqlari, vakolatlari belgilab berilgan edi. Unda shunday so'zlar bor edi: "Bundan buyon sizlarning urf-odatlariniz, milliy va madaniy muassasalariniz ozod va daxlsiz deb e'lon qilinadi. O'z milliy xatlaringizni erkin va bermalol qura beringiz, sizlarning bunga haqqingiz bor", - deyilgan edi.

2. «Turkiston Muxtoriyati»: milliy davlatchilikda yangi bosqich. Turkiston xalqlarining 1917-yil oktyabr davlat to'ntarishidan keyin bolsheviklar tomonidan e'lon qilingan millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilashi to'g'risidagi dekretiga muvofiq e'lon qilgan mustaqil davlat shunday nom bilan atalgan. 1917-yil 26-28-noyabrda Qo'qon shahrida Turkiston o'lka musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi (s'ezdi) bo'lib o'tdi. Qurultoyda 27-noyabr kuni qabul qilingan qarorda shunday deyiladi: "Turkistonda yashab turgan turli millatlarga mansub aholi Rossiya inqilobi da'vat etgan xalqlarning o'z huquqlarini o'zlari belgilash xususidagi irodasini namoyon etib, Turkistonni Federativ Rossiya Respublikasi tarkibidagi hududiy jihatdan muxtor deb e'lon qiladi, shu bilan birga muxtoriyatning qaror topish shakllarini Ta'sis majlisiga havola etadi". 28-noyabrda tarkib topayotgan yangi davlatning 8 kishidan iborat tarkibda Hukumati tuziladi:

1. **M.Tinishpaev** – Bosh vazir, ichki ishlar vaziri, II-chaqiriq Davlat Dumasining a'zosi, Muvaqqat hukumat Turkiston komitetining a'zosi, muhandis.

2. **Islom Sulton Shoahmedov** (Shagiahmedov) – bosh vazir o‘rinbosari, Butunrossiya musulmonlari kengashi Markaziy qo‘mitasining a'zosi, huquqshunos.

3. **Mustafo Cho‘qae**v – tashqi ishlar vaziri, Turkiston Musulmonlar Sho‘rosi Markaziy qo‘mitasining raisi, huquqshunos.

4. Ubaydulla Xo‘jaev – harbiy vazir, Butunrossiya musulmonlar kengashi MQ a'zosi, huquqshunos.

5. **Hidoyatbek Yurali Agayev** – yer va suv boyliklari vaziri, agronom.

6. **Obidjon Mahmudov** – oziq-ovqat vaziri, Qo‘qon shahar dumasining rais o‘rinbosari, tog‘-ko sanoati muhandisi.

7. **Abdurahmon O‘razayev** – ichki ishlar vazirining o‘rinbosari, huquqshunos.

8. **Solomon Abramovich Gersfeld** – moliya vaziri, huquqshunos.

Turkiston Muxtoriyati atigi 72 kun umr ko‘rgan bo‘lsa ham, u erksevar xalqimizni milliy mustaqillik va istiqlol uchun kurashga da'vat etdi. 1918-yilning erta bahoridan avval Farg‘ona vodiysida, so‘ngra butun Turkistonda istiqlolchilik harakati boshlanib ketdiki, bu harakat bolsheviklarning zo‘ravonligiga qarshi kurash sifatida 20 yildan oshiqroq davom etdi.

Turkistodagi sovet hukumati 1918-yil 14-fevralida Farg‘ona viloyati hududida favqulodda harbiy holat joriy etadi. Ular muxtoriyat vakillarini taslim bo‘lishga da'vat qiladilar. Ayni vaqtda Toshkentdan Perefilev boshchiligida qurollangan ko‘p sonli qo‘shinlar yetib kelib, Qo‘qon shahari bombardimon qilinadi. Bolsheviklar qizil armiya vakillari va armanlarning dashnoqlar harakati a'zolaridan tuzilgan qurolli kuchlardan ham foydalanadilar.

Shu tariqa **Turkiston Muxtoriyati** hukumati qizil askarlar va dashnoqlarning qonli hujumlari oqibatida ag‘darib tashlanadi. Ammo Qo‘qon va uning atrofidagi tinch aholini talash, o‘ldirish avjiga chiqadi. Faqat Qo‘qonning o‘zida uch kun davomida 10 000 ga yaqin kishi o‘ldiriladi. Hukumat boshlig‘i Mustafo Cho‘qaev shaharni tark etib, yashirinishga majbur bo‘ladi. Sodir bo‘lgan barcha holatlar o‘lkada milliy istiqlolchilik harakatini boshlanib ketishiga sabab bo‘ladi. Aholi orasidan yetishib chiqqan mahalliy mirshabalar, sarbozlar boshchiligida dastlab Qo‘qon va uning atroflarida, so‘ngra butun Farg‘ona vodiysida ozodlik

harakati kuchayib ketadi. Ushbu harakat keyinchalik butun Turkiston hududlariga tarqalib ketadi.

1918-yilning 20-aprelidan 1-mayigacha Toshkentda bo'lib o'tgan o'lkada Sovetlarining V qurultoyida **TASSR** Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzilganligi e'lon qilinadi. Turkiston muxtoriyatining ag'darilishi natijasida Turkistonda o'rnatilgan sovet hokimiyatiga qarshi harakat markazi Farg'ona vodiysi bo'ldi. Turkistonda sovet hokimiyati va bolshevikcha tuzumga qarshi istiqloлчаilik harakati 1918-yil fevral oyining oxirlarida boshlangan edi. Bu harakatning asosiy harakatlantiruvchi kuchlari dehqonlar, chorakorlar, mardikorlar, hunarmandlar va kosiblar bo'lgan.

Milliy harakatning boshlanishi Kichik Ergash faoliyati bilan bog'liqdir. 1918-yil 27-fevralda Qo'qon atrofidagi **Bachqir qishlog'ida** bo'lgan janglarning birida **Kichik Ergash** shahid bo'lgach, uning o'rniga **Katta Ergash** ozodlik bayrog'ini o'z qo'lga oladi. O'lkada vaziyat yanada chigallashgan bir sharoitda milliy harakatda bo'linish sodir bo'ladi. Qo'qon atroflarida Katta Ergash kurashga otlangan bo'lsa, Marg'ilonda esa militsiyaning sobiq boshlig'i Muhammad Aminbek Ahmadbek o'g'li Madaminbek kurash boshlaydilar.

1920-yilda Buxoro amirligiga qarshi qizil armiya harakatlari boshlanadi, Buxoro shahri bombardimon qilinadi. Said Olimxon Buxoroni qizil askarlardan tozalab, ag'darib tashlangan amirlik tuzumini qayta tiklash va hokimiyatni qo'lga olishga intiladi. Ammo kuchlar teng emasligi bois barcha ozodlik harakatlari zoye ketadi. Amir Olimxon 1921-yil sentabrda bo'lgan Buxoro qo'rboshilarining qurultoyida "Islom lashkarboshisi" unvoniga sazovor bo'ladi va Buxorodagi barcha istiqloлчаilarning Oliy bosh qo'mondoni qilib saylanadi.

Milliy istiqloлчаilik harakati Xorazmda ham jiddiy tus oladi. Qurolli kurashga asli kelib chiqishi turkman Junayidxon boshchilik qiladi. 1918-yil oktabr oyida, Yosh xivaliklar aralashuvi natijasida Junayidxon va Asfandiyorxon o'rtasiga nizo kelib chiqadi. Bundan foydalangan Junayidxon Asfandiyorxonni o'ldirib, uning o'rniga akasi Sayid Abdullonni xon deb e'lon qiladi. Junayidxon Xiva xonligi hududida bolsheviklardan mustaqil bo'lgan davlatni saqlab qolishga harakat qilar edi. 1918-yil noyabr oyida Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi yerlarda tashkil qilingan sovet hukumatiga qarshi Junayidxon bir necha marotaba urushlar olib boradi. 1919-yil aprel oyida sovet hukumati bilan Junayidxon o'rtasida Xiva yaqinidagi **Taxta** qishlog'ida shartnoma tuziladi. Ammo unga ikkala tomon ham amal qilmadi.

1920-yil 26-30-aprel kunlari Xorazm mehnatkashlarining birinchi qurultoyi bo'lib o'tadi, unda Xiva xonligi hududida Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tashkil etilganligi e'lon qilinadi. **XXSR** ning Polvonniyoz Hoji Yusupov raisligida Xalq Nozirlar kengashi tuziladi.

3. XX asr 20-30-yillarida Turkistonda ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy hayot. 1918-yil 20-aprelida sovetlarning V o'lka s'ezdida RSFSR bilan Turkistonning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari rasmiylashtirilib, Turkistonning Rossiya tarkibidagi avtonom respublika deb e'lon qildi. Qabul qilingan Turkiston ASSR Konstitutsiyasi Turkistonga RSFSR doirasida o'z byudjetini belgilash, soliqlar tayinlash va zayomlar chiqarish huquqlarini berdi.

1919-yilda joriy etilgan **«Harbiy kommunizm»** siyosati: uning asosiy belgilari quyidagilarda aks etdi:

1. Butun sanoat ishlab chiqarishi davlat qo'lida to'planib, u qattiq markazlashtirish asosida boshqariladigan bo'ldi.
2. G'alla monopoliyasi va oziq-ovqat razvyorstkasi (taqsimot) joriy qilindi, ya'ni dehqonlar ortiqcha oziq-ovqatni davlatga topshirar, taqsimot esa davlat qo'liga o'tdi.
3. Oziq-ovqatning me'yor bilan taqsimlanishi joriy qilindi.
4. Xususiy mulkka egalik qilish va xususiy savdo bekor qilindi.
5. Pul muomalasi natura bilan almashtirildi.
6. Mehnatga yaroqli aholining barchasi majburiy mehnatga tortildi. Xo'jalik yuritishning mehnatga majbur qilish musodara usullari joriy qilindi.

Bu 1921-yilda RKP (b) Markaziy Qo'mitasining X s'ezdida qabul qilingan «Yangi iqtisodiy siyosat to'g'risi»dagi yangi qoidada o'z ifodasini topgan va u yangicha tizimga o'tishni taqozo etar edi. Yangi iqtisodiy siyosatning muhim tartiblari quyidagilar edi:

- **oziq-ovqat razvyorstkasini oziq-ovqat solig'i bilan almashtirish;**
- **savdo-sotiqning erkinlashtirilishi, sanoatda va xizmat ko'rsatish sohalarida xususiy tadbirkorlikka qisman ruxsat berish;**
- **bozor mexanizmlaridan qisman foydalanish;**
- **vaqtincha ijaraga olish va yollanma mehnatni yana qaytadan joriy qilish va hokazolarda o'z aksini topdi.**

Yuqorida qayd etilganidek "Yangi iqtisodiy siyosat"ga o'tilishi munosabati bilan Turkiston iqtisodiy hayotida jonlanish sodir bo'lishi bilan birga, aholi ijtimoiy turmushida birmuncha o'zgarishlar yuz bera boshladi. Ammo xalq xo'jaligi ishlab chiqarishida qishloq xo'jaligi asosiy

o‘rin egallagan bo‘lib, davlat daromadining asosiy qismi, ya'ni soliqlar ham asosan qishloq xo‘jaligi mahsulotlaridan olinayotgan edi. Mayda tovar ishlab chiqaruvchilar esa endigina shakllangan talablarga to‘la moslasha olmagan, imtiyozli soliq imkoniyatlariga ega emas edilar.

"Yangi iqtisodiy siyosat"ga o‘tilishi munosabati bilan Turkiston iqtisodiy hayotida jonlanish sodir bo‘lishi bilan birga, aholi ijtimoiy turmushida birmuncha o‘zgarishlar yuz bera boshladi. Ammo xalq xo‘jaligi ishlab chiqarishida qishloq xo‘jaligi asosiy o‘rin egallagan bo‘lib, davlat daromadining asosiy qismi, ya'ni soliqlar ham asosan qishloq xo‘jaligi mahsulotlaridan olinayotgan edi. Mayda tovar ishlab chiqaruvchilar esa endigina shakllangan talablarga to‘la moslasha olmagan, imtiyozli soliq imkoniyatlariga ega emas edilar.

XX asr 20-yillaridagi siyosiy jarayonlar Buxoro amirligidagi ijtimoiy va siyosiy jarayonlar bilan ham bog‘liqdir. Jumladan, 1920-yil 25-avgustda Turkiston fronti qo‘mondoni M.V.Frunze qizil askarlarga Buxoroni bosib olish uchun buyruq beradi. 1920-yil 29-avgustda Chorjuyda amir tuzumiga qarshi “xalq qo‘zg‘oloni” boshlanishi sovet qo‘shinlarining qo‘zg‘olonchi kuchlarni himoya qilib, Buxoroga qarshi urush harakatlarini boshlashiga bahona bo‘ladi. Amir lashkari son jihatidan ko‘p bo‘lgani bilan, uning qurollanish darajasi nisbatan ancha zaif edi. Sovet qo‘shinlari amirlikning Chorjuy, Qarshi, Kitob, Shahrisabz va boshqa hududlarini egallab, Buxoro tomon siljiydilar. Buxoro va uning aholisi sovetlar hujumi chog‘ida misilsiz zarar ko‘rdi. Shahar ko‘p bor havodan bombardimon qilinib, vayron etiladi. Amir Olimxon 1920-yil 2-sentyabrda Buxoroni tark etishga majbur bo‘ladi. Hokimiyat Muvaqqat Butunbuxoro Inqilobiy qo‘mitasi qo‘liga o‘tadi. 1920-yil 14-sentyabrda BKP MQ Muvaqqat Umumbuxoro inqilobiy qo‘mitasi va Xalq Nozirlar Kengashi qonun chiqaruvchi oliy organ – Umumbuxoro Inqilobiy qo‘mitasi tuzilganligini e‘lon qiladi. **Fayzulla Xo‘jayev** Xalq Nozirlar Kengashi rais etib tayinlanadi. Bolsheviklar tomonidan amir hokimiyati ag‘darilgach, F.Xo‘jayev BXSРning tashqi ishlar noziri (1920-1924), harbiy ishlar noziri (1921-1924) lavozimlarida ham ishlaydi.

1920-yil 6-8-oktyabrda amirning yozgi saroyi – Sitorayi Mohi Xosada chaqirilgan Butun Buxoro xalq vakillarining I qurultoyida **Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSР)** tuzilganligi e‘lon qilinadi. Bu davlat tuzumi jihatidan xalq demokratik hokimiyati edi. Qurultoy davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi oliy organi bo‘lgan Buxoro inqilobiy qo‘mitasi, Buxoro Xalq Nozirlar Kengashi hukumat tarkibini 1920-yil oktyabr-noyabr

oylarida BXSR bilan RSFSR o'rtasida muvaqqat harbiy-siyosiy ahdlashuv va shartnoma tuziladi.

1920-1921-yillardagi yer-suv islohotining amalga oshirilishi Yangi Iqtisodiy Siyosat (NEP) bilan birga olib borildi. Yangi iqtisodiy siyosatdan ko'zlangan maqsad – mahsulot ishlab chiqaruvchi yakka dehqonlarning manfaatini oshirish, uning yerga egalik qilishini ta'minlash, imtiyozli soliq olish va bozor iqtisodiyoti, tovar-pul munosabatlariga o'tish edi. Uning asosiy bo'g'inlarini, g'aplla monopoliyasining bekor qilinishi, oziq-ovqat razvyortkasining oziq-ovqat solig'i bilan almashtirilishi, erkin savdo, sanoatda xususiy tashabbuskorlik va tadbirkorlikning joriy qilinishi tashkil etdi.

1925-yilning 13-fevralida O'zSSR Sovetlarining Buxoroda ochilgan **Umumo'zbek qurultoyida "O'zbekiston SSR** tuzilgani to'g'risida deklaratsiya" qabul qilinadi. 1925-yil 13-mayda Ittifoq sovetlarining III qurultoyida O'zbekiston Respublikasi SSSR tarkibiga kiritildi. O'zbekiston SSR sovetlari MIQning raisi etib **Yo'ldosh Oxunboboyev** saylanadi. O'zbekiston XKS raisi etib **Fayzulla Xo'jayev** tayinlandi. O'zbekiston SSR tarkibiga Turkiston ASSR taribidagi Sirdaryo, Farg'ona va Samarqand viloyatlarining katta qismi, Buxoro respublikasidan uning markaziy va g'arbiy qismi (Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari), shuningdek, XXSRdan Xorazmning katta qismi kiritiladi.

O'zbekistonning qishloq xo'jaligi ham o'ziga xos murakkab taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Alohida ta'kidlash lozimki, o'lkaning qishloq xo'jaligi oldiga mustabid rus chorizmi hukmronligi davrida qo'yilgan bosh vazifa – qimmatli sanoat xom ashyolari paxta, pilla kabilar bilan ta'minlash vazifasi Sovet hokimiyati yillarida yana ham qat'iyroq qilib kun tartibiga qo'yildi. **1925-1929-yillarda** o'tkazilgan yer-suv islohoti natijasida barcha yer resurslarining umumdavlat monopoliyasiga olinishi, irrigatsiya-melioratsiya ishlarini qat'iy rivojlantirishga intilish sobiq Ittifoqning paxta mustaqilligini ta'minlashga erishish yo'lidagi dastlabki qadamlar edi.

O'zbekistonda o'tkazilgan yer-suv islohotining ikkinchi bosqichi O'zbekiston hukumatining 1925-yil 2-dekabrdagi «Yer va suvni natsionalizatsiya qilish to'g'risida» va «**Yer va suv islohoti to'g'risida**»gi dekretlari asosida joylarda yer va suv islohotlarini o'tkazish yo'lga q'o'yildiki, bu jarayon to 1929-yilga qadar davom etadi. 1925-yili respublikadagi xo'jaliklarning deyarli 10 foizi kam yerli yoki yersiz bo'lganidan ekin eka olmasdi. Yeri kam xo'jaliklar, 2 desyatnagacha yerga ega xo'jaliklar tahminan 72 foizni tashkil etar edi. Shuningdek yer-suv islohoti muayyan ijobiy jihatlari bilan bir qatorda qishloqda ko'plab

jiddiy murakkablik va ziddiyatliklarni ham keltirib chiqardi. U qishloq ma'naviyatining asosiy negizi – ruhoniylar ahliga sezilarli zarba berdi, mulk daxlsizligini tugatdi. 1929-yilning ikkinchi yarmi va 1930-yilning boshlarida respublikada mavjud reallik hisobga olinmay kolxozlar tuzish boshlab yuboriladi. Masalan, O‘zbekiston partiya va hukumatining **1930-yil 17-fevraldagi «Kollektivlashtirish va quloq xo‘jaliklarini tugatish to‘g‘risida»**gi qarorida respublikaning 17 rayonida yalpisiga kollektivlashtirishni amalga oshirish vazifasi belgilangan edi.

4. Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekiston. Ikkinchi jahon urushi 1939-yil 1-sentyabrda fashistlar Germaniyasi qo‘shinlarining Polshaga bostirib kirishi bilan boshlangan. Ushbu urushni aslida fashistlar Germaniyasi, fashistlar Italiyasi va militaristik Yaponiya boshlagan edi. Ular orasida Germaniya fashistlari uyushtiruvchi, yetakchi rol o‘ynagan. Fashistlar bloki davlatlari tomonidan olib borilgan urush bosqinchilik, adolatsizlik urushi edi. Fashizmga qarshi urushgan davlatlar adolat uchun kurashdilar. Ma'lumki, urushining dastlabki davridayoq fashistlar Germaniyasi g‘arbiy va Markaziy Yevropada hukmronlikni to‘la qo‘lga kiritadi.

Germaniyaning SSSRga hujumi **1941-yil 22-iyunda** boshlanadi. Germaniyaning ittifoqchilari Italiya, Finlyandiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya ham Sovet Ittifoqiga qarshi urushga kirdilar. Sovet xalqining fashizmga qarshi urushi boshlanadi. SSSR tarkibidagi barcha respublikalar, shu jumladan, O‘zbekiston ham urush girdobiga tortiladi. Shu tariqa ikkinchi jahon urushi jahondagi 60 dan ortiq mamlakatni, yer shari aholisining 80 foizini, ya'ni 1.7 milliard kishini o‘z girdobiga tortadi.

1941-yilda O‘zbekiston aholisi jami 6.5 million kishini tashkil etgan, ularning yarmini bolalar va keksalar tashkil etgan bo‘lsa, yaroqli odamlarning 50-60 foizi, aniqrog‘i 1.433.230 kishi urushga safarbar etilgan. 1941-yilning oxirigacha 300 ga yaqin korxona harbiy izga solindi, jangovar texnika, qurollar, o‘q dori ishlab chiqarishga moslashtirib qayta qurildi. Bu korxonalarda frontga safarbar etilgan erkaklar o‘rnini keksalar, xotin-qizlar egalladilar. Urush bo‘layotgan va dushman yaqinlab kelayotgan hududlardan muhim sanoat korxonalarini kolxoz, sovxoz va **MTS**larning mulklarini madaniy boyliklar va o‘quv yurtlarini Sharqqa, jumladan, O‘zbekistonga ko‘chirish, joylashtirish ishlari boshlanib ketdi.

Ma'lumki, urush yillarida katta yo‘qotishlar sanoat tarmoqlari, qishloq xo‘jaligi va boshqa sohalarga ham ta'sir etganligi shubhasiz. Front hududlaridan minglab aholi, sanoat korxonalari, o‘quv yurtlari, ilmiy tashkilotlar va boshqa moddiy boyliklar mamlakat ichkarisiga ko‘chirish

boshlab yuboriladi. Ulardan 104 ta korxona O'zbekistonga ko'chirib keltiriladi. Ular orasida *Leningrad to'qimachilik mashinalari zavodi*, "*Krasniy-Aksoy*", "*Rosselmash*", *Sumsk kompressor va Dnepropetrovsk karborund zavodlari*, *Moskvadagi "Elektrokabel"* va "*Pod'yomnik*" zavodlari, Chkalov nomidagi aviatsiya zavodi, "*Krasniy put*" zavodi, Kievdagi "*Transsignal*" zavodi, Stalingrad kimyo kombinati va boshqa ko'pgina korxonalar bor edi.

O'zbekiston ishchi va mehnatkashlari bilan bir qatorda fan, maorif va madaniyat xodimlari ham nemis-fashist bosqinchilari ustidan qozonilgan g'alabaga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. "Hamma narsa front uchun, hamma narsa g'alaba uchun" shioriga qarata javob bergan ko'pgina olimlar urushning birinchi kunlaridayoq frontga ketdilar. Ular orasida O'zbekistonning mashhur olimlaridan *U.A.Orifov*, *A.X.To'raqulov*, *I.Ismoilov*, *X.Usmanov* va boshqalar bor edi. *T.N.Qori-Niyozov*, *V.I.Ramonovskiy*, *T.Z. Zohidov*, *L. A.Raykova*, *O.S.Sodiqov* kabi olimlar natijasi xalq xo'jaligi va front zaruriyati uchun xizmat qilgan muammolarni hal qilishda katta kuch bilan mehnat qildilar.

Ilmiy tadqiqot ishlariga rahbarlik qilish, ularni muvofiqlashtirishni dastlab 1940-yilda tashkil etilgan SSSR FAning O'zbekiston filiali (O'zFAN), keyin **1943-yil noyabr**da ochilgan **O'zR FA** amalga oshirdi. O'zFAning birinchi prezidenti qilib **T.N.Qori Niyozov** saylandi. Bu o'zbek xalqi hayotida muhim voqea bo'ldi. 1943-1945-yillarda qo'lga kiritilgan muvaffaqiyatlar bilan O'zFA Ittifoqda tanilgan ilmiy markazga aylandi. Bu paytda akademiya tarkibidagi 22 ta ilmiy muassasada 818 ilmiy xodim fan olamining turli jabhalarida tadqiqot ishlarini olib bordilar. O'zFAning faoliyatida ko'chirib keltirilgan ilmiy xodimlarning ham o'ziga xos hissi bo'ldi.

Ikkinchi jahon urushi insoniyat tarixidagi eng mudhish voqealardan biri sifatida tarixga kirdi. 1941-yil 22-iyunda fashistlar Germaniyasi hujum qilmaslik to'g'risidagi shartnomani xiyonatkorona buzib SSSRga hujum boshladilar. Barcha xalqlar singari urush yillarida minglab o'zbekistonliklar ham frontning birinchi qatorlarida dushmanga qarshi janglarda faol ishtirok etdilar. Bunday jasorat xalqimizning chinakam qahramonligi va mardligining namunasi edi. Harbiy muvaffaqiyatlarga erishida Turkistonda, xususan O'zbekistonning o'zida tuzilgan harbiy tuzilmalar katta rol o'ynadi. Jumladan, general-mayor *I.V.Panfilov* qo'mondonligidagi 316-o'qchi diviziya Volokolamsk, Dubosekovo, Novo-Petrovsk yonidagi janglarda qahramona kurash olib bordi. O'zbekistonlik *Abdulla Tog'ayev*, *Mamadali Madaminov*, leytenant *Pilyugin* boshliq

jangchilar jasoratlarini alohida qayd qilish mumkin. Moskva uchun olib borilgan janglarda o'zbek xalqining qahramon qizlarining jasorati namunasini ko'rsatgan Zebo G'aniyeva Qizil Bayroq ordeni bilan taqdirlandi. Moskva ostonasida fashist qo'shinlarini tor-mor qilishda ko'rsatgan jasoratlari uchun 1753 o'zbekistonlik jangchi «Moskva mudofaasi uchun» medali bilan taqdirlandi. S.Qosimxo'jayev «Qahramon» unvoniga sazovor bo'ldi.

Moskva yonidagi g'alaba sovet rahbarlarida 1942-yildayoq urushni yakunlash, mamlakatni ozod qilish fikrini vujudga keltirdi va butun front bo'ylab hujum qilish haqida buyruq berildi. 1942-yildagi qishki hujumlarda mardlik va jasorat namunasini ko'rsatib, mahorat bilan jang qilgan Qo'chqor Turdiyevga 1942-yil may oyida «Sovet Ittifoqi Qahramoni» unvoni berildi. Jangchilarimizning jasorati ham o'z harbiy kuchining asosiy qismini saqlab dushman qo'shinlarini tamomila yo'q qilishga, sovet rahbarlarining xatolari o'rnini qoplashga kamlik qilar edi. Buning uchun dushmannikidan kuchli harbiy-texnika, qurol-yarog' va taktika kerak edi.

1942-yil may-iyun oylaridagi sovet qo'shinlarining hujumkor operatsiyalarini to'xtatgan dushman 25-iyunda Volga va Shimoliy Kavkaz yo'nalishida hujumga o'tdi. Mamlakatda yana qaltis vaziyat vujudga keldi. Ana shunday bir paytda o'zbek xalqi o'zbek jangchilariga ochiq maktub bilan murojaat qilib, o'z farzandlarini vatanga sodiqlik va jangda qo'rqish nimaligini bilmaslikka chaqirdi. Bu chaqiriqqa o'z qahramonliklari bilan javob bergan jangchilarimizdan 1974 nafari "Kavkaz mudofaasi uchun" medali bilan mukofotlanadilar.

Stalingrad mudofaasini yorib, dushman ustidan katta g'alabani qo'lga kiritilishi urushning borishida tub burilishga asos bo'ldi. Bu janglarda ko'rsatgan jasoratlari uchun 2733 nafar o'zbekistonlik jangchilar "Stalingrad mudofaasi uchun" medaliga sazovor bo'ldi. Kavkaz uchun olib borilgan janglarda Toshkentda tuzilgan **Sobir Rahimov** qo'mondonligidagi diviziya jiddiy muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritib, 8 mingdan ortiq dushman jangchilarini qirib tashladilar. Bu diviziya yurtdoshimiz qo'mondonligida Sharqiy Prussiyagacha jangovar yo'lni bosib o'tdi. Keyinchalik Polsha yerlarini ozod qilishda Sobir Umarovich Rahimov rahbarligidagi 37 gvardiyachi Rechitsk o'qchi diviziyasi alohida ajralib turdi. Dansig shahriga birinchilardan bo'lib kirishdi. Og'ir yarador bo'lgan S.U.Rahimov 1945-yil 25-martda halok bo'ldi. 1965-yil 6-maydagina tarixiy haqiqat tiklanib, o'zbek xalqining mard o'g'li S.U.Rahimovga o'limidan so'ng Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni berildi.

1943-yilda Oryol-Kursk yo‘nalishi bo‘yicha olib borilgan shiddatli janglarda ko‘rsatgan jasoratlari uchun Ahmadjon Shukurov, V.Shalandin, M.Abdulin, A.Solihovlar Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovor bo‘ldilar. Dneprni kechib o‘tishdagi qahramonliklari uchun 100 ga yaqin o‘zbekistonliklar Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni bilan taqdirlandilar. Ulardan J.Usmonov, V.Nabiyev, X.Aminov jasoratlarini alohida qayd etish mumkin.

1944-1945-yillarda Belorussiya, Ukraina, Moldaviya, Boltiq bo‘yi respublikalari va Rossiya Federatsiyasining g‘arbiy viloyatlarida faoliyat ko‘rsatgan o‘zbekistonlik jangchilar faoliyati Ikkinchi jahon urushi tarixi sahifalariga bitilgan bo‘lib, ularning nomlariyoq dushman ko‘ngliga qo‘rquv solgan edi. Bular orasida Mamadali Topiboldiyev, J.Otaboyev, I.Musayev, A.Hakimov, I.Qosimov va boshqalarning mardlik namunalarini ta’kidlash mumkin.

5. Urushdan keyingi yillarda O‘zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayoti. Urushning so‘nggi yillarida O‘zbekiston xalqlari oldida xalq xo‘jaligini tinch qurilish yo‘liga solish, uni urushdan oldingi darajaga yetkazish va yanada rivojlantirish kabi murakkab vazifalar turar edi. VKP (b) MQning 1945-yil 15-iyuldagi «O‘zbekistonda paxtachilikni qayta tiklash va yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi va SSSR XKSning **1946-yil 2-fevral**dagi «1946-1953-yillarda O‘zbekistonda paxtachilikni qayta tiklash va yanada yuksaltirish rejasi va tadbirlari to‘g‘risida» qabul qilgan qarorlari ham shu maqsadga qaratilgan edi. Markazning bu ko‘rsatmalari respublika mehnatkashlari uchun paxta ekin maydonlarini kengaytirish, uning hosildorligini yil sayin ko‘paytirib borishda eng muhim dastur bo‘lib xizmat qildi.

XX asr 50-yillardan boshlab respublikada qo‘riq va bo‘z yerlarni o‘zlashtirish va u yerlarda paxtachilik xo‘jaliklarini yangidan tashkil etishga e’tibor qaratiladi. Shu maqsadda **Qarshi, Markaziy Farg‘ona, Mirzacho‘l, Jizzax** cho‘llarini o‘zlashtirish uchun barcha kuchlar safarbar etiladi. Bu paytda qo‘riq va bo‘z yerlarni o‘zlashtirishga va shu asosda paxta va g‘alla yetishtirishni ko‘paytirish choralari ko‘rildi. Xususan, 1953-1955-yillarda 130 ming gektar yangi yerlar o‘zlashtiriladi, 1956-yili birgina Mirzacho‘lning o‘zida sug‘oriladigan yerlar maydoni 205.000 gektarga yetgan edi. Paxta monokulturasining kuchayib borganligini yana shunda ko‘rish mumkinki, agar 1950-yilda 1,1 mln ga yerga paxta ekilgan bo‘lsa, 1985-yilga kelib bu ko‘rsatkich 2 mln gektargacha yetgan edi, hosildorlik har gektar hisobiga 20,1 s dan 27,0 s. ga ko‘tariladi.

Sanoat. Sanoatni rivojlantirishda O‘zbekiston metropoliyaning sanoat jihatidan rivojlangan mintaqalariniig paxtaga bo‘lgan ortib boruvchi ehtiyojini ta‘minlashidek yaramas konsepsiyaga qat‘iy amal qilinardi. Biroq, O‘zbekiston SSR sanoatiga bildirilayotgan yuksak talablar bu yerda yangi (ilg‘or) texnologiyalarni, zamonaviy fan va texnika yutuqlarini joriy qilish bilan hamohang emasdi. Bu esa muqarrar ravishda belgilangan rejaning bajarilmasligiga va boshqa nomutanosibliklarga olib kelardi, bular ayniqsa sanoatning yengil, oziq-ovqat va boshqa tarmoqlarida aniq ko‘zga tashlanar edi.

Besh yillik rejalarning bajarilishi bir tomonlama xususiyatga ega edi. Asosiy e‘tibor mashinasozlikni, metallurgiya, kimyo sanoatlarini, shuningdek, yonilg‘i-energetika majmui tarmoqlarini rivojlantirishga, ayniqsa, gaz qazib olishni ko‘paytirishga qaratilardi. Markazning fikri va mo‘ljallariga ko‘ra, 1970-yilga kelib O‘zbekiston gaz qazib olish va mineral o‘g‘itlar ishlab chiqarish bo‘yicha ittifoqda uchinchi o‘rinni, mashinasozlik va metallga ishlov berish hajmi bo‘yicha to‘rtinchi o‘rinni egallab, ittifoqni gaz va boshqa xom ashyo bilan ta‘minlovchi respublikaga aylanishi lozim edi. Respublikaning yetakchi viloyatlari (Toshkent, Samarqand, Farg‘ona, Buxoro) hududlarida yagona energetika tizimi yaratilgan bo‘lib, u iqtisodiyotni, birinchi navbatda uning ustuvor tarmog‘i – paxtachilikni yuksaltirish uchun baza yaratishi kerak edi.

Industriyaga moddiy resurslarning qudratli oqim bo‘lib kelib turishi, xo‘jalik-boshqaruv tuzilmalari mexanizmini isloh qilishga urinishlar, shuningdek, tinkani qurituvchi sotsialistik musobaqalar tizimi va xalqning zo‘r berib qilgan mehnati O‘zbekiston sanoati potensialini sezilarli sur‘atda oshirish imkonini berdi. Urushdan keyingi har bir besh yillikda o‘rta hisobda 100 tagacha va undan ham ko‘proq sanoat ob‘ekti ishga tushirildi. 1985-yilga kelib O‘zbekistonda bir yarim mingdan ortiq yirik ishlab chiqarish, ilmiy-ishlab chiqarish birlashmalari, kombinat va korxonalar bor edi.

Urushdan keyingi yillarda O‘zbekistonning iijtimoiy-iqtisodiy rivojida qator rahbar kadrlarning o‘rni katta bo‘ldi. **Usmon Yusupov** - (1900-1966-y.y.) – davlat arbobi. Farg‘ona viloyat, Farg‘ona tumanidagi Kaptarxona qishlog‘ida tug‘ilgan. 1916-yil u Qovunchi (hozirgi Yangiyo‘l shahri)dagi paxta tozalash zavodida ishlaydi va turli jamoatchilik ishlarida faol qatnashdi.

U.Yusupov respublika rahbari bo‘lib ishlagan yillarida uning tashabbusi asosida O‘zbekistonda xalq hashari yo‘li bilan yirik suv inshootlari quriladi (Katta Farg‘ona kanali, Kattaqo‘rg‘on suv ombori va

b.). Ikkinchi jahon urushi yillarida SSSRning g'arbiy rayonlaridan O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan yirik korxonalarni tezlik bilan joylashtirish va ishga tushirish, yangi korxonalar qurish, frontni oziq-ovqat, paxta va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan muntazam ta'minlashda faol qatnashdi. O'zbekistonliklarni fashizmga qarshi kurashga safabar etishda, urush tufayli boshpanasiz qolgan aholiga, ota-onasiz qolgan yuz minglab bolalarga mehribonlik va o'zbeklarga xos bo'lgan yuksak insonparvarlik sifatlarini ko'rsatishda bosh-qosh bo'ldi. U.Yusupov 1966-yil 7-mayda Toshkent shahrida vafot etadi.

Sharof Rashidov (1917-1983) – taniqli davlat va jamoat arbobi, yozuvchi. Jizzax shahrida tug'ilgan. 1933-yilda Jizzax pedagogika texnikumiga o'qishga kiradi, uni tugatgach, o'zi o'qigan maktabda o'qituvchilik qiladi. 1937-1941-yillarda A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Davlat universitetining filologiya fakultetida o'qiydi. 1941-yil noyabrda frontga chaqiriladi. 1942-yil og'ir yaralanib, Vataniga qaytib keladi va Jizzaxdagi o'rta maktabda direktorlik qiladi. 1943-yil "Lenin yo'li" gazetasida mas'ul muharrir, 1944-yil Samarqand viloyati partiya qo'mitasida kotib lavozimlarida ishlaydi. 1947-1949-yillarda "Qizil O'zbekiston" (hozirgi "O'zbekiston ovozi") gazetasi muharriri, O'zbekiston yozuvchilar uyushmasining boshqaruv raisi (1949-1950), 1950-yil O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi, SSSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi o'rinbosari, 1959-yildan umrining oxirigacha O'zbekiston SSR KP MQ birinchi kotibi lavozimlarida ishladi.

Sh.Rashidov ko'pgina muhim ob'ektlar (qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish, suv inshootlari qurish, Toshkent zilzilasi oqibatlarini tugatish va shaharni qayta qurish, Toshkent metropoliteni qurilishini yo'lga qo'yish va h.k.) qurilishi, O'zbekistonning ko'p qirrali salohiyati va rivojlanishi uning nomi bilan bog'liqdir.

Sh.Rashidov "G'oliblar" (1951), "Kashmir qo'shig'i" (1956), "Qalb amri bilan" (1982) qissalari, "Bo'rondan kuchli" (1958), "Qudratli to'lqin" (1964) romanlari, bir qancha publitsistik kitoblar va boshqa asarlar muallifidir.

Ta'lim, fan va madaniyat. 1946-47-o'quv yilida respublikada 4483 maktab bo'lib, ularda 212.000 o'quvchi o'qigan bo'lsa, 1965-66-o'quv yilida 9716 taga, undagi o'quvchilar soni 2.476.000 kishiga yetgan. Oliy o'quv yurtlarida talabalar soni 21.190 dan 168.800 taga yetgan. 1958-yil «Mamlakatda xalq maorifi tizimini yanada rivojlantirish to'g'risida» qonun qabul qilingan edi. Unda o'qitishni turmush bilan bog'lab olib borish, yoshlarga umumiy politexnik ta'lim berish vazifalari ilgari surildi.

Bu qonun va undan kelib chiqadigan vazifalar O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimining rivojlanishi uchun ham asos qilib olindi. 1962-yilda mamlakatda umumiy majburiy 8 yillik ta'limga o'tish amalga oshirildi.

Xalq ta'lmini yanada rivojlantirish maqsadida 1966-yilda «Respublika umumta'lim maktablari ishini yanada yaxshilash choralari to'g'risida» va 1969-yilda «*Respublika umumiy o'rta ta'limga o'tish munosabati bilan xalq maorifini yanada yaxshilash choralari to'g'risida*»gi qarorlari qabul qilinadi. Maktablar soni tobora ortib borgan. Xususan, 1965-1985-yillar davomida respublikada umumta'lim maktablari 8716 tadan 9188 taga ko'paygan, o'quvchilar soni esa 3055,8 ming nafardan 6519,6 ming nafarga ortgan. 1965-1985-yillarda respublika maktablarida o'rta ma'lumot olganlar soni 5,7 mln. kishidan oshib ketgan edi. Mamlakatda madaniy-ma'rifiy ishlar salmog'ini kengaytirish, fuqarolarni kommunistik mafkura asosida tarbiyalashga katta e'tibor qaratiladi. Shu maqsadda mafkuraviy markazlar, xususan, klublar va kutubxonalar salmog'i ortgan. 1960-yillar respublikada 2.977 klub bo'lsa, 1970-yilda ularning soni 3.441 taga yetgan. Shu yillari kutubxonalar soni 3.418 tadan 5.822 taga; muzeylar soni 14 tadan 26 taga yetgan.

Fanning turli yo'nalishlarida mahalliy millat vakillari orasidan turli sohalarda olimlar, kashfiyotchilar yetishib chiqdi. Xususan, matematika sohasida *T.N.Qori-Niyoziy, T.A.Sarimsoqov, S.X.Sirojiddinov, fizika sohasida U.O.Orifov, S.A.Azimov, kimyo sohasida O.S.Sodiqov, S.Yu. Yunusov, M.I.Nabiyev, texnika sohasida M.T.O'razboyev, X.A.Rahmatulin, X.Fayziyev, biologiya yo'nalishida A.M.Muzaffarov, K.Z.Zokirov, T.Z.Zohidov, tarix, falsafa yo'nalishlarida I.M.Mo'minov, H.Sulaymonova, Ya.G'.G'ulomovlar* nomlarini qayd etish mumkin.

Mavzu yuzasidan tayanch so'z va iboralar

Fevral inqilobi, oktyabr davlat to'ntarishi, Turkiston, o'lka, ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, «Turkiston Muxtoriyati», milliy davlatchilik, TASSR Yer-suv islohoti, kollektivlashtirish, Ikkinchi jahon urushi, O'zbekiston, Sobiq ittifoq, ma'muriy buyruqbozlik tizimi.

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. 1917-yil fevral inqilobining va oktyabr davlat to'ntarishining Turkistonga ta'siri.
2. Turkiston o'lkasidagi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar.

3. «Turkiston Muxtoriyati»: milliy davlatchilikda yangi bosqich.
4. TASSR davrida Turkiston.
5. XX asr 20-30-yillarida Turkistonda ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy hayot.
6. Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekiston.
7. Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda O‘zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayotidagi o‘zgarishlar.

Nazorat savollari:

1. 1917-yil fevral inqilobi va oktyabr davlat to‘ntarishi Turkiston xalqlari hayotiga qanday ta'sir qildi?
2. “Turkiston Muxtoriyati»ning tashkil topishi o‘lkadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatga qanday ta'sir qildi?
3. Yangi tashkil qilingan TASSR davrida Turkistonda qanday siyosiy o‘zgarishlar sodir bo‘ldi?
4. Yer-suv islohoti va kollektivlashtirish yillarida O‘zbekistondagi o‘zgarishlar haqida gapiring.
5. Ikkinchi jahon urushi yillarida o‘zbekistonliklar urushga qanday hissa qo‘shdilar?
6. Urushdan keyingi yillarda O‘zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayoti haqida fikringiz.

10-mavzu yuzasidan seminar darsi

Bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlash bo‘yicha reja topshiriq va o‘quv-uslubiy ko‘rsatmalar	
Amaliy mashg‘ulot rejasi: Sovet davlatining 1945-1980 yillarda O‘zbekistondagi ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlari. 1950-1980-yillarda O‘zbekistonning madaniy va ma'naviy hayoti. O‘zbekistonda qayta qurish siyosati. O‘zbekistonda «Paxta ishi» va uning oqibatlari.	
	Sovet hokimiyatining O‘zbekistonda amalga oshirilgan iqtisodiy, madaniy siyosati va uning oqibatlari xususida tushunchalar berish va shu asosda talabalar bilimni aniqlash.
Talabaning o‘quv faoliyati natijalari: O‘zbekistonda 1950-1980-yillarda amalga oshirilgan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar xususida tushunchalar hosil qilinadi.	

Ma'muriy-buyruqbozlik siyosati va uning oqibatlarini anglab yetadilar va gapirib beradilar.

1950-1980-yillarda O'zbekiston xalqining madaniy va ma'naviy hayoti haqida tushunchalarga ega bo'ladilar va ularni tahlil etadilar.

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar:

1. Ma'ruzaning matni bilan tanishib chiqing va savollarga javob bering.
2. O'quv hujjatlari bilan tanishib chiqing.
3. O'quv topshiriqlari bilan tanishib chiqing.

Mashg'ulotda uyushtiriladigan «Bahs-munozara» darsi.

Mavzu: Qayta qurish yillarida O'zbekistonda milliy munosabatlar.

1. Munozara yagona masalani hal etish yoki uni tushunish uchun o'tkaziladi. Darsda o'zaro munosabatlarni hal etish ta'qiqlanadi.
2. Boshqalar ham gapirishi uchun imkoniyat beriladi.
3. Fikrlarni o'ylab, maqsadga erishish uchun bayon etish zarur.
4. Faqat mavzu doirasida fikr yuritish va gapirish talab etiladi.
5. Fikr bildirayotgan talabalarga yon bosish yoki darsda ularning fikriga qarshi chiqish taqiqlanadi.

2. Bahs-munozara uchun yo'riqnoma

O'qituvchi – fikrlarni eshitadi tushuncha va atamalarni to'g'ri qo'llanishi va asosli fikrlar bildirilishini kuzatadi.

Taqrizchi – eshitilgan fikr yuzasidan tahliliy fikr-mulohaza bildiradi, unga baho beradi. Ma'ruzaning kamchiliklari va xatolarini sharhlab, asosli ravishda tuzatishlar kiritadi.

Tanqidchi – talabalar va taqrizchi fikrlarini qayd qiladi, xatolarini to'g'rilaydi va tuzatishlar kiritadi.

Ekspert – bahs-munozaraga baho beradi, bildirilgan fikrlar orqali talabalarni baholaydi.

**11-mavzu: O'zbekiston mustaqillikka erishish yo'lida
(1989-1991-yillar)**

Reja:

1. XX asr 80-yillarning oxiri va 90-yillarning boshlarida O'zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat. O'zbekiston mustaqillikka

erishish ostonasida: prezidentlik boshqaruvining joriy etilishi va mustaqillik deklaratsiyasi qabul qilinishining tarixiy ahamiyati.

2. 1991-yil avgust voqealari, SSSRning tanazzulga yuz tutishi va O‘zbekiston mustaqilligining qo‘lga kiritilishi.

1. XX asr 80-yillarining oxiri va 90-yillarning boshlarida O‘zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat. XX asr 80-yillarning o‘rtalariga kelib SSSRning parchalanishi real ob'ektiv haqiqatga aylanib qoldi. Xalq milliy ongining o‘sishi, jamiyatning ijtimoiy qonuniyatlari va talabi o‘zbek tili masalasini ko‘rib chiqishni kun tartibiga qo‘yilishiga turtki bo‘ldi. Shu tarzda hukumat va mamlakatimiz ilmiy jamoatchiligi sa'y-harakatlari bilan **1989-yil 21-oktyabr**da xalqimiz ma'naviy hayotida muhim voqea sodir bo‘ldi, o‘zbek tiliga “Davlat tili” maqomi berildi.

XX asr 90-yillarining boshida vujudga kelgan o‘ta og‘ir sharoit, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy qiyinchiliklarga, turli to‘siqlarga qaramasdan, xalqimiz Islom Karimov boshchiligida o‘zining asriy orzusi – O‘zbekistonning davlat suvereniteti va mustaqilligi sari dadil va qat'iyat bilan harakat qilishda davom etdi.

Ma'muriy-buyruqbozlik tizimi o‘z umrini o‘tab, bozor munosabatlariga o‘tish harakatlari endigina ro‘y berayotgan bir davrda, respublika Oliy Kengashining sessiyasida tasdiqlangan bozor munosabatlariga o‘tishning dasturi O‘zbekistonni konservatorlar respublikasi deb noo‘rin tanqid qilinishiga sabab bo‘ldi. Bunga javoban, respublikamiz rahbari jamiyat taraqqiyotidagi “sakrash”larning salbiy jihatlari, xususan, O‘zbekistondagi og‘ir ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda inqilobiy o‘zgarishlar turli xavf-xatarlar bilan bog‘liqligi, umuman, “sakrab o‘tish” g‘oyasi esa respublika uchun og‘ir, halokatli oqibatlarga sabab bo‘lishini asoslab berdi.

1990-yil 23-martida O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining Plenumi bo‘ldi. Unda O‘zbekiston SSRning siyosiy suvereniteti masalalariga oid muammolarni tahlil etishga va konsepsiyalarini ishlab chiqishga jiddiy e'tibor berildi. Plenum yangilanayotgan siyosiy tizimda respublika Kompartiyasining o‘rni va mavqei, uning davlat hokimiyati idoralari va jamoat tashkilotlari bilan o‘zaro munosabati prinsiplari to‘g‘risidagi masalalarni muhokama qilib, buyruqbozlikdan, ma'muriyatchilikdan voz kechish lozimligini uqtirdi. Shu bilan birga, plenum respublika siyosiy tizimi to‘g‘risidagi masalani ko‘rib chiqishni hayot taqozo qilayotganini ko‘rsatib, real hokimiyat O‘zbekiston Kompartiyasidan, uning barcha darajalaridagi komitetlaridan xalq

deputatlari sovetlariga berilishi bilan bog'liq barcha qiyinchiliklarni yengib o'tishlari lozimligini ta'kidlab, yuzaga kelgan vaziyatda O'zbekiston SSR Prezidenti lavozimini ta'sis etish muhim ahamiyat kasb etadi, deb ta'kidladi.

Ana shu ob'ektiv holatni hisobga olib, 1990-yil 24-martda XII chaqiriq O'zbekiston SSR Oliy Sovetining birinchi sessiyasi bo'ldi. Sessiya O'zbekiston tarixida birinchi marta prezidentlik lavozimini ta'sis etish to'g'risida qaror qabul qildi. Sessiya yakdillik bilan Islom Abdug'aniyevich Karimovni O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining Prezidenti etib saylash to'g'risida qaror qabul qildi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, O'zbekistonda **Prezident lavozimining ta'sis etilishi** respublikaning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligi uchun kurash borasida qo'yilgan navbatdagi dadil qadamlardan edi.

Yana muhim siyosiy voqealardan biri, bu 1990-yil 20-iyunda bo'lib o'tgan O'zbekiston SSR Oliy Sovetining 2-sessiyasida **Mustaqillik deklaratsiyasi** qabul qilindi. U 12 bo'limdan iborat bo'lib, unda milliy armiyani shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan ayrim bandlar quyidagilardan iborat edi:

Mustaqillik deklaratsiyasida o'zbek xalqining asrlar davomida qo'lga kiritgan davlat qurilishi va madaniy taraqqiyot borasidagi boy tarixiy tajribasi va an'analari hisobga olinishi uqtirildi.

2. 1991-yil avgust voqealari, SSSRning tanazzulga yuz tutishi va O'zbekiston mustaqilligining qo'lga kiritilishi. Mustaqillikka erishish yo'lida ayniqsa O'zbekistonning GKCHP voqeasi paytidagi qat'iy pozitsiyasi hal qiluvchi rol o'ynadi. Shu kuni O'zbekiston Prezidenti Hindiston safaridan qaytgani hamonoq – 19-avgust kuni kechqurun respublika rahbarlari va Toshkent shahri faollari bilan uchrashib, qat'iy tarzda GKCHPga munosabat borasida O'zbekiston nuqtayi nazarini ma'lum qildi.

Respublika rahbariyati: «Markazdan, kim bo'lishidan qat'i nazar, qonunga xilof ko'rsatmalarni bajarish mumkin emas», deb hisobladi. 20-avgustda O'zbekiston SSR Oliy Kengashi Rayosati, O'zbekiston SSR Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasining, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri rahbarlari ishtirokida qo'shma majlis bo'ldi. Unda O'zbekistonning mustaqillikka erishish yo'li o'zgarmasligi haqida Bayonot qabul qilindi.

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. XX asr 80-yillarning oxiri va 90-yillarning boshlarida O'zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat.
2. O'zbekistonda Prezidentlik boshqaruvining joriy etilishining tarixiy ahamiyati.
3. 1991-yil avgust voqealari va unda O'zbekistonning pozitsiyasi.
4. SSSRning tanazzulga yuz tutishi va O'zbekiston mustaqilligining qo'lga kiritilishining ahamiyati.

Nazorat savollari

1. Siz XX asr 80-yillarning oxiri va 90-yillarning boshlarida SSSRdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni qanday baholaysiz?
2. 80-yillar oxiri 90-yillar boshida O'zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat.
3. O'zbekistonda prezidentlik boshqaruvining joriy etilishi haqida fikringiz.
4. O'zbekiston mustaqillik deklaratsiyasi qabul qilinishining tarixiy ahamiyati.
5. 1991-yil avgust voqealari va uning O'zbekistonga ta'siri qanday sodir bo'lgan?
6. SSSRning tanazzulga yuz tutishi va O'zbekiston mustaqilligining qo'lga kiritilishi.

11-mavzu yuzasidan semnar darsi:

Seminar darsida arxiv hujjatlaridan foydalanish:

- *Arxiv hujjatlaridan foydalanishning asosiy shakllaridan biri, ulardan arxivning o'zida foydalanishdir.* Har bir davlat arxivida o'quv xonalari bo'ladi. Tarixchilar va boshqa tadqiqotchilar hujjatlardan bevosita arxiv o'quv xonalarida foydalanishlari mumkin.
- *Ko'rgazmalar tashkil etish, albomlar, plakatlar tayyorlash.* Muhim tarixiy sanalar, muhim voqealarga, mashhur tarixiy shaxslarning yubileylariga bag'ishlangan ko'rgazmalar tashkil qilish, albomlar, stendlar, plakatlar chiqarish, ko'rgazmalarda hujjatlar, fotosuratlar, xaritalar, kitoblar, varaqalar va boshqa manbalar namoyish qilinishi mumkin.
- *Arxiv hujjatlariga oid ma'lumotlardan foydalangan holda maqola, ilmiy-ommabop risolalarni matbuot nashrlarida chop etish, ommaviy axborot vositalarida radioeshittirish va teleko'rsatuvlar tayyorlash.* Davlat arxivlari ilmiy xodimlari arxiv hujjatlari haqida, ayrim tarixiy mavzular

bo'yicha risolalar tayyorlashadi. Ularning mavzulari muhim tarixiy voqealarga bag'ishlangan bo'ladi. Bundan tashqari, ular matbuotda arxiv, uning hujjatlari to'g'risida maqolalar yozishi, televidenie va radioda chiqishlar qilishlari mumkin, shuningdek, muhim ahamiyatga molik hujjatlarni chop etishlari mumkin.

- *Arxivning o'zida tarix darslari o'tishni tashkil qilish.* Oliy o'quv yurtlari, xususan, universitetlar, institutlar talabalari uchun tarix darslarini arxivlarning o'zida tashkil etish mumkin, ularda saqlanayotgan hujjatlardan o'sha yerda bevosita foydalanish mumkin. Shu bilan birga tarix fani bo'yicha diafilmlar, kinofilmlar, hujjatlarning foto-kseronusxa to'plamlarini tayyorlash ham mumkin.

- *Arxiv ma'lumotnoma (spravka)lari, hujjatlaridan nusxalar, ko'chirmalar olish.*

12-mavzu: O'zbekiston davlat mustaqilligining qo'lga kiritilishi. Huquqiy demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyati asoslarining shakllantirilishi.

Reja:

- 1. O'zbekistonda davlat mustaqilligining qo'lga kiritilishining tarixiy ahamiyati.**

- 2. Siyosiy islohotlar, O'zbekistonda huquqiy-demokratik davlat asoslarining shakllantirilishi va rivojlantirilishi.**

- 3. Respublikada mahalliy davlat hokimiyati va o'zini o'zi boshqarish organlari: mohiyati, faoliyati va vazifalari.**

- 4. Millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikning ta'minlanishi.**

- 1. O'zbekistonda davlat mustaqilligining qo'lga kiritilishining tarixiy ahamiyati.** 90-yillar boshidagi muhim siyosiy o'zgarishlardan biri, shubhasiz, O'zbekistonning o'z mustaqilligini qo'lga kiritishi bo'ldi. O'zbekiston Oliy Kengashining XII chaqiriq navbatdan tashqari VI sessiyasi **1991-yil 31-avgustda** o'z ishini boshladi. O'zbekistonning mustaqil davlat deb e'lon qilinishida mazkur sessiya katta tarixiy ahamiyat kasb etdi. Unda «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi to'g'risida» hamda «O'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'i to'g'risida»gi masalalar kun tartibiga qo'yilib, qizg'in muhokama qilindi. Sessiyada O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov nutq so'zlab, sobiq Ittifoqda so'nggi paytlarda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy voqealarni, davlat

to'ntarishiga urinish oqibatlarini tahlil qilib, ular O'zbekiston taqdiriga, xalqimiz tarixiga bevosita daxldor ekanligini har tomonlama asoslab berdi.

1991-yilning 18-noyabrida O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining VIII sessiyasi «O'zbekiston Respublikasi referendumini o'tkazish to'g'risida» qaror qabul qildi. Qarorda quyidagilar belgilandi:

1991-yil 18-noyabridagi VIII sessiyasida umumxalq referendumini o'tkazish qarori bilan birga «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida»gi Qonuni, shuningdek, «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovini tayinlash to'g'risida» qaror qabul qilindi va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi 1991-yil 29-dekabr, yakshanba kuniga belgilandi. Saylovga jiddiy tayyorgarlik ko'rib, 13 ta okrug va qariyb 7 mingta uchastka saylov komissiyalari tuzildi. Oliy lavozimga ikki nomzod – O'zbekiston XDP va O'zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasi nomzodi Islom Karimov va «Erk» Demokratik partiyasi vakili Saloy Madaminov (Muhammad Solih) nomzodi qo'yildi.

1991-yil 29-dekabrda bo'lib o'tgan saylovlar yakuniga ko'ra ovoz berishda qatnashganlarning 86 foizi Islom Karimov nomzodini, 12,3 foizi Saloy Madaminov nomzodini yoqlab ovoz berdi. 1991-yil 30-dekabrda Markaziy saylov komissiyasi okrug komissiyalari majlis bayonlarini ko'rib chiqib, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risidagi qonunning 35-moddasiga asosan Islom Abdug'aniyevich Karimovni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga saylangan deb - hisoblashga qaror qildi. Shunday qilib, mamlakatimizda birinchi marta yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tkazilgan to'g'ridan-to'g'ri umumiy va alternativ asosdagi saylovda I.A.Karimov 5 yil muddatga O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti etib saylandi.

Davlat ramzlarining qabul qilinishi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1991-yil 18-noyabr VIII sessiyasida 13 moddadan iborat bo'lgan «O'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'i to'g'risida»gi Qonuni qabul qilindi. Davlat bayrog'i mamlakatimiz hududida ilgari mavjud bo'lgan g'oyat qudratli saltanatlar bayrog'iga xos bo'lgan eng yaxshi an'analarni davom ettirgan holda respublikaning tabiatiga xos bo'lgan xususiyatlarni, xalqimizning milliy va madaniy sohalardagi o'zligini ham aks ettiradi. O'zbekiston Respublikasi davlat bayrog'i yurtimizning o'tmishi, bugungi kuni va kelajagining yorqin ramzi bo'lib qoldi.

1992-yil 2-iyulda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining X sessiyasida 8 moddadan iborat bo'lgan «O'zbekiston Respublikasining Davlat gerbi to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi. Davlat gerbidagi har bir

belgi chuqur ma'noga ega. Gerb rangli tasvirda bo'lib, Humo qushi kumush rangda, quyosh, boshloqlar, paxta chanog'i va «O'zbekiston» degan yozuvlar tilla rangda, g'o'za shoxlari, barglari va vodiylar yashil rangda, tog'lar havo rangda, chanoqdagi paxta, daryolar, yarim oy va yulduz oq rangda. O'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'i tasvirlangan lenta to'rt xil rangda berilgan. 1992-yil 10-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XI sessiyasida 12 moddadan iborat «O'zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasi to'g'risida»gi Qonuni qabul qilindi.

Har bir mustaqil davlatning asosiy belgilaridan biri – milliy valyutasidir. O'zbekiston davlat mustaqilligini ko'lga kiritib o'zining milliy valyutasini muomalaga kiritishga kirishdi. Biroq bu jarayon uchun ma'lum vaqt, tajriba kerak edi. Shu boisdan O'zbekiston 1991-1993-yillarda sobiq ittifoqdan meros qolgan rubl zonasida bo'lib turdi. Ammo sovetlardan keyingi makonda yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishning keskin pasayishi natijasida rublning qadri ham shunga mos ravishda tushib bordi.

O'zbekiston muomalaga yangi milliy valyuta kiritish ishiga jiddiy kirishdi. 1992-yildayoq muomalaga chiqarishga mo'ljallangan so'm-kupon nusxalari tayyorlanadi. Nihoyat, 1993-yil 1-noyabrda O'zbekistonda so'm-kupon muomalaga kiritildi, uning kursi oldin muomalada bo'lib kelgan rublga tenglashtirilgan edi. O'zbekiston rahbariyati so'm-kuponlar asosida zarur tajriba orttirdi, haqiqiy milliy valyutani joriy qilish tadbirlarini ko'rdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 16-iyunda e'lon qilingan «O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasini muomalaga kiritish to'g'risida»gi Farmoniga muvofiq 1994-yil 1-iyulidan boshlab respublika hududida yagona, cheklanmagan va qonuniy to'lov vositasi sifatida milliy valyutasi – So'm muomalaga chiqarilgan.

O'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XI sessiyasi **1992-yil 8-dekabrda** “O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini qabul qilish haqida”gi masalani ko'rib chiqdi. Sessiya ishtirokchilari yakdillik bilan yangi Konstitutsiyani qabul qildilar. Qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 6 bo'lim, 26 bob, 128 moddadan iborat qilib ishlab chiqildi. Konstitutsiyaning eng muhim mohiyati shundan iborat ediki, unda “davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat hamda fuqarolar oldida mas'uldirlar” – deyilgan, ya'ni fuqarolar manfaatining ustunligi qonuniy ravishda mustahkamlangan va kafolatlangan.

2. Siyosiy islohotlar, O'zbekistonda huquqiy-demokratik davlat asoslarining shakllantirilishi, mamlakat iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy taraqqiyotining o'ziga xosligi. Jamiyatdagi muhim ijtimoiy siyosiy islohotlarni amalga oshirishda qonun chiqaruvchi hokimiyatning o'рни katta. Ushbu tamoyilga ko'ra davlat hokimiyatining bo'linish tamoyilida parlament taraqqiyoti muhim o'rin tutadi. Mustaqil taraqqiyot yo'lining shakllanishi O'zbekistonda qonunchilik tizimini shakllantrishda yangi bosqichni boshlab berdi. Hokimiyatning bo'linish tamoyili Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq qonun chiqaruvchi, ijro hokimiyati va sud hokimiyatidan tashkil topgan. O'zbekistonda qonun chiqaruvchi hokimiyatni Parlament ya'ni, **Oliy majlis** amalga oshiradi.

O'zbekistonda esa Oliy Majlis (1925-1989-yillarda Oliy Sovet, 1990-1994-yillarda Oliy Kengash deb yuritilgan) deb yuritiladi. Oliy Majlis O'zbekiston Respublikasining oliy qonun chiqaruvchi organi hisoblanadi. 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi asosida joriy etilgan va unga birinchi saylov 1994-yil 25-dekabrda bo'lib o'tgan. Ungacha bu vakolatni Oliy Kengash amalga oshirgan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi ikki palatadan – **Qonunchilik palatasi** va **Senat**dan iborat. Ularning vakolat muddati 5 yil. Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi hududiy saylov okruglari bo'yicha ko'ppartiyaviylik asosida saylanadigan 150 deputatdan iborat. Oliy Majlis Senati a'zolari 100 nafar bo'lib, ular Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, viloyatlar, tumanlar va shaharlar davlat hokimiyati vakillik organlari deputatlarining tegishli qo'shma majlisida deputatlar orasidan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridan teng miqdorda, 6 kishidan saylanadi. Senatning qolgan 16 nafar a'zosi fan, san'at, adabiyot, ishlab chiqarish sohasida katta amaliy tajribaga ega bo'lgan hamda alohida xizmat ko'rsatgan eng obro'li fuqarolar orasidan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanadi⁴.

Oliy Majlis Qonunchilik Palatasi va Senatining mutlaq vakolatlari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilab berilgan.

Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi va Senati vakolat muddati 5 yil. Oliy majlisga nomzodlarni ko'rsatish tamoyili quyidagicha. Bevosita saylov kunigacha 25 yoshga to'lgan hamda kamida 5 yil O'zbekiston hududida muqim yashayotgan O'zbekiston fuqarasi Qonunchilik palatasining deputati etib saylanishi mumkin. Qonunchilik palatasi deputatlari o'z vakolatlari davrida ilmiy va pedagogik faoliyatdan tashqari

⁴ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T., 2017. 25-26 betlar.

haq to'lanadigan boshqa turdagi faoliyat bilan shug'illanishlari mumkin emas. Unda qonun loyihalarini tayyorlash ishini olib borish, palata muhokamasiga kiritiladigan masalalarni ko'rib chiqish uchun qo'mitalar va komissiyalar tuziladi. Yuqori palata Senatiga ham 25 yoshga yetgan O'zbekiston fuqarolari saylanish huquqiga ega⁵.

Ijro etuvchi hokimiyat. Vazirlar mahkamasi – ijro etuvchi hokimiyatni amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 98-moddasiga binoan Vazirlar Mahkamasi Bosh vazir, uning o'rinbosari, vazirlar, Davlat qo'mitalarining raislaridan iborat. Qoraqalpog'iston Respublikasi hukumati boshlig'i Vazirlar Mahkamasi tarkibiga o'z lavozimi bo'yicha kiradi. Vazirlar Mahkamasi tarkibi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan shakllantiriladi. O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodi Prezident taqdimiga ko'ra Oliy Majlis palatalari tomonidan ko'rib chiqilib tasdiqlanadi. Vazirlar Mahkamasi a'zolari Bosh vazir taqdimiga ko'ra Prezident tomonidan tasdiqlanadi. Vazirlar Mahkamasi iqtisodiyotning, ijtimoiy va ma'naviy sohaning samarali faoliyatiga rahbarlikni, Oliy Majlis qonunlari, Prezident farmonlari, qarorlari, farmoishlari ijrosini ta'minlaydi. Demak, Vazirlar Mahkamasi ijroiya hokimiyat bo'lib, u davlat hokimiyati bo'linish prinsipiga ko'ra ikkinchi hukumat tizimidir⁶.

O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga saylovlarda eng ko'p deputatlik o'rnini olgan siyosiy partiya yoki teng miqdordagi deputatlik o'rinlarini qo'lga kiritgan bir necha siyosiy partiyalar tomonidan taklif etiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti taqdim etilgan Bosh vazir lavozimiga nomzodni ko'rib chiqqanidan keyin o'n kun muddat ichida uni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining ko'rib chiqishi va tasdiqlashi uchun taklif etadi. Bosh vazir nomzodi uning uchun tegishlicha O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a'zolari umumiy sonining yarmidan ko'pi tomonidan ovoz berilgan taqdirda tasdiqlangan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining a'zolari Bosh vazir taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi.

Sud hokimiyati – uchunchi hokimiyat tarmog'i bo'lib, u qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlardan, siyosiy partiyalardan boshqa jamoat birlashmalaridan mustaqil holda ish yuritadi. Sud tuzimi 5 yil

⁵ O'sha joyda.

⁶ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T., 2017. 52-56 betlar.

muddatga saylanadi. Sud faoliyati qonun ustuvorligini, ijtimoiy adolatni, fuqarolar tinchligi va totuvligini ta'minlashga qaratilgandir. O'zbekiston Respublikasida odil sudlov faqat sud tomonidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va 1993-yil 2-sentyabrda qabul qilingan "Sudlar to'g'risida"gi qonun asosida sud islohotlari o'tkazildi.

Sud-huquq tizimini yangi asosda barpo etishning dastlabki yillaridan inson huquqlarini himoya qilishning kafolati sifatida advokatura instituti va advokatlik faoliyatini rivojlantirishga alohida e'tibor berildi.

Shunday qilib, mustaqillikka erishish arafasida va mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab O'zbekistonda davlat va jamiyat hayotini demokratik jihatdan yanada yangilashga va sud-huquq tizimini isloh qilishga kirishildi. Sudlarni tashkil etish, faoliyat ko'rsatish tartibi qonun bilan belgilab qo'yilgan. O'zbekistonda Konstitutsiyaviy sud, Oliy sud, Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, Toshkent shahar, tuman, shahar sudlariga bo'linadi.

Aslida amaldagi qonunlarga muvofiq mamlakatning amaldagi Prezidenti o'z vazifalarini bajara olmaydigan holatlarda uning vazifa va vakolatlari vaqtincha O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati raisining zimmasiga yuklatiladi, bunda uch oy ichida, "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida"gi Qonunga to'liq muvofiq holda mamlakat Prezidenti saylovi o'tkaziladi⁷".

3. Respublikada mahalliy davlat hokimiyati va o'zini o'zi boshqarish organlari: mohiyati, faoliyati va vazifalari. O'zbekistonda demokratik huquqiy davlat barpo etish jarayonida ko'plab vazifalar belgilangan edi. Eng muhim vazifalaridan biri bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotni barpo etishga qaratilgan bo'lsa, ikkinchisi respublikada davlat hokimiyatining vakillik va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarini yangi sharoitlarga mos keladigan tizimini yaratish edi. Hozirgi amalda bo'lgan mahalliy vakillik organlari yangi organlar bo'lmasdan, xalq deputatlari Sovetlari negizida tashkil qilingan. Ma'lumki, sobiq sovetlar davrida amalda bo'lgan mahalliy xalq deputatlari Sovetlari aniq bir hokimiyatga ega bo'lmay, ular huquqsizligining bosh sababi partiya organlari to'g'ridan-to'g'ri ularning ishiga aralashar va ularga saylanadigan deputatlar partiya organlari tomonidan tanlanar edi.

1992-yil 4-yanvarda «O'zbekiston Respublikasining mahalliy hokimiyat idoralarini qayta tashkil etish to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi. Bu qonun mamlakatimizda mahalliy hokimiyatning ikki mustaqil

⁷ O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T., 2018.

organi – vakillik va ijro organlari tizimiga boshchilik qiladigan hokimlik va hokimlar lavozimi joriy etildi. 1992-yil 14-yanvarda ushbu qonunga O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Konstitutsiyaviy qonun maqomini berdi. 1992-yilda Toshkent shahrida va 12 ta viloyatda, 163 ta qishloq tumani va 18 ta shahar tumanida hamda 120 ta shaharda hokimlar tayinlandi va tasdiqlandi, ularning apparati – hokimiyatlar tuzildi.

1992-yildan O‘zbekistonda mahalliy hokimiyat organlari tizimini shakllantirish sohasida qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilish borasida amaliy ishlar boshlandi. Bu hujjatlar orasida 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, **1993-yil 2-sentyabrda qabul qilingan «Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida»gi va «Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida»gi Qonunlar**, 1994-yil 5-mayda qabul qilingan «Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar kengashlariga saylovlar to‘g‘risida»gi Qonun va boshqalar muhim o‘rin egallaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XXI bobi «Mahalliy davlat hokimiyati asoslari» deb nomlanib, unda mahalliy davlat hokimiyati organlarining tizimi, mavqei, vazifalari, tuzilish tartibi konstitutsiyaviy darajada mustahkamlandi. Konstitutsiyaga ko‘ra avvalgi mahalliy vakillik organlarining nomi Kengashlar deb o‘zgartildi. Ularning samarali ishlashini ta‘minlash uchun viloyat, tuman va shahar Xalq deputatlari Kengashlari vujudga keltirildi.

Shuni ta’kidlash lozimki, amaldagi O‘zbekiston Konstitutsiyasi qabul qilinguncha mahalliy vakillik organlarining uch bo‘g‘inli tizimi mavjud bo‘lib, ular:

- 1) viloyatlar hamda Toshkent shahar xalq deputatlari Kengashlari (Sovetlari) – yuqori bo‘g‘in;
- 2) tuman, shahar xalq deputatlari Kengashlari – o‘rta bo‘g‘in;
- 3) qishloq, posyolka, ovul xalq deputatlari Kengashlari – quyi bo‘g‘in hisoblanardi.

Konstitutsiya mahalliy vakillik organlarining ikki bo‘g‘inli tizimini mustahkamladi, ya’ni quyi bo‘g‘in olib tashlandi. Ular o‘rniga fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari tuziladigan bo‘ldi. Bu qoida «Mahalliy davlat hokimiyati asoslari to‘g‘risida»gi Qonunda o‘z ifodasini topdi.

Shunday qilib, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyada mahalliy davlat hokimiyati hokimiyat organlari ikki mustaqil organlarga – vakillik va ijroiya hokimiyatiga bo‘lindi.

«Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov to'g'risida»gi Qonunda vakillik organlariga 21 yoshga to'lgan fuqarolar saylanadi. Saylovlar ko'ppartiyaviylik, muqobillik asosida o'tadi. Xalq deputatlari viloyat va Toshkent shahar Kengashlariga 60 tadan ko'p bo'lmagan, tuman va shahar Kengashlariga esa 30 tadan ko'p bo'lmagan deputatlar 5 yil muddatga saylanadi.

Mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari O'zbekistonda azaldan o'zini o'zi boshqarishning o'ziga xos shakli sifatida shakllangan hamda uning mahalliy shart-sharoitlari bilan bog'liq o'ziga xos vazifalari mavjud bo'lgan. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari bugungi kunda mahalla oqsoqoli tomonidan boshqariladi va uning vazifalari jamoatchilik asosida olib boriladi. U o'zining yozilmagan ichki tartib-qoidalariga ega bo'lib, ularga barcha birdek amal qiladi. Mazkur qonun-qoidalar garchand majburiy xarakterga ega bo'lmasada, barcha ularga bo'ysunadilar.

Uzoq yillik sovet tuzumi davrida faoliyati to'xtatilgan va uning mohiyati kommunistik mafkuraga bo'ysundirilgan mahallaning faoliyatini qayta tiklash maqsadida **1993-yil 2-sentyabrda "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi.** Chunki, har bir sohani isloh qilish uchun uning avvalambor huquqiy asosi bo'lishi lozim. Ushbu Qonunning qabul qilinishi uzoq yillar mobaynida faoliyati to'xtatilgan mahalla tizimining yana qayta tiklanishi uchun asos bo'ldi, o'zini o'zi boshqarish organlarining nufuzini ko'tardi hamda mas'uliyatini oshirdi. Qonunda mazkur tuzilma olib borilgan ishlar yuzasidan o'z hisobotlarini berib borishi belgilab qo'yildi. Bu borada ko'plab qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi.

Bugungi jadal o'zgarishlar fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, ya'ni mahalla, uning boshqaruv tizimi, ijtimoiy-huquqiy faoliyatini yangicha mezonlar asosida tahlil etishni, bugungi zamon talablariga javob beradigan o'zini o'zi boshqarish organining yangicha tuzilmasini shakllantirishni, uning ish yuritish tizimini samarali tashkil etishni taqozo etmoqda. Bu borada mamlakatimiz Prezidentining 2017-yil 3-fevraldagi yangi tahrirda qabul qilingan **«Mahalla institutini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni** bu yo'lda muhim qadam bo'ldi.

1999-yilda tashkil etilgan Respublika **“Mahalla ziyosi”** o'quv-uslubiy markazi muhim rol o'ynadi. Shu yili mazkur dargohda 450 nafar rais o'z malakasini oshirgan bo'lsa, 2000-yilda ushbu o'quv markazida 2500 nafar yig'in raislari, 445 nafar xotin-qizlar masalalari bo'yicha komissiya a'zolari o'z malakalarini oshirganlar. 2013-yil 10-oktyabrda O'zbekiston

Respublikasi Prezidentining “Fuqarolarning o‘zini o‘z boshqarish organlari xodimlari malakasini oshirishlarini tashkil etish to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq shu yildan boshlab rais, kotib, diniy ma'rifiy, ma'naviy-axloqiy masalalar bo'yicha rais o'rinbosari hamda **“Mahalla posboni”** jamoat tuzilmasi o‘z malakalarini oshiradigan bo‘ldilar.

2016-yilning 24-sentyabridan boshlab tashkil etilgan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining **Xalq qabulxonalari va Virtual qabulxonalari** o‘z faoliyatlarini boshladilar. Unga muvofiq Prezidentning Virtual qabulxonasiga 2017-yilning fevral oyigacha fuqarolardan 509122 ta murojaat kelib tushgan va ularning 436408 tasi ko‘rib chiqilgan bo‘lsa⁸, 2018-yil oxirigacha 2 million 500 ming nafardan ziyod kishi o‘zini qiynab kelayotgan muammolarga yechim topganlar. Bu aholining eng dolzarb muammolarini hal etish imkonini berdi, davlat hokimiyati, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari bilan fuqarolar o‘rtasidagi hamkorlikning samarali mexanizmini yaratishga asos bo‘ldi.

4. Millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglikning ta'minlanishi. Bugungi kunda O‘zbekistonda 130 dan ortiq millat va elat, 16 diniy konfessiya vakillari yagona oila farzandlaridek yashab, mehnat qilib kelmoqdalar. Shu boisdan ular ham mamlakatimizning barcha fuqarolari qatori bir xil huquq va majburiyatlarga ega. Ular uchun O‘zbekiston qonunlarida belgilab qo‘yilgan huquq va erkinliklari, manfaatlari to‘liq ta'minlangan. Zero, jamiyatni ma'naviy yangilashdan ko‘zlangan bosh maqsad – ijtimoiy hamkorlik, millatlararo totuvlik, diniy bag‘rikenglik masalaridan iborat.

O‘tgan yillar mobaynida Respublika baynalmilal madaniyat markazi tomonidan “O‘zbekiston – umumiy uyimiz” albom kitobi, “O‘zbekiston – bag‘ri keng diyor”, “O‘zbekiston Konstitutsiyasi – buyuk kelajagimiz kafolati”, “Mustaqil O‘zbekistonda millatlararo munosabatlar rivoji” kabi to‘plamlar chop etildi.

Ayniqsa Respublika baynalmilal madaniyat markazi faoliyatining 25 yilligini munosib nishonlanishini yurtimizdagi barcha millat vakillari katta quvonch bilan kutib olishdi. Shu munosabat bilan **Prezident Shavkat Mirziyoyevning** tantanali yig‘ilish qatnashchilari bilan uchrashuvi muhim voqea bo‘ldi.

Bugungi kunda respublikamizdagi oliy o‘quv yurtlarida turli millatga mansub talabalar tahsil oladi. Dunyoning kamdan-kam mamlakatlarida

⁸ 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-uslubiy risola. -T., 2017. 66-bet.

kuzatiladigan yana bir holat shuki, **O‘zbekistonda ta’lim 7 ta tilda olib boriladi, 8 ta tilda gazeta va jurnallar chop etiladi, 12 tilda ko‘rsatuvlar va 11 tilda radioeshittirishlar efirga uzatiladi**⁹.

Tarixdan ma'lumki, xalqimiz boshidan kechirgan og‘ir qatag‘on yillari va ikkinchi jahon urushi yillari ko‘p sitamlarga yuzma-yuz bo‘lgan koreyslar, nemislar, turklar, polyaklar, greklar, qrim-tatar va boshqa millat vakillari O‘zbekistonni Vatan tutdilar. Ularning hozirgi avlodlari uchun esa O‘zbekiston ona Vatanga aylandi. Chunki ular shu yerda tug‘ilib, kamolga yetdi, hayotda o‘z o‘rnini topdi.

Milliy markazlar faoliyatining natijasi sifatida "O‘zbekiston – umumiy uyimiz", "Shu aziz Vatan barchamizniki", "Qudratimiz – birlik va hamjihatlikda", "Maqsad bir, g‘oya bir, Vatan yagona", "Vatan yagonadir – Vatan bittadir" g‘oyalarining asl mohiyatini chuqur anglab yetgan holda turli millat vakillarining shu muqaddas Vatanning buyuk kelajagini qurish va uning mustaqilligini yanada mustahkamlash yo‘lida fidoyilik bilan sidqidildan qilayotgan mehnat faoliyatlarida, turli sohalarda qo‘lga kiritayotgan yutuqlarida yorqin namoyon bo‘lmoqda.

Xususan, 1992-yildayoq milliy-madaniy markazlar faoliyatini muvofiqlashtirish va ularga ko‘maklashish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi «Baynalminal madaniyat» markazi tashkil etilgani bunga misol bo‘ladi. O‘shanda 12 ta milliy-madaniy markaz faoliyatini birlashtirgan bu jamoat tashkiloti bugun 100 dan ortiq filiallar ishini muvofiqlashtirib turibdi.

Dinlararo bag‘rikenglik – xilma-xil diniy e’tiqodga ega bo‘lgan kishilarning olijanob g‘oya va niyatlar yo‘lida hamjihat bo‘lib yashashi, jamiyat va davlat ravnaqi yo‘lida birgalikda yashashlikni anglatadi. Bu g‘oya ezgulik yo‘lida nafaqat dindorlar, balki jamiyatning barcha a’zolari hamkorligini nazarda tutadi.

Hozirgi kunda mamlakatimizdai diniy konfessiyalar faoliyatini amalga oshirishi va mamlakat hayotida ishtirok etishlari uchun hamma shart-sharoitlar yaratilgan. Bu boradagi huquqiy asoslar O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida, «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida»gi qonunda o‘z ifodasini topgan. Ana shu asoslar mamlakatimizdagi barcha din vakillarining hamkor, hamjihat bo‘lib, ulug‘ va mushtarak g‘oyalar yo‘lida harakat qilishi uchun imkon yaratadi. Zero,

⁹ Millatlararo do‘stlik va hamjihatlik – xalqimiz tinchligi va farovonligining muhim omilidir // O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Respublika baynalminal madaniyat markazi tashkil etilganining 25 yilligiga bag‘ishlangan uchrashuvdagi nutqi. “Xalq so‘zi” gazetasi. -T., 2017 yil 26 yanvar.

dinlarning umuminsoniy mohiyati, maqsadi bir bo'lib, ular aslida birlariga zid emas.

Mavzu yuzasidan tayanch soʻz va iboralar:

Mustaqillik, mustaqillik arafasi, demokratik taraqqiyot, ijtimoiy-iqtisodiy hayot, siyosiy islohotlar, huquqiy-demokratik davlat, mahalliy davlat hokimiyati, oʻzini oʻzi boshqarish organlari, mahalla, millatlararo totuvlik, diniy bagʻrikenglik.

Mustaqil ta'lim mavzulari:

1. Oʻzbekistonda davlat mustaqilligining qoʻlga kiritilishining tarixiy ahamiyati.
2. Respublikada siyosiy sohada va parlament islohotlari.
3. Oʻzbekistonda sud tizimi va uning oʻziga xosligi.
4. Ijro hokimiyati: mohiyati va vakolatlari.
5. Oʻzbekistonda huquqiy-demokratik davlat asoslarining shakllantirilishi va rivojlantirilishi.
6. Respublikada mahalliy davlat hokimiyati va oʻzini oʻzi boshqarish organlarining faoliyati va vazifalari.
7. Oʻzbekistonda millatlararo totuvlik va diniy bagʻrikenglikning ta'minlanishi.

Nazorat savollari:

1. Oʻzbekistonda davlat mustaqilligining qoʻlga kiritilishining tarixiy ahamiyati qanday?
2. Respublikada siyosiy sohada va parlament islohotlariga izoh bering.
3. Sizningcha Oʻzbekistonda sud tizimi va uning oʻziga xosligi qanday?
4. Oʻzbekistonda huquqiy-demokratik davlat asoslarining shakllantirilishi va rivojlantirilishiga izoh bering.
5. Mahalla va oʻzini oʻzi boshqarish organlarining faoliyati va vazifalari haqida gapirib bering.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T., 2018.
2. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. "Xalq soʻzi" gazetasi. -T., 2017-yil 23-dekabr.
3. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. "Xalq soʻzi" gazetasi. -T., 2018-yil 29-dekabr.

4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. -T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2008.
5. Karimov I.A. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. -T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2012.
6. O‘zbekistonning yangi tarixi. Uchinchi kitob. Mustaqil O‘zbekiston tarixi. -T.: Sharq, 2000.

12-mavzu yuzasidan seminar darsi

Dars jarayonida o‘quv vazifasini birgalikda bajaring

№1 ekspert varaqa

1. Davlatimiz mustaqilligiga erishish imkoniyatini yaratgan omillar nimalardan iborat edi?

№2 ekspert varaqa

1. «Kuchli davlatdan kuchli jamiyat sari» - tamoyilining mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.

Guruhlarga bo‘lingan holda mazkur konseptual jadvalni to‘ldiring:

Davlat ramzi nomi	Qabul qilingan payti	Asosiy belgilari	Ularning ta'rifi
Konstitutsiya			
Bayroq			
Gerb			
Madhiya			
Valyuta			
Boshqalar			

Guruhlarda ishlash tartibi

1. Guruhlarda vazifalarni tushuntirish – 1-2 daq.
2. Guruh ishi natijalarini muhokamaga tayyorlash – 12-15 daq.
3. Namoyish prizentatsiyasini o‘tkazish – 5 daq.

13-mavzu: Mustaqillik yillarida O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-madaniy taraqqiyoti. O‘zbekiston va jahon hamjamiyati

Reja:

1. Taraqqiyotning “o‘zbek modeli”. Bozor iqtisodiyotiga o‘tilishi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlantirilishi.
2. O‘zbekiston iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligining o‘rni. Aholini ijtimoiy himoyalash tizimidagi islohotlar.
3. Mustaqillik yillarida ma'naviy hayot, madaniyat, ta'lim va fan.
4. O‘zbekiston va jahon hamjamiyati.

1. Taraqqiyotning “o‘zbek modeli”. Bozor iqtisodiyotiga o‘tilishi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlantirilishi. Birinchi Prezident Islom Karimov tomonidan ishlab chiqilgan mustaqil taraqqiyot yo‘li xalqimiz tomonidan ham, xalqaro maydonda ham taraqqiyotning «**o‘zbek modeli**» deb qabul qilindi. O‘zbek modeli ishlab chiqishda, birinchidan, xalqaro tajriba asos qilib olindi. Ikkinchidan, xo‘jalik imkoniyatlari, shart-sharoitlari, eski tuzumdan meros bo‘lib qolgan muammolar hisobga olindi.

Давлатимиз раҳбари томонидан янги давлат ва
жамият қуриш йўлида тараққиёт асоси қилиб
белгиланган беш асосий тамойил

14

Shunday qilib, O‘zbekistonning o‘ziga xos taraqqiyot yo‘li nazariy va amaliy jihatdan puxta belgilab olindi. Bu barcha tamoyillar demokratik va iqtisodiy qayta o‘zgartishlar jarayonlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish

uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etib, hayot sinovidan o'tdi.

Iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichining vazifalari bu, mustaqil davlatning amal qilishini ta'minlovchi infratuzilmani yaratish, bozor iqtisodiyotiga o'tishning qonunchilik asoslarini shakllantirish, narxlarni erkinlashtirish, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, inflyasiyaga qarshi kurashish va aholini ijtimoiy himoyalash hisoblanar edi.

2. O'zbekiston iqtisodiyotida qishloq xo'jaligining o'rni. Aholini ijtimoiy himoyalash tizimidagi islohotlar. Qishloq xo'jaligida tub iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish jarayonida davlat xo'jaliklari tugatilib, jamoa, shirkat xo'jaliklariga aylantirildi, chorvachilik, aksariyat xo'jaliklarning qoramolchilik fermalari xususiylashtirildi, dehqon va chorvachilik yo'nalishidagi fermer xo'jaliklari tashkil etila boshlandi. Agar mamlaktimizda fermerlik harakatining shakllanish tarixi va rivojlanishiga murojaat qilinsa, fermerlikni shakllantirish chorvachilik sohasi islohotlaridan boshlangan edi.

Yaqin tariximizda bu borada chorvachilik sohasini rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 15-martdagi «Respublika chorvachiligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 1994-yil 23-fevralda «Chorvachilikda iqtisodiy islohotlarni takomillashtirish hamda dehqon (fermer) xo'jaliklari va xususiylashtirilgan fermalar manfaatlarini himoya qilish choralari to'g'risida», 1995-yil 24-martdagi «Chorvachilikda xususiylashtirishni davom ettirish va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorlari muhim ahamiyat kasb etdi. Bu qarorlarga ko'ra, 1995-yilda jamoa xo'jaliklarining zarar bilan ishlayotgan 1499 qoramolchilik fermalari xususiylashtirildi. Natijada respublikada ishlab chiqarilayotgan go'sht va sutning 75%ini xususiy sektor bera boshladi.

Ushbu davrda agrar soha fermerlik yo'nalishining shakllanishida davlat tasarrufidagi qo'y, echki, qoramollar, yilqi, tuya kabi hayvonlarni fermerlarga bo'lib berish, davlat mulkchiligini tugatish, ularni xususiylashtirishga katta e'tibor qaratildi. Natijada 1990-yilda respublikada bironta ham fermer xo'jaligi faoliyat yuritmagan bo'lsa, qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining xo'jalik shakllari bo'yicha taqsimlanishiga e'tibor qaratilib, 2000-yilga kelib ular tasarrufidagi yerlar 632,2 ming gektarga, 2010-yilga kelib esa 3 mln 143 ming gektarga yetgan.

2000-yillardan boshlab agrar sohada fermer xo'jaliklarining tashkil etilishi barqaror va muntazam tus oldi. Fermer xo'jaligining yuzaga kelish

asoslari Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 5-yanvardagi 8-sonli «Qishloq xo‘jaligi korxonalarini fermer xo‘jaliklariga aylantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori va 2003-yil 27-oktyabrdagi «2004-2006-yillarda fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risida»gi Prezident Farmonida batafsil yoritib berilgan.

Agar 2001-yilda respublikada faoliyat ko‘rsatayotgan fermer xo‘jaliklarining soni 55445 birlikdan iborat bo‘lgan bo‘lsa, 2006-yilga kelib 189235 birlikka yetgan, yoki 3,4 baravar oshgan. Xo‘jaliklar sonining tahlil davridagi o‘rtacha yillik o‘sishi 40,2 foizni tashkil etgan. Jami 428 ta shirkat xo‘jaligi negizida 22 mingdan ortiq fermer xo‘jaliklari tashkil etiladi.

Respublikamizda fermerlikning kelgusidagi rivojlanishi va yangi imkoniyatlaridagi o‘zgarishlar 2000-yillar oxiriga to‘g‘ri keladi. Puxta o‘ylangan dastur asosida 2008-2010-yillar davomida o‘tkazilgan maqbullashtirish jarayoni natijalariga ko‘ra fermer xo‘jaliklarining yer maydonlari hajmi kamaytirildi. Amalga oshirilgan maqbullashtirish jarayoni natijasida, 2011-yil yakuniga ko‘ra, respublikamizdagi fermer xo‘jaliklarining soni 215776 tadan 66134 taga yoki 69,4 foizga kamaytirildi, bunda bir fermer xo‘jaligiga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha yer maydoni hajmini 27,4 gektardan 80,1 gektargacha ko‘paytirishga erishildi. O‘rtacha bir fermer xo‘jaligiga to‘g‘ri keladigan yer maydonini tarmoqlar bo‘yicha olib qaraydigan bo‘lsak, bu ko‘rsatkich o‘sha davrda paxtachilik va g‘allachilikda 106,3 gektarga, sabzavotchilik va polizchilikda 23,5 gektarga, bog‘dorchilik va uzumchilikda 13,1 gektarga, chorvachilikda 205 gektarga teng bo‘lgan.

O‘zbekistonning kuchli ijtimoiy siyosati. Ijtimoiy himoya tizimi. Jamiyatning mahalliy shart-sharoitlari hamda milliy o‘ziga xosligidan kelib chiqib, kam ta‘minlangan va ko‘p bolali oilalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan shu maqsadda 1994-yil 28-avgustda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Kam ta‘minlangan oilalarni ijtimoiy himoya qilishni tashkil etish masalalari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Ushbu qaror asosida “Kam ta‘minlangan oilalarni hisobga olish, ularga moddiy yordam tayinlash va to‘lash tartibi to‘g‘risida”gi Nizom qabul qilinadi.

Aholining ijtimoiy muhofazaga eng muhtoj qatlamlaridan biri – bu kam ta‘minlangan oilalardir. Kam ta‘minlangan oilalarning ijtimoiy himoyasini ta‘minlash maqsadida qator me‘yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 24-avgustdagi “Kam ta‘minlangan oilalarni ijtimoiy himoya

qilishni tashkil etish masalalari to'g'risida"gi 434-sonli qarori muhim ahamiyat kasb qildi. Bu borada minglab oilalar davlatdan ijtimoiy yordamlar olgan.

Ammo ijtimoiy himoya mexanizimining amal qilish tajribasini o'rganish natijasida shu narsa aniqlandiki, bu tizimda ko'pgina muammolar, jumladan, qurilish, obodonlashtirish, aholini ijtimoiy himoya qilish, aholini toza ichimlik suvi, elektr toki, tabiiy gaz bilan ta'minlash kabi sohalarda ko'plab muammolarga duch kelingan. Ayniqsa, aholiga ijtimoiy yordam ko'rsatishda xato va kamchiliklarga yo'l qo'yilgan. Masalan, 1996-yilda Moliya vazirligi tomonidan o'tkazilgan tekshirish natijasida respublika bo'yicha 26 mahallada 262 ming so'm mablag' qing'ir yo'llar bilan boshqa maqsadlarga o'zlashtirilgani aniqlangan.

1998-yildagi tekshirishlar esa shuni ko'rsatganki, kam ta'minlangan va ko'p bolali oilalarga nafaqa belgilash va to'lash tizimida quyidagi kamchiliklar eng ko'p uchragan. Haqiqatdan ham muhtoj oilalarga moddiy yordam ko'rsatishni asossiz rad etish va aksincha, nafaqa olishga asosi bo'lmagan oilalarga qarindoshlik belgisi, fuqarolar o'zini o'z boshqarish yig'inlarida egallagan mansabi yoki boshqa sabablarga ko'ra nafaqa belgilash va to'lashda lavozimini suiste'mol qilish (bu ko'rsatkich respublika bo'yicha 0,3-1,4% darajasida); muhtoj oilalarga ijtimoiy yordam ko'rsatish uchun ajratilgan mablag'larning ko'zda tutilgan boshqa maqsadlarida (talabalar stipendiyasi, sug'urta to'lovlari, hatto jamoat binolarining qurilishiga) ishlatilishi va hokazolar shular jumlasidandir.

3. Mustaqillik yillarida ma'naviy hayot, madaniyat, ta'lim va fan. O'zbekiston o'z mustaqilligiga erishganidan so'ng asrlar davomida xalqning orzusi hisoblangan **ma'naviy, milliy va diniy qadriyatlarni** tiklandi. Zero, ma'naviy-diniy qadriyatlar hayotimizga shu qadar singib ketganki, ularsiz biz o'zligimizni tasavvur eta olmaymiz.

Madaniyat va ta'lim insonning ma'naviy dunyosi, saviyasini yuksaltirishga xizmat qiluvchi sohalardir. Madaniyat va ta'lim turli usullar orqali insonga singdiriladi. Bular oila, maktabgacha tarbiya muassasalari, maktab, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari, oliy o'quv yurtlari, muzeylar, kutubxonalar, kino, teatr va musiqa maskanlari, jamoat tashkilotlari va boshqalardir. Madaniyat va ta'lim tom ma'noda inson ma'naviy faoliyatining barcha jihatlarini qamrab oladi.

2017-yilgacha mamlakatimizda 3500 dan ortiq madaniy yodgorliklar ro'yxatga olingan bo'lib, birgina Madaniyat ishlari vazirligi tizimida turli sohalar bo'yicha 68 ta muzey mavjud, bular 21 ta o'lkashunoslik, 10 ta badiiy, 14 ta memorial, 5 ta adabiy-memorial, 7 ta badiiy, 1 ta tabiiy-ilmiy

muzeylardir. Hukumatimiz tomonidan xalqimizning o'z milliy o'zligini anglashni yanada jadallashtirishni e'tiborga olib, 1994-yil 23-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi «Respublika muzeylari faoliyatini yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida»gi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 12-yanvardagi «Muzeylar faoliyatini tubdan yaxshilash va takomillashtirish to'g'risida»gi farmoni esa muzeylar ishida tubdan burilish yasadi.

Madaniyat va ta'lim komil insonni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Komil inson tarbiyasi davlat siyosatining ustuvor sohasi hisoblanadi. Har qaysi xalq yoki millatning ma'naviyatini uning tarixi, o'ziga xos urf-odat va an'analari, hayotiy qadriyatlaridan ayri holda tasavvur etib bo'lmaydi. Bu borada, tabiiyki, ma'naviy meros, madaniy boyliklar, ko'hna tarixiy yodgorliklar eng muhim omillardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Barchamizga ayonki, mustaqillik yillarida ta'lim tizimi faoliyatida ham ulkan o'zgarishlar sodir bo'ldi. 1997-yilning 29-avgustida O'zbekiston Respublikasining **“Ta'lim to'g'risidagi qonuni”** va **«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»** qabul qilindi. Unda shunday deyiladi: «Inson, uning har tomonlama uyg'un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlarini va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o'zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir... Ushbu qonun 1992-yil 2-iyulda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi qonundan o'zining mazmun-mohiyatiga ko'ra tubdan farq qilar edi.

Diniy qadriyatlar. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1991-yil 11-aprel va 20-iyundagi farmonlariga binoan “Iyd al-Fitr” (Ro'za) va “Iyd al- Adxo” (Qurbon) hayitlari yurtimizda dam olish kunlari deb e'lon qilindi. **Qur'oni Karim** bir necha bor nashrdan chiqarilib 1 million nusxada chop etildi. Qur'oni Karimning o'zbekcha izohli tarjimai musulmonlarga tuhfa etildi. Imom Buxoriyning to'rt jildlik Hadislar kitobi o'zbek tilida nashr etildi.

Bugungi kunda Respublikamizda minglab masjidlar faoliyat olib bormoqda. Har yili minglab yurtdoshlarimiz haj safariga borish imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar. Muqaddas umra va haj amallarini bajarib kelmoqdalar. XX asrning 80-yillarida sobiq Ittifoq bo'yicha har yili 25-30

kishi haj ziyoratiga borgan bo'lsa, 1991-yilda O'zbekistondan 1500 fuqaro, 2000-yilda esa 4 mingga yaqin fuqaro haj ziyoratiga borib keldi. Bugungi kunda ularning soni 6 mingdan oshib ketdi. Eng asosiysi – bag'rikenglikning muhim omillaridan biri bo'lgan millatlararo va dinlararo totuvlik ta'minlandi.

Mustaqillik yillarida qadimiy ajdodlarimizning ezgu g'oyalari, milliy davlatchilik an'analari, turmush tarzi va mentalitetini aks ettirgan muqaddas **“Avesto”** kitobi o'zining haqiqiy qadr-qimmatini topdi. Istiqlol yillarida birgina Toshkent shahrida **“Turkiston”** saroyi, Alisher Navoiy nomidagi Milliy bog', Temuriylar tarixi Davlat muzeyi, Milliy akademik teatr binosi va g'oyat go'zal, mahobatli koshona – O'zbekiston Davlat konservatoriyasi hamda Alisher Navoiy nomidagi Davlat Milliy kutubxonasining yangi binosi, Anjumanlar saroyi kabi ko'plab inshootlar barpo etildi. 2000-yil poytaxtimizning Yunusobod tumanida **“Shahidlar xotirasi hiyoboni”** va keyinchalik shu nomda muzey va jamg'arma tashkil qilindi. 2001-yildan e'tiboran 31-avgust kuni yurtimizda qatag'on qurbonlarini yod etish kuni sifatida nishonlanadigan bo'ldi.

5. O'zbekiston va jahon hamjamiyati. Mustaqillik yillarida mamlakatimiz chet davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan teng huquqlilik asosida diplomatik, savdo, iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy hamkorlik qilish yo'lini tutdi. Xususan, 2010-yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston dunyoning 120 dan ortiq davlati bilan diplomatik aloqalarni o'rnatdi. Toshkentda 42 ta davlat elchixonasi, 1 ta bosh konsulxona, 9 ta faxriy konsullik, 10 ta xalqaro tashkilot vakolatxonasi, 5 ta xalqaro moliyaviy tashkilot vakolatxonasi, 3 ta savdo tashkiloti vakolatxonalari faoliyat yuritmoqda.

Eng muhim voqealardan biri 1992-yil 2-martda O'zbekiston xalqaro munosabatlarning to'la huquqli sub'ekti sifatida Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a'zo bo'ldi. 1993-yil **BMT Bosh Assambleyasining 48-sessiyasida** Prezident I.A.Karimov ma'ruza qildilar. 1995-yil BMTning 50 yilligi munosabati bilan Bosh Assambleyaning tantanali yig'ilishida asosiy e'tibor bu tashkilotning faoliyatini yanada kengaytirish bilan bir qatorda, yana mintaqaviy xavfsizlik va barqarorlik, ekstremizm, terrorizm, narkobiznesga qarshi kurash masalalariga qaratildi. Shu bilan birga Markaziy Osiyo mintaqasi xalqlari uchun o'ta dolzarb masala Orol muammosining ko'tarilishi muhim ahamiyat kasb etdi.

Shu bilan birga O'zbekiston jahon jamoatchiligini tashvishga solayotgan xalqaro muammolardan biri bo'lgan terrorizm, uyushgan

jinoyatchilikka qarshi birgalikda kurashish, diniy ekstremizm masalalariga o'z e'tiborini qaratdi. Davlatimiz rahbari o'tgan vaqt davomida dunyoning ko'pgina notinch mintaqalarida, jumladan, Afg'oniston hududida ildiz otgan diniy aqidaparastlik va terrorizm xavfidan jahon jamoatchiligini birinchilardan bo'lib ogoh etdi. 1993-yil Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 48-sessiyasida, 1995-yil 2-martida Kopengagendagi xalqaro konferensiyasida bu borada o'z takliflari bilan chiqdi.

1995-yil 15-sentyabrda Markaziy Osiyoda xavfsizlik va hamkorlik masalalariga bag'ishlangan Toshkent seminar kengashida, 1995-yil 24-oktyabrda BMTning 50 yilligiga bag'ishlangan maxsus tantanali yig'ilishda, 1999-yil 18-noyabrda EXHTning Istanbul sammitida, 2000-yil BMT Bosh Assambleyasining sammitida va boshqa nufuzli anjumanlardagi chiqishlarida O'zbekiston rahbari I.A.Karimov Afg'onistonning dahshatli vayronkorlik kuchiga ega xalqaro terrorizm o'chog'iga aylanib qolganidan dunyo jamoatchiligini ogohlantirdi. Bu xatarning oldini olish bo'yicha ko'plab amaliy choralarni taklif qildi.

Birinchi galda xalqaro terrorizmga qarshi kurashda barcha davlatlarni birlashishga da'vat etdi. Aynan ushbu g'oyaning amaliy natijasi o'laroq 2001-yil 28-sentyabrda BMT Xavfsizlik kengashi doirasida terrorchilikka qarshi kurash qo'mitasining tashkil etilishi bilan u amalda o'z ifodasini topdi. Afg'oniston mintaqa va xalqaro xavfsizligiga eng katta xavflardan biri ekanligini ta'kidlab, uzoq yillardan buyon ushbu masala yuzasidan ilgari surilib kelinayotgan **6+2 dasturini** 6+3 ga aylantirish tashabbusi bilan chiqdi. Ushbu tashabbusi I.Karimovning 2008-yil 3-4-aprel kunlari NATOning Buxarestdagi sammitida ilgari surildi.

O'zbekiston Respublikasi NATOning kollektiv xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan «Tinchlik yo'lida hamkorlik» loyihasini 1994-yilning iyulida imzoladi hamda 1995-yilning iyul oyida ushbu dasturga qo'shildi. 1995-2001-yillar mobaynida «Tinchlik yo'lida hamkorlik» dasturi doirasida o'tkazilgan harbiy o'quv mashqlarida O'zbekiston Qurolli Kuchlari bo'linmasining tinchlikni saqlash kuchlari o'ndan ortiq harbiy o'quv mashqlarida qatnashdilar.

O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimovning 1999-yil 23-25-aprel kunlari AQSHga hamda NATOning 50 yilligiga bag'ishlab o'tkazilgan tadbirda ishtirok etishi mamlakatimizning ertangi kuni uchun muhim ahamiyat kasb etdi. O'zbekiston – NATO munosabatlariga va uning «Tinchlik yo'lida hamkorlik» dasturida hamkorlik qilish, bu NATOga a'zo bo'lish emas.

O‘zbekiston – NATO munosabatlarining asl mohiyati davlatimizning xavfsizligi va tinchligini ta'minlash, qolaversa, mintaqada barqarorlikni qaror toptirish uchun shart-sharoitni imkon qadar kengaytirish va mustahkamlashdan iborat ekanligi ta'kidlandi.

O‘zbekiston 2001-yilning iyun oyida **«Shanxay xalqaro hamkorlik tashkiloti»**ga a'zo bo‘ldi. Unga Xitoy, Rossiya, Qozog‘iston, Qirg‘izston va Tojikiston Respublikalari ham doimiy a'zodirlar. Bugungi kunda izchil faoliyat ko‘rsatayotgan xalqaro siyosiy-iqtisodiy tashkilotlar haqida so‘z yuritilganda, shubhasiz, birinchi navbatda Shanxay Hamkorlik Tashkiloti tilga olinmoqda. Dastlab “Shanxay beshligi” deb nomlangan bu tashkilotga 2001-yilda O‘zbekiston Respublikasi a'zo bo‘lib qo‘shilgach, “Shanxay Hamkorlik Tashkiloti” deb ataladigan bo‘ldi. Ayni paytda unga Rossiya Federatsiyasi, Xitoy Xalq Respublikasi, O‘zbekiston, Qozog‘iston, Tojikiston va Qirg‘izston Respublikalari rasman a'zodirlar.

Tashkilotning “Terrorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurash to‘g‘risida Shanxay konvensiyasi” imzolangan bo‘lib, 2002-yil iyulida Sankt-Peterburgda u yanada mustahkamlandi. 2003-yil may oyida Moskva SHXTning tashkiliy organlari, ramzlari tasdiqlanib, O‘zbekiston Tashkilotining yangi raisi etib belgilandi. 2003-yil sentyabrda Pekinda “SHHTga a'zo davlatlarning 20 yilga mo‘ljallangan savdo-iqtisodiy hamkorlik dasturi” qabul qilinib, mahsulot, kapital, xizmat va texnologiyalar erkin aylanishi shartlari belgilab olindi, SHHTning moliyaviy byudjeti ko‘rildi. 2004-yil iyundan Tashkilot to‘la ravishda ishga kirishdi. 2005-yil iyulida Ostona sammitida Mongoliya, Hindiston, Pokiston va Eron kuzatuvchi maqomiga ega bo‘ldi. 2015-yilda Toshkentda o‘tkazilgan navbatdagi anjuman a'zo davlatlar tashqi siyosatida muhim voqea bo‘ldi.

Mavzu yuzasidan tayanch so‘z va iboralar:

Taraqqiyotning “o‘zbek modeli”, bozor iqtisodiyoti, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, iqtisodiyot, qishloq xo‘jaligi, aholini ijtimoiy himoyalash, ma'naviy hayot, din, madaniyat, ta'lim va fan, millat, milliy, O‘zbekiston va jahon hamjamiyati, hamkorlik.

Mustaqil ta'lim mavzulari:

1. O‘zbekistonni rivojlantirishning “o‘zbek modeli”.
2. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyat qurish va uning o‘ziga xosligi.
3. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik: mohiyati va mazmuni.

4. Mustaqillik yillarida O‘zbekiston iqtisodiyoti.
5. Mustaqillik yillarida O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi.
6. Aholini ijtimoiy himoyalash tizimidagi islohotlar.
7. Mustaqillik yillarida ma'naviy hayot, madaniyat, ta'lim va fan.
8. O‘zbekiston va jahon hamjamiyati .

Nazorat savollari:

1. Siz taraqqiyotning “o‘zbek modeli” deganda nimani tushunasiz?
2. O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyat qurish va uning o‘ziga xosligi xususida ma'lumot bering.
3. Mustaqillik yillarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish borasida qanday ishlar qilindi va sohada qanday muammolar yuzaga keldi?
4. Mustaqillik yillarida ma'naviy hayot, madaniyat, ta'lim va fan sohalaridagi o‘zgarishlar xususida gapiring.
5. O‘zbekiston jahon hamjamiyatiga qo‘shilishi borasida qanday yutuqlarni qo‘lga kiritdi?

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T., 2018.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. “Xalq so‘zi” gazetasi. -T., 2017-yil 23-dekabr.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. “Xalq so‘zi” gazetasi. -T., 2018-yil 29-dekabr.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yosh oilalarni moddiy va ma'naviy qo‘llab-quvvatlashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida» Farmoni. “Xalq so‘zi”. -T., 2007-yil 19-may.
5. Oblomurodov N., Hazratqulov A., Tolipov F. va boshqalar. O‘zbekiston tarixi. (Oliy o‘quv yurti talabalari uchun o‘quv-uslubiy qo‘llanma). -T., 2011. 286-287-betlar.

13-mavzu yuzasidan seminar darsi

«O‘zbekiston tarixi» darsida milliy g‘oyani talabalar ongi va qalbiga singdirish yuzasidan quyidagi usuldan foydalanish mumkin.

Dars jarayonida mavzuga doir quyidagi usulni qo‘llash tavsiya etiladi:

Foydalaniladigan metod va texnologiyalar:

- a) «Fikrlar hujumi» metodi;
- b) «Tarmoqlar» metodi (klaster);
- v) «FSMU» texnologiyasi;
- g) Fikrlash haritasi.

Mavzu: O'zbek xalqining tarixiy-ma'naviy taraqqiyotida milliy g'oyaning tutgan o'rni

O'quv jarayonining mazmuni:

Talabalarni milliy g'oya, uni shakllantirishning asosiy omillari, prinsiplari bilan batafsil tanishtirish.

Talabalarga inson tafakkurining shakllanishida g'oya va mafkuralarning ahamiyati haqida tushuncha berish.

Hozirgi globallashuv jarayonida milliy g'oya va mafkurani shakllantirish zarurati, inson ongi va qalbi uchun kurashning kuchayish sabablari, hozirgi kunda ma'naviy tarbiyaga ehtiyojning zararliligi to'g'risida ma'lumotlar berish.

O'quv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi:

Pedagogik usullar – og'zaki, ko'rgazmali, amaliy, ma'naviy-ijodiy usul, talabalarning ijodiy ijrochilik faoliyatini tashkil etish, kuzatish va taqqoslash.

Dars shakli: Munozara-trening darsi. Amaliy mashg'ulot.

Darsning jihozi: milliy-ma'naviy, estetik qadriyatlarga oid turli mavzudagi rasmlar, sxemalar, milliy g'oya, tarixiy ma'naviy merosimizga oid adabiyotlar.

Baholash tizimi: reyting bali asosida.

Darsdan kutilayotgan natijalar: o'qituvchini mustaqil ijod qilishga undaydi, milliy istiqlol g'oyasi haqida tushunchalar berish orqali talabalarning dunyoqarashi, tafakkurini, mustaqil ijod qobiliyatlarini namoyon etishlarini mustaqil kuzatish va shu asosda yakuniy xulosalarni shakllantirishga undaydi.

Talabalarni vatanparvarlik, milliy g'urur va iftixor ruhida tarbiyalaydi, ularda shaxsiy bilim hamda ko'nikmalarni, tashabbus va erkin ijod qilish sifatlarini shakllantiradi.

14- mavzu: O‘zbekiston islohotlarning yangi bosqichida: mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti strategiyasi

Reja:

- 1. Shavkat Mirziyoyevning Prezident etib saylanishi va mamlakat strategik taraqqiyotning yangi bosqichiga ko‘tarilishi.**
- 2. Ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi yangicha islohotlar va taraqqiyot omillari.**
- 3. Ilm-fan, ta'lim, madaniyat sohasidagi izchil islohotlar.**
- 4. Faol tashqi siyosat: O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga tobora integratsiyalashuvi va rivojlanish startegiyasi.**

1. Shavkat Mirziyoyevning Prezident etib saylanishi va mamlakat strategik taraqqiyotning yangi bosqichiga ko‘tarilishi. 2016-yil 4-dekabrda bo‘lib o‘tgan Prezident saylovlarida Shavkat Mirziyoyev O‘zbekiston Respublikasining yangi Prezidenti etib saylandi. Ushbu siyosiy voqea davlatimiz tarixida yangi davrni boshlab berdi. O‘zbekiston va uning xalqi demokratik, ochiq fuqarolik jamiyatini barpo etishning mutlaqo yangi davriga qadam qo‘ydi.

Prezident Shavkat Mirziyoyev o‘z rahbarlik faoliyatini xalq bilan muloqot va inson manfaatlariga e’tibor berishdan boshladi. Ayniqsa uzoq yillar mobaynida yetilib qolgan ko‘plab muammolarni hal qilish, xususan, korrupsiya, rahbarlar faoliyatiga tanqidiy tahlil asosida yondashish, har bir rahbarning shaxsiy javobgarligini kuchaytirish, xalqning dard-tashvishlari bilan yashash, oddiy insonlar murojaatlari bilan ishlash tizimini shakllantirish, inson omiliga e’tibor masalalari shular jumlasidandir. Ayniqsa joylarda xalq bilan ishlashning eng ta’sirchan mexanizmi, ya’ni O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining **“Xalq qabulxonalari”**, **“O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Virtual qabulxonalari”** tashkil etildi. 2017-yil mamlakatimizda **“Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”**, deb e’lon qilindi. **“Xalq davlat idoralariga emas, balki davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak”** degan g‘oya kundalik ish mezonimizga aylandi¹⁰.

2017-yilning 7-fevral kuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi farmoni imzolandi. Farmonda belgilangan strategiya loyihasi va unda ko‘zda

¹⁰ Mirziyoyev Sh. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. -T., 2017 y.

tutilgan muhim strategik masalalar respublikamiz ekspertlari hamda keng jamoatchilik muhokamasidan o'tdi.

2017-yildan e'tiboran barcha sohalarida davlatimiz taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qo'ydi. **Barcha sohalarida keng ko'lamli qayta qurish va islohotlarning yangi davri boshlandi.** O'zbekiston tubdan yangilana boshladi. Barcha rahbarlar faoliyati qaytadan ko'rib chiqildi, tanqidiy tahlil qilindi, ularga xalq oldida shaxsiy javobgarlik yuklandi. Asosiy e'tibor ancha yillar mobaynida yetilib qolgan masalalarni hal qilish, xalq manfaatlari va muammolarini hal qilishga qaratildi.

2. Ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi yangicha islohotlar va taraqqiyot omillari. 2017-yildan boshlab O'zbekiston islohotlar va taraqqiyotning yangi bosqichiga kirdi. Chunki, bu davr yutuqlarni sarhisob qilish, yo'l qo'yilgan kamchiliklarni tahlil qilish hamda mamlakat taraqqiyotining strategik omillarini belgilab bergan davr sifatida tarixga kirdi. Agar raqamlarga murojaat qilinsa, **2017-yilning "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili"** deb e'lon qilinishi natijasida, shu yilning iyul-dekabr oylari davomida Prezidentimiz tashabbusi bilan joriy etilgan xalq bilan faol muloqot olib borish, jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishlash tizimini yanada takomillashtirish maqsadida respublikamiz shahar va qishloqlariga **"Sayyor qabullar"** uyushtirilgan.

Ochiq muloqotlarda 58 mingdan ortiq fuqaro va tadbirkorlardan turli masalalarga oid 32 ming 176 shikoyat, ariza va takliflar o'rganilgan. E'tiborli tomoni shundaki, murojaatlarning eng ko'pi, ya'ni 8 mingdan ziyodi, yoki 25% asosan tadbirkorlarning bank kreditlari bilan bog'liq muammolardir. Huquqni muhofaza qilish sohasi bilan bog'liq muammolar 7 mingdan ortiq – 22%, bandlik va ish haqi to'lovlari 3 ming 973 ta – 12%, tadbirkorlik faoliyatiga to'siq bo'layotgan muammolar 3 ming 350 ta – 10%, odamlarga uchastka va uy joy ajratish 2 ming 473 ta – 8%ni tashkil etgan.

2018-yilning **"Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oya va texnologiyalarni qo'llab quvvatlash"** deb e'lon qilinishi natijasida mamlakat farovonligi va taraqqiyotining asosi bo'lgan tadbirkorlik sohalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, hozirgacha tadbirkorlarga tegishli murojatlarning 96 foizi, ya'ni 30 ming 876 tasi hal etilgan. Ulardan 8 ming 326 tasi sohalar faoliyatiga oid taklif va tavsiyalardan iborat.

Masalan, mamlakat miqyosida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yo'nalishlariga ajratilgan kreditlar hajmi 2017-yilning 1-aprel holatida 4,6 trln so'mni tashkil etmoqda va bu ko'rsatkich 2016-yilning xuddi shu

davriga nisbatan 1,3 barobar ko'p. Uning 1 trln so'mini mikrokreditlar tashkil etadi, bu ko'rsatkich ham o'tgan yilning shu davriga nisbatan 1,3 barobar ko'p bo'lgan.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish uchun qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish, xizmat ko'rsatish sohalarini taraqqiy ettirish, fermerlikni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish, tadbirkorlik tuzilmalarining faoliyatiga davlat, huquqni muhofaza qiluvchi va nazorat idoralari tomonidan noqonuniy aralashuvlarning qat'iy oldini olish masalalari 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida ko'rsatib berilganligi ushbu sohalar rivojiga davlat ahamiyati darajasida e'tibor qaratilayotganligining tasdig'idir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning bevosita tashabbusi bilan mamlakatda **“Obod qishloq” dasturi** to'g'risida”gi qaroriga ko'ra uzoq yillar og'ir ahvolga tushib qolgan, hatto yashash uchun oddiy sharoitlar ham bo'lmagan qishloqlarni tubdan yangilashga kirishildi. Xususan, 2018-yil fevraldan boshlab Jizzax viloyati, Do'stlik tumanidagi “Manas”, Sirdaryo viloyati Xovos tumanidagi “Xovosobod”, Samarqand viloyati Kattaqo'rg'on tumanidagi “Jom” qishloq fuqarolar yig'inlarida keng ko'lamli yangitdan qurilish va bunyodkorlik ishlari tufayli aholiga topshirildi. Ular namunali qishloqlar sifatida yangilangandan so'ng, ushbu tajriba respublikaning har bir tumanida har yili 2 va 3 tadan qishloqlar “Obod qishloq dasturi” asosida yangilandi. Ushbu tajriba asosida 2018-yil iyun oyidan e'tiboran “Obod mahalla dasturi” Toshkent shahri misolida ommalashtirila boshlandi.

2017-yilda esa respublikada 789,5 mingta ish o'rni yaratish ko'zda tutilgan bo'lsada, bu borada hali yechimini kutayotgan muammolar mavjudligi Prezident Shavkat Mirziyoyevning **“Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak”** nomli risolada o'z aksini topdi. Unda qayd etilishicha, yurtimizda yiliga 1,5 million odamni ishga joylashtirishga ehtiyoj bo'lsa-da, 2016-yili Bandlikka ko'maklashish markazlari atigi 248 ming kishini yoki 16,5 foizini ishga joylashtirgan. Buning asosiy sabablari ish faoliyatidagi eskirgan shakl va usullar hamda bandlik muammolarini hal etishdagi rasmiyatchilik bilan bog'liq bo'lgan deya uqdiradi Prezident.

Qayd etib o'tilgan ijtimoiy himoyaga oid masalalar orasida aholini uy-joy bilan ta'minlash ham dolzarb masalalar sifatida e'tirof etiladi. Shu boisdan Prezident Shavkat Mirziyoyev **“... faqat raqamlar ortidan quvish oqibatida bu boradagi ishlarni ham hali ko'ngildagidek, deb**

bo'lmaydi, deya qayd etadi. Aholimizni, ayniqsa, byudjet sohasi xodimlarini, kam ta'minlangan oilalarni uy-joy muammosi ko'pdan buyon qiynab kelardi. Bu og'ir ijtimoiy muammoga biz deyarli e'tibor bermay kelganimiz ham bor gap. Xalqimizning talab va istaklarini inobatga olib, biz joriy yilda imtiyozli ipoteka kreditlari asosida arzon uy-joylar qurish loyihasini amalga oshirishga kirishdik", deydi. Shahar va qishloqlarimizda jami 3,5 million kvadrat metrdan ziyod namunaviy uylar va ko'p qavatli uy-joylar barpo etildi. Bu raqamni avvalgi yillarga taqqoslaydigan bo'lsak, 2007-yilga nisbatan 20 barobar, namunaviy uy-joylar qurish dasturi boshlangan, 2010-yilga nisbatan 3,5 barobar, 2014-yilga nisbatan esa 2 barobar ko'p uy-joy qurilganini ko'ramiz.

2017-yil 22-dekabrda Prezident Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida qayd etilganidek "biz keyingi 25 yil davomida birinchi marta aholi uchun arzon, barcha qulayliklarga ega bo'lgan ko'pqavatli uy-joylar qurishni boshladik.

Prezidentimiz sud, milliy xavfsizlik va boshqa huquqni muhofaza qiluvchi idoralar ishiga faqat va faqat xalqimizning o'zi baho berishini, ular uchun yagona va eng qattiq talab – bu fuqarolarning qonuniy manfaatlariga xizmat qilish va ularning huquqlarini har qanday holatda ham himoya qilishdan iboratligi aytiladi. Eng asosiysi, biz bir idora qo'lida barcha vakolat va resurslar to'planib qolishiga, o'zaro tiyib turish va manfaatlar muvozanati prinsipi buzilishiga yo'l qo'ymasligimiz zarurligi uqdirildi.

Inson omiliga e'tibor, ularning huquqlarini ta'minlash borasida birgina Inson omiliga e'tibor, ularning huquqlarini ta'minlash borasida **2017-yilda yurtimizda yashab kelayotgan, lekin fuqaroligi bo'lmagan 1100 dan ortiq shaxsga O'zbekiston fuqaroligi berildi, mamlakatimizning so'ngi 26 yillik tarixida ilk bor 2700 ga yaqin fuqarolar Prezidentimiz Farmoniga muvofiq avf etildi.**

2017-yilning 22-dekabrida mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Parlamentga qilgan Murojaatnomada, biz mamlakat hayotiga doir har bir qarorni xalqimiz bilan maslahatlashib, bevosita muloqot asosida qabul qilmoqdamiz. "Xalq davlat idoralariga emas, balki davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak" degan g'oya bu borada faoliyatimiz mezoniga aylandi.

Davlat xodimlari, avvalo, birinchi rahbarlar faqat kabinetda o'tirmasdan, joylarga borib, aholini bezovta qilayotgan eng dolzarb muammolarning amaliy yechimi bilan shug'ullanishi zarur.

Shu ma'noda 2017-yil xalq bilan yaqindan muloqot qilish, uning dardu tashvishlari, hayotiy muammolarini samarali hal etish bo'yicha yangi tizim yaratilgan yil bo'ldi. Bu tizimning asosi bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining **Xalq qabulxonalari va Virtual qabulxonasi** fuqarolarning murojaatlari bilan ishlashning o'ziga xos demokratik instituti sifatida amalda o'zini oqlamoqda, degan edi Prezidentimiz. Yurtimizda so'nggi yillarda qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq sohasini takomillashtirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda.

3. Ilm-fan, ta'lim, madaniyat sohasidagi izchil islohotlar. Jamiyatni g'oyaviy isloh qilishda ta'lim tizimida bu borada zarur o'quv qo'llanmalari, darsliklar yaratish, ilmiy izlanishlar, fundamental tadqiqotlar tizimini yanada takomillashtirish, jamiyatning ma'naviy va ilmiy salohiyatini ko'tarish muhim maqsadlardan biriga aylantirildi. Bu xususda mamlakatimiz **Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2016-yil 30-dekabr kuni mamlakatimizning yetakchi ilm-fan namoyandalari bilan bo'lgan urashuvda** shunday degan edi: "Mamlakatimiz va jamiyatimizning zamon talablari darajasida rivojlanishini ilm-fansiz tasavvur qilish qiyin. Ilm-fan taraqqiyotida fundamental tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan ular orqali yangi bilimlar o'zlashtiriladi va nazariyalar shakllantiriladi, kelgusi amaliy tadqiqotlar va innovatsion ishlanmalar uchun mustahkam asos yaratiladi¹¹".

2017-yilning 7-fevral kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi farmonida ilm va fan sohasini, va uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, ta'lim muassasalarini kompyuter texnikasi va o'quv-metodik qo'llanmalar bilan jihozlash orqali ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash yuzasidan maqsadli chora-tadbirlarni ko'rish, ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini rag'batlantirish, ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish masalalarining aks etganligi sohaga alohida e'tibor qaratilayotganligidan dalolatdir.

Zero, fan sohasini zamon va davr talablari darajasiga ko'tarish, zamon talablariga javob beradigan hamda bilimli kadrlar tayyorlash va O'zbekistonning ma'rifiy salohiyatini kuchaytirish startegiyada aks etdi.

¹¹ Mirziyoyev Sh. Ilm-fan yutuqlari – taraqqiyotning muhim omili. 2016-yil 30-dekabr kuni mamlakatimizning yetakchi ilm-fan namoyondalari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasi // "Ma'rifat" gazetasi. 2016-yil 31-dekabr. №104-son.

O'zbekiston **Fanlar akademiyasi** tizimi takomillashtirildi, moddiy-texnik bazasi mustahkamlandi, uning tarkibida bir qator ilmiy-tadqiqot institutlari va markazlar faoliyati tiklandi. Ko'p yillik tanaffusdan so'ng Fanlar akademiyasiga yangidan saylov o'tkazilib, o'zining ilmiy ishlari bilan mamlakatimiz va xalqaro miqyosda nom qozongan iste'dodli olimlar akademik, degan yuksak sharafiga sazovor bo'ldilar. Endi barchamiz Fanlar akademiyasidan yangi ilmiy ishlanmalar, istiqbolli tadqiqotlar yaratish bo'yicha amaliy natijalar kutib qolamiz", degan edi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga Murojaatnomasida.

Bugungi kunda barcha sohalar qatori ta'limning barcha turlari va sohalarini tubdan isloh qilishga kirishildi. Maktabgacha, o'rta va o'rta maxsus ta'limi hamda oliy ta'limni zamon talablari darajasida yangidan isloh qilish, tubdan qayta qurish ishlari boshlandi. Buning yaqqol isboti sifatida "Ko'plab ota-onalar, o'qituvchi va o'quvchilar hamda keng jamoatchilik tomonidan bildirilgan takliflar asosida yurtimizda 11 yillik ta'lim qayta tiklandi.

Tahlillar va o'rganishlar shuni ko'rsatdiki, o'qishga va ishga joylasha olmasdan, uyushmagan yoshlar qatoriga tushib qolgan yoshlar ko'pchilikni tashkil etmoqda. Bizningcha buni hal etishning bosh sababi, avvalambor yoshlarni o'qishga jalb etish muammosidir.

Jumladan, Davlat statistika qo'mitasining 2017-yilgacha bo'lgan ma'lumotlariga ko'ra, respublikamizda 25 va undan katta yoshli aholining har 1000 nafaridan 163 nafari oliy ma'lumotlidir. Umumiy aholining soniga nisbatan mamlakatimiz aholisining bor-yo'g'i 12% oliy ma'lumotga ega ekan. Investitsiyalar davlat qo'mitasining ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda 18,5 million o'rta va oliy ma'lumotli kadr bor. Bu ko'rsatkichlar oliy ta'lim qamrovi tor ekanidan dalolatdir.

Ushbu raqamlar 2018-yilgacha bo'lgan davrda oliy ta'lim qamrovi bo'yicha ko'rsatkichlarmiz anchagina past ekanligini, aholini, ayniqsa yoshlarni o'qishga ko'proq jalb etish zururatini tug'dirmoqda. Qachonki fuqaro biror mutaxassislikka ega bo'lsagina ish o'rni haqida o'ylashi mumkin. Darhaqiqat, o'qishga kira olmagan yoshlar qanday qilib mahallada ish topa olishi mumkin? Bu savol barchani o'ylantirishi shubhasiz.

Shu bois mamlakatimizda so'nggi yillarda oliy ta'lim tizimini yanada isloh qilish borasidagi qator Prezident Farmonlari va Qarorlari qabul qilindi. Ayniqsa "2018-2019-o'quv yilida O'zbekiston Respublikasining oliy ta'lim muassasalariga qabul qilish to'g'risida" Prezident Qarorida sirtqi va kechki ta'lim yo'nalishlarini ochish, ular uchun umumiy

kvotaning 30%gacha belgilanishi, bakalvariat bosqicha ayrim yo‘nalishlarida 3 yillik ta‘limning joriy etilishi va magistratura ayrim yo‘nalishlarida 1 yillik ta‘limning joriy etilganligi ulkan islohotlardan biri bo‘ldi. 2019-yil 1-sentyabriga kelib O‘zbekistonda oliy o‘quv yurtlari soni 113 taga etdi.

3. Faol tashqi siyosat: O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga tobora integratsiyalashuvi va rivojlanish startegiyasi. O‘zbekiston o‘z mustaqilligiga erishgandan so‘ng jahon hamjamiyati orasida munosib o‘rin egallashga qarakat qilmoqda. O‘zbekistonning o‘z taraqqiyot istiqbollari uchun qulay jo‘g‘rofiy-siyosiy imkoniyatlarga ega ekanligi ham mustaqil tashqi siyosat yuritish, jahon hamjamiyatidan munosib o‘rin olish uchun imkon bermoqda.

Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Prezidentligiga saylanishi mamlakatning faol tashqi siyosat borasidagi imkoniyatlarini yanada kengaytirdi. Xususan, avvalambor yaqin qo‘shni davlatlar bilan barcha sohalarda hamkorlik aloqalarining yo‘lga qo‘yilishi muhim voqea bo‘ldi. Jumladan, Turkmaniston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Qozog‘iston kabi davlatlar bilan uzoq yillar mobaynida yopilgan chegaralar ochildi. Mazkur davlatlar aholisining chegaradan bemalol o‘tib qaytishi uchun keng imkoniyatlar yaratildi.

O‘zbekiston tashqi siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biri Markaziy Osiyo mintaqasida tinchlik, xavfsizlik, barqarorlikni ta‘minlashdir. Ayniqsa qo‘shni Afg‘oniston Respublikasida siyosiy barqarorlikka erishish uchun sa‘y-harakat olib borish asosiy o‘rinda turadi.

Biz xalqaro hamjamiyatni Afg‘oniston hukumati rahbarligida tinchlik muzokaralarini boshlash zaruratini qo‘llab-quvvatlashga da‘vat etdik, dedi Prezidentimiz. Shu munosabat bilan 2018-yilning mart oyida Afg‘oniston bo‘yicha o‘tkazilgan yuqori darajadagi Toshkent konferensiyasi zamonaviy Afg‘oniston tarixida xalqaro miqyosdagi eng qamrovli anjuman bo‘lganini ta‘kidlash lozim. Konferensiya yakuni bo‘yicha qabul qilingan, uning barcha qatnashchilarining yakdil pozitsiyasi ifoda etilgan «Toshkent deklaratsiyasi» Afg‘onistonda tinchlik o‘rnatish bo‘yicha o‘ziga xos dastur bo‘ldi. Aynan ushbu konferensiyadan so‘ng Afg‘onistondagi barcha siyosiy kuchlar, jumladan, «Tolibon» harakati ishtirokida muzokaralar jarayonini boshlashga qaratilgan xalqaro harakatlar yanada faollashdi.

Qisqa vaqt ichida O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning tashriflari va xorijiy davlatlar rahbarlari bilan muzokaralari natijasida Rossiya, Belarussiya, AQSh, Xitoy, Fransiya va boshqa Yevropa Ittifoqi

mamlakatlari, Turkiya, Misr hamda Osiyo-Tinch okeani mintaqasi va Yaqin Sharq davlatlari bilan strategik sheriklik munosabatlari sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarildi.

Rossiya Federatsiyasi Prezidenti Vladimir Putinning yurtimizga amalga oshirgan davlat tashrifi (2018-yil 19-20-oktyabr) davomida o'tkazilgan muhokamalar yakunlari bo'yicha yadro energetikasi va kosmos sohalaridagi hamkorlikni o'z ichiga olgan turli yo'nalishlarda umumiy qiymati 26 milliard dollarlik investitsiya loyihalarini amalga oshirish bo'yicha 20 ta hukumatlararo hujjat imzolandi. Bu tashrif asosida tuzilgan shartnomalar asosida 79 ta O'zbekiston-Rossiya qo'shma korxonalari, 23 ta yangi savdo uylari, 20 ta ulgurji va chakana savdo markazlari ochilishi rejalashtirilgan. Turkiya Prezidenti Rejep Tayyip Erdo'g'onning O'zbekistonga amalga oshirgan davlat tashrifi doirasida (2018-yil 29-aprel – 1-may) oliy darajadagi O'zbek-Turk strategik hamkorlik kengashi tashkil etildi. Tomonlar yaqin yillarda o'zaro tovar ayirboshlash hajmini 5 milliard dollarga yetkazish bo'yicha aniq tadbirlar yuzasidan kelishib olishdi.

Prezidentimizning **AQShga rasmiy tashrifi** (2018-yil 15-16-may) O'zbekiston-Amerika strategik hamkorligini rivojlantirishga kuchli turtki berdi. Tarixiy tashrif davomida savdo, fan, qishloq xo'jaligi, energetika va boshqa sohalarida o'zaro manfaatli aloqalarni har tomonlama mustahkamlashga qaratilgan qator hujjatlar imzolandi. Ikki mamlakat kompaniyalari qiymati 4,8 milliard dollarlik 20 dan ortiq yirik shartnomalarni imzolashdi. Misr Arab Respublikasi Prezidenti Abdulfattoh Said Husayn Halil as-Sisi 2018-yil 4-5-sentyabr kunlari rasmiy tashrif bilan mamlakatimizda bo'ldi.

Davlatlarimiz o'rtasida yoshlar, sport, investitsiya, qishloq xo'jaligi sohalarida hamkorlik to'g'risida Anglashuv memorandumlari, ta'lim, turizm, arxeologiya, madaniy meros va muzeyshunoslik sohalarida hamkorlikni yo'lga qo'yish va rivojlantirishga doir bitimlar, ikki mamlakat tashqi ishlar vazirliklari o'rtasida 2019-2020-yillarga mo'ljallangan hamkorlik dasturi va adliya vazirliklari o'rtasida hamkorlik memorandumi singari jami 12 ta hujjat imzolandi. 1. Belarus Prezidenti Aleksandr Lukashenkoning O'zbekistonga rasmiy tashrifi davomida (2018-yil 12-14-sentyabr) 19 ta kelishuv va umumiy qiymati 263 million dollarlik 56 ta savdo shartnomasi imzolandi. 2. Prezidentimizning Hindistonga davlat tashrifi davomida (2018-yil 30-sentyabr – 1-oktyabr) 20 dan ziyod hukumatlararo hujjatlar va qiymati 3 milliard 200 million dollarlik shartnomalar imzolandi. Prezidentimizning Fransiyaga rasmiy tashrifi

(2018-yil 8-9-oktyabr) O‘zbekiston rahbari Shavkat Mirziyoyev Yevropa Ittifoqi davlatlariga qilgan birinchi safari bo‘ldi.

Faol tashqi siyosat tufayli mamlakatimizning xalqar obro‘-e’tibori 2018-yil – «Faol tadbirkorlik, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash yili» O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev dunyoning turli mamlakatlariga 30 ga yaqin oliy darajadagi tashriflar bilan bordi hamda nufuzli tashkilotlarning sammitida qatnashdi. Keyingi ikki yil ichida xorijiy mamlakatlar prezidentlari mamlakatimizga 16 ta tashrifni amalga oshirdi. Davlatimiz rahbari BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutq so‘zladi. Unda bildirilgan takliflar xalqaro hamjamiyat tomonidan katta qiziqish bilan kutib olindi; Prezidentimiz tashabbusi bilan, ilk bor Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining maslahat uchrashuvi tashkil etildi; Afg‘oniston bo‘yicha «Tinchlik jarayoni, xavfsizlik sohasida hamkorlik va mintaqaviy sheriklik» mavzusidagi yuqori darajadagi Toshkent konferensiyasi o‘tkazildi.

O‘zbekiston 2017-yildan boshlab Xitoy tashabbusi bilan tashkil qilingan **“Bir makon, bir yo‘l”** xalqaro forumining ishtirokchisidir. Mazkur hamkorlik ikki yo‘nalish – quruqlik va dengiz orqali davlatlararo hamkorlikni musathkamlashga qaratilgan. U hozirgi kunda Osiyo, Afrika va Yevropadagi 65 mamlakatni qamrab olgan. 2019-yilda O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev mazkur forumda nutq so‘zlab, O‘zbekiston va Xitoy sheriklik aloqalarini yuksaltirishdan minnatdorligini qayd qilgan edi. Umuman, qayd qilingan malumotlarga tayanib, O‘zbekiston va Xitoy davlatlari o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar jadal rivojlanayotganligining guvohi bo‘lishimiz mumkin. Bu esa kelajakda har ikki davlat o‘rtasidagi sherikchilik aloqalarining strategik imkoniyatlaridan yanada samarali foydalanishni taqoza etadi.

Mavzu yuzasidan tayanch so‘z va iboralar

Yangilanayotgan O‘zbekiston, islohotlar, strategiya, taraqqiyot, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, yangi bosqich, jahon hamjamiyati, fan, ta’lim, madaniyat, sport, sog‘liqni saqlash, tadbirkorlik, integratsiya.

Mustaqil ta’lim mavzulari:

1. Shavkat Mirziyoyevning Prezident etib saylanishi va mamlakat strategik taraqqiyotning yangi bosqichiga ko‘tarilishi.
2. O‘zbekiston islohotlarning yangi bosqichida.
3. Davlat va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy sohasidagi yangicha islohotlar va yangilanishlar.
4. O‘zbekiston ilm va fani taraqqiyotning yangi bosqichida.

5. O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga tobora integratsiyalashuvi va rivojlanish strategiyasi.

Nazorat savollari:

1. Shavkat Mirziyoyevning Prezident etib saylanishi va mamlakat strategik taraqqiyotning yangi bosqichiga ko‘tarilishi xususidagi bilimlaringizni bayon qiling.
2. Siz O‘zbekiston islohotlarning yangi bosqichiga ko‘tarilganini qanday izohlaysiz?
3. Davlat va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy sohasidagi yangicha islohotlar va yangilanishlarga baho bering.
4. Yangilanayotgan O‘zbekistonda ilm va fan xususida fikringiz qanday?
5. O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga tobora integratsiyalashuvi va rivojlanish strategiyasiga misollar keltiring.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T., 2018.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. “Xalq so‘zi” gazetasi. -T., 2017-yil 23-dekabr.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. “Xalq so‘zi” gazetasi. -T.. 2018- yil 29-dekabr.
4. Mirziyoyev Sh. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. - T., 2017-y.
5. Mirziyoyev Sh. Ilm-fan yutuqlari – taraqqiyotning muhim omili. 2016-yil 30-dekabr kuni mamlakatimizning yetakchi ilm-fan namoyondalari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasi) // “Ma'rifat” gazetasi. 2016-yil 31-dekabr. №104-son.
6. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. // O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF–4947-sonli Farmoniga 1-ilova. -T., 2017 yil 7-fevral.
7. 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-uslubiy risola. -T., 2017. 167-bet.
8. Oblomurodov N., Hazaratqulov A., Tolipov F. va boshqalar. O‘zbekiston tarixi. (Oliy o‘quv yurti talabalari uchun o‘quv-uslubiy qo‘llanma). -T., 2011. 286-287- betlar.
9. Tolipov F., Isroilov B. va boshqalar. Milliy g‘oya: asosiy tushuncha va tamoyillar. // O‘quv- uslubiy qo‘llanma. -T., 2017. 5-bet.

14-mavzu yuzasidan seminar:

Mavzu: “O‘zbekistonda fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlarining isloh qilinishi va rivojlanishi”

Guruhlarda ishlash va uning tartibi:

1. Guruhlarda topshiriqlarni taqsimlash 1-2 daq. 2. Guruhlarda topshiriqlar ustida ishlash, savollarga birgalikda javob berish uchun har bir guruhga – 15 daq. 3. Javoblarni tahlil qilish va talabalarni baholash 5-8 daq.

Qoidalar:

- ☐ ☐ har kim boshqa guruhlar nutqini xushmuomalalik bilan tinglashi zarur;
- ☐ ☐ har kim faol, birgalikda ishlashi, berilgan topshiriqqa mas'uliyatli yondashishi zarur;
- ☐ ☐ har kimga yordam zarur bo‘lsa, u so‘rash imkoniyatiga ega bo‘ladi;
- ☐ ☐ yordam so‘ralganda yordam berishi zarur;
- ☐ ☐ har kim guruh ishi natijalarini baholashda ishtirok etishi zarur. ☐

Guruhlarda topshiriqni bajarish yo‘riqnomasi:

- ☐ ☐ guruhlarda yetakchi (lider)ni saylash;
- ☐ ☐ topshiriqlar bilan tanishish va uni qanday bajarishni muhokama qilish;
- ☐ topshiriqlarni taqsimlash;
- ☐ ☐ taqdimotni tayyorlash va javob berish;
- ☐ ☐ guruhlar ishini baholash.

Guruhlardagi ishning ko‘rsatkichlari va baholash mezonlari:

Guruh	Javoblar-ning aniqligi	Fikrning tushunarliqligi	Ko‘rgazmalilik	Guruh a'zolarining faolligi	Ballar
1					
2					

Yuqoridagi paragrafda Fuqarolik jamiyati fanida “O‘zbekistonda fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlarining isloh qilinishi va rivojlanishi” mavzusini o‘qitishda “Hamkorlikda o‘qitish” texnologiyasi muhim rol o‘ynaydi. O‘zbekistonda fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlarining isloh qilinishi va rivojlanishi mavzusi asosida talabalar bilimni aniqlash, mavzu yuzasidan mustaqil fikrlarni bayon eta olishlariga, yagona fikrga kelishlariga va to‘g‘ri xulosa chiqarishlariga yordam berish, erkin holda bahslashishlariga sharoit yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘qituvchi mashg‘ulotni boshlashdan avval talabalarni muloqot, bahs-munozarani o‘tkazishga qo‘yilgan talablar, qoidalar bilan tanishtiradi, so‘ngra ushbu dars o‘tish usuli bosqichma-bosqich o‘tkazilishini tushuntiradi.

Darsning birinchi bosqichi: O‘qituvchi “Hamkorlikda o‘qitish” texnologiyasi mavzusini e‘lon qiladi. Mavzu: “Oila-mahalla hamkorligi va unda tarbiya masalalari” () ni hamkorlikda o‘qitish texnologiyasidan foydalangan holda tahlil qilish. Talabalar 3 ta guruhlariga bo‘linadilar, har bir guruh alohida mavzularni tanlaydilar. Jumladan, ushbu guruhlar shartli ravishda quyidagilar bo‘lishi mumkin:

- 1) Yarashtirish komissiyasi;
- 2) Xotin-qizlar bilan ishlash bo‘yicha komissiya;
- 3) Voyaga yetmaganlar, yoshlar va sport masalalari bo‘yicha komissiya.

Dasrning ikkinchi bosqichi: Har bir guruhdagi talabalar o‘z mavzulari asosida kerakli materiallar, dalillar, misollar, aniq fikrlar, o‘z fikrlarini tasdiqlovchi qo‘rgazmali materiallar maqolalar, risolalarni tayyorlaydilar. Ular guruhdan bir talaba (yetakchi)ni himoya uchun tanlaydilar.

Dasrning uchinchi bosqichi: Guruhlar mavzuni bayon qilishga tayyor bo‘lgach, o‘qituvchi guruhlarining biriga so‘z beradi (mavzuni bayon qilish ixtiyoriy ravishda bo‘lishi mumkin). Guruh sardori guruh nomidan so‘zga chiqib, ularga berilgan mavzuni tayyorlangan materiallar, dalillar asosida bayon qiladi. Guruh vakili o‘z chiqishini tugatgach, guruhning qolgan a'zolari o‘z fikrlari bilan qo‘shimcha fikrlar bildirishlari mumkin.

Dasrning to‘rtinchi bosqichi: Mashg‘ulotning uchinchi bosqichidagi kabi bu bosqichda ham o‘qituvchi navbatdagi guruh vakiliga matnni o‘qish uchun so‘z beradi. Ikkinchi guruh ham birinchi guruh kabi o‘z mavzusini o‘qiydi. Mavzu bayon qilingach, o‘qituvchi mashg‘ulotning keyingi bosqichiga o‘tadi. Har bir guruhning himoyasi vaqtida o‘qituvchi iloji boricha ularga xalaqit bermaslikka, o‘z fikr va mulohazasini

bildirmaslikka, savol bermaslikka harakat qiladi, hech qaysi guruhga yon bosmagan holda muloqotni boshqaradi. Guruhlarning matnni o'qishi vaqtida tartib saqlanishiga va muloqotni o'tkazishga qo'yilgan talab, qoidalarining to'liq bajarilishiga erishishga harakat qiladi. Bu bosqichda, hamkorlikda o'qishga imkoniyat berilgan guruhlar erkin, mustaqil faoliyat ko'rsatishlari kerak bo'ladi. Navbat keyingi guruhlarga berilgach, muloqot shu tarzda davom etadi.

Dasrning beshinchi bosqichi: O'qituvchi har bir guruhning fikrlari tugagach, guruhlar tomonidan bildirilgan fikrlarni umumlashtiradi va o'zining har bir masala haqidagi fikr va mulohazasini bayon etadi va guruh talabalari tomonidan tushgan savollarga kerakli javoblarni beradi. Mashg'ulot oxirida o'qituvchi har bir guruhning dars jarayonidagi faoliyatlarini tahlil etib, ularni baholaydi hamda mashg'ulotni yakunlaydi.

Mundarija

1.	Kirish.	3
2.	1-mavzu. «O‘zbekiston tarixi» fanining predmeti, uni o‘rganishning nazariy-metodologik asoslari, manbalari va ahamiyati.	5
3.	2-mavzu. Markaziy Osiyo – jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi.	15
4.	3-mavzu. O‘zbek xalqi davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari.	24
5.	4-mavzu. Ilk o‘rta asr davlatchiligi: ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot.	35
6.	5-mavzu: IX-XII asrlarda o‘zbek davlatchiligi tarixi. Ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayot.	41
7.	6-mavzu yuzasidan seminar darsi.	54
8.	7-mavzu: Amir Temur va temuriylar hukmronligi davrida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayot.	62
9.	8-mavzu. O‘rta osiyo hududlarining xonliklarga bo‘linib ketishi, uning sabablari va oqibatlari.	71
10.	9-mavzu. O‘zbek xonliklarining Rossiyasi imperiyasi tomonidan bosib olinishi. Mustamlakachilik zulmiga qarshi milliy-ozodlik harakati. Jadidchilik.	80
11.	10-mavzu. Turkistonda sovet hokimiyatining o‘rnatilishi. Sovet hokimiyatining O‘zbekistonda amalga oshirgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy tadbirlari.	93
12.	11-mavzu: O‘zbekiston mustaqillikka erishish yo‘lida (1989-1991-yillar)	108
13.	12-mavzu: O‘zbekiston davlat mustaqilligining qo‘lga kiritilishi. Huquqiy demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyati asoslarining shakllantirilishi.	112
14.	13-mavzu: Mustaqillik yillarida O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-madaniy taraqqiyoti. O‘zbekiston va jahon hamjamiyati.	124
15.	14-mavzu: O‘zbekiston islohotlarning yangi bosqichida: mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti strategiyasi.	134
16.	Mundarija	147